

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Миргородський Станіслав Сергійович

УДК 352:316.4:332.1

ДИСЕРТАЦІЯ
САМООРГАНІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СТІЙКОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ КРИЗ

Спеціальність 281 – Публічне управління та адміністрування

Галузь знань 28 – Публічне управління та адміністрування

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С.С. Миргородський

Науковий керівник:

Дзюндзюк Вячеслав Борисович, доктор наук з державного управління,
професор

Харків-2026

АНОТАЦІЯ

Миргородський С.С. Самоорганізація населення як механізм забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю D4 – Публічне управління та адміністрування. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2026.

В умовах наростання глобальних та регіональних криз – збройних конфліктів, пандемій, кліматичних катастроф, масових переміщень населення – традиційні підходи до публічного управління регіональним розвитком виявляють суттєві обмеження. Централізовані ієрархічні системи управління, розраховані на умови відносної стабільності, дедалі частіше демонструють нездатність адекватно реагувати на виклики, що є надто складними, мінливими і різноманітними для централізованого вирішення. Водночас у різних країнах і типах криз стійкість регіонів усе очевидніше визначається не лише матеріальними ресурсами і якістю публічних інститутів, а й здатністю населення до самоорганізації – до формування горизонтальних мереж взаємодопомоги, координації зусиль і вироблення колективних відповідей на кризові виклики без безпосереднього керівництва зверху. Для України, що переживає повномасштабне збройне вторгнення, ця проблематика набуває особливої гостроти: волонтерські мережі, сусідські ініціативи, громадські об'єднання стали одним із ключових чинників стійкості регіонів і громад в умовах, коли традиційні механізми публічного управління виявились неспроможними або недостатніми.

У дисертаційному дослідженні здійснено синтез шести теоретичних підходів до розуміння самоорганізації населення у контексті публічного управління регіональним розвитком – синергетичного, теорії соціального капіталу, інституційного, теорії складних адаптивних систем, мобілізації

ресурсів та адаптивного управління. Встановлено, що жоден із цих підходів окремо не забезпечує повноти осмислення самоорганізації як управлінського явища. Запропонована аналітична рамка дозволяє концептуалізувати самоорганізацію населення як триєдине явище – процес спонтанного впорядкування колективної дії, ресурс регіональної резилієнтності та рівноправного партнера органів публічної влади, що формує теоретичне підґрунтя для переходу від патерналістської до партнерської логіки публічного управління регіональним розвитком.

Дослідження засвідчило, що стійкість регіонального розвитку в умовах криз не може зводитись до відновлення докризового стану. Обґрунтовано принципове розмежування між «стійкістю» як нормативним поняттям, що описує бажаний стан збалансованого розвитку, та «резилієнтністю» як дескриптивним поняттям, що описує здатність системи справлятися зі збуреннями. Виокремлено три типи резилієнтності – інженерну, екологічну та трансформативну – і доведено, що саме трансформативна резилієнтність є єдино адекватним орієнтиром для регіонів, що переживають збройний конфлікт або масштабну гуманітарну кризу. Встановлено, що кризова уразливість регіонів є структурною характеристикою, яка визначається не лише соціально-економічними показниками, а й рівнем самоорганізаційного потенціалу, що потребує відповідної переорієнтації систем моніторингу.

Виявлено, що активізація самоорганізації населення є закономірною відповіддю на інституційні розриви трьох типів – функціональні, масштабні та якісні, – що виникають у кризових умовах. Встановлено п'ять передумов активізації самоорганізації – попередній досвід колективної дії, рівень міжособистісної довіри, характер відносин між місцевою владою і населенням, доступність цифрових ресурсів і наявність ситуативних лідерів, – що формуються у міжкризовий час. Це обґрунтовує необхідність переорієнтації публічного управління з реактивної підтримки самоорганізації у гострій фазі на проактивне формування її передумов у міжкризовий час.

Узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду залучення

потенціалу самоорганізації населення до забезпечення регіональної стійкості дозволило встановити ключові закономірності, спільні для різних країн і типів криз: самоорганізаційний потенціал формується у міжкризовий час; державне «уможливлення» є ефективнішим за пряме управління самоорганізаційними процесами; продуктивна взаємодія потребує заздалегідь встановлених координаційних механізмів; ризик «донорної залежності» самоорганізаційних структур від зовнішнього фінансування є реальним і потребує публічно-управлінського протидіяння. Обґрунтовано можливості і межі адаптації виявлених закономірностей до українського контексту, де унікальний потенціал волонтерського руху, сформованого починаючи з 2014 року, є готовою інституційною основою для розбудови системи взаємодії органів влади та самоорганізованих спільнот.

На основі узагальнення теоретичних засад і аналізу практик розроблено методика оцінювання самоорганізаційного потенціалу регіонів – інтегральний індекс самоорганізаційного потенціалу (ІСП). На відміну від наявних підходів, що зводять оцінювання до показників поточної активності, методика принципово розмежує потенціал і його реалізацію та вимірює структурні передумови мобілізаційності через чотири компоненти: соціально-капітальний (35%), організаційно-інституційний (25%), досвідно-мобілізаційний (25%) та цифрово-комунікаційний (15%). Методика адаптована до умов збройного конфлікту через двоярусну структуру і передбачає формування чотирьох функціональних профілів регіонів, що є безпосереднім інструментом диференціації управлінських підходів.

Ключовим результатом дослідження стала розробка концептуальної моделі взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у кризових умовах. На відміну від наявних патронажної, контрактної та партнерської моделей, запропонована модель будується на мережевій логіці рівноправного взаємодоповнення суб'єктів і охоплює три взаємозалежні рівні координаційних механізмів – взаємного визнання, операційної координації та спільного навчання. Принциповими відмінностями моделі є: відмова від

ієрархічної логіки «залучення» на користь логіки «уможливлення»; механізм «гнучкого управління» як здатності обох суб'єктів динамічно переглядати розподіл функцій відповідно до фази кризового циклу; введення інституту посередницьких організацій як необхідного третього суб'єкта, що забезпечує комунікацію між різними логіками дії влади і громадянського суспільства. Доведено, що дієвість моделі залежить від наявності всіх трьох рівнів координації – відсутність будь-якого з них унеможлиблює ефективну взаємодію.

Обґрунтовано систему інструментів публічного управління, спрямованих на стимулювання самоорганізації населення на регіональному рівні, що охоплює п'ять взаємопов'язаних груп – правові і нормативні, фінансові і ресурсні, організаційні і структурні, кадрові і навчальні, інформаційно-комунікаційні і цифрові. Встановлено, що системний ефект досягається лише через диференційоване застосування всіх п'яти груп залежно від структури самоорганізаційного потенціалу регіону та фази кризового циклу. Фрагментарне застосування окремих інструментів без урахування профілю регіону не забезпечує стійкого результату і призводить до нераціонального використання публічних ресурсів.

Визначено стратегічні напрями розбудови системи самоорганізації населення як чинника регіонального розвитку, що охоплюють три взаємопов'язані вектори: інституціоналізацію самоорганізації як стійкого елемента регіонального врядування, розбудову системи стратегічного інвестування у самоорганізаційний потенціал у міжкризовий час та інтеграцію самоорганізаційного виміру у стратегічне планування регіонального розвитку. Встановлено, що ці вектори є паралельними і взаємопідсилюючими – реалізація лише одного або двох з них не забезпечує системного ефекту. Розроблено дорожню карту реалізації на трьох горизонтах планування і систему управління ризиками при впровадженні запропонованих змін.

Практичне значення одержаних результатів визначається можливістю їх використання для вдосконалення державної політики у сфері регіонального

розвитку, підвищення стійкості регіонів в умовах криз та розбудови ефективних механізмів взаємодії між органами публічної влади та самоорганізованими спільнотами. Запропонована концептуальна модель, методика ПСП і система інструментів можуть використовуватись органами державної влади та місцевого самоврядування як методологічна основа для формування публічної політики підтримки самоорганізації. Результати дослідження можуть бути використані Міністерством розвитку громад та територій України, регіональними та місцевими органами влади при розробці стратегій регіонального розвитку, програм підтримки громадянського суспільства і планів кризового реагування, а також у навчальному процесі закладів вищої освіти при підготовці фахівців у сфері публічного управління.

Ключові слова: публічне управління, самоорганізація населення, регіон, регіональний розвиток, громадськість, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, неурядові організації, місцеве самоврядування, децентралізація, стійкість, кризові умови, відновлення, стратегії розвитку, сталий розвиток.

ABSTRACT

Myrhorodskiy S.S. Population self-organization as a mechanism for ensuring the resilience of regional development under crisis conditions. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, specialty 281 – Public Management and Administration. – V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2026.

Against the background of escalating global and regional crises – armed conflicts, pandemics, climate disasters, and mass population displacement – traditional approaches to public administration of regional development are demonstrating significant limitations. Centralized hierarchical management systems, designed for conditions of relative stability, are increasingly proving incapable of adequately responding to challenges that are too complex, volatile, and diverse for centralized resolution. At the same time, across different countries and types of crises, regional resilience is increasingly determined not only by material resources and the quality of public institutions, but also by the population's capacity for self-organization – the formation of horizontal mutual aid networks, coordination of efforts, and development of collective responses to crisis challenges without direct top-down leadership. For Ukraine, experiencing a full-scale armed invasion, this issue is of particular urgency: volunteer networks, neighborhood initiatives, and civic associations have become one of the key factors in the resilience of regions and communities under conditions where traditional public administration mechanisms proved insufficient.

The dissertation synthesizes six theoretical approaches to understanding population self-organization in the context of public administration of regional development – synergetic, social capital theory, institutional, complex adaptive systems, resource mobilization, and adaptive governance. It has been established that none of these approaches individually provides a complete understanding of

self-organization as a governance phenomenon. The proposed analytical framework conceptualizes population self-organization as a threefold phenomenon – a process of spontaneous ordering of collective action, a resource of regional resilience, and an equal partner of public authorities – providing the theoretical foundation for the transition from a paternalistic to a partnership logic of public administration of regional development.

The study demonstrated that the resilience of regional development under crisis conditions cannot be reduced to restoring the pre-crisis state. A principled distinction has been substantiated between «sustainability» as a normative concept describing a desired state of balanced development, and «resilience» as a descriptive concept describing the system's capacity to cope with disturbances. Three types of resilience have been identified – engineering, ecological, and transformative – and it has been proven that transformative resilience is the only appropriate benchmark for regions experiencing armed conflict or large-scale humanitarian crises. It has been established that the crisis vulnerability of regions is a structural characteristic determined not only by socioeconomic indicators, but also by the level of self-organizational potential, requiring a corresponding reorientation of monitoring systems.

It has been revealed that the activation of population self-organization is a regular response to three types of institutional gaps – functional, scale-related, and qualitative – that arise under crisis conditions. Five preconditions for the activation of self-organization have been identified – prior experience of collective action, the level of interpersonal trust, the nature of relations between local authorities and the population, availability of digital resources, and the presence of situational leaders – all of which are formed during inter-crisis periods. This substantiates the need to reorient public administration from reactive support of self-organization in the acute phase to proactive formation of its preconditions during inter-crisis periods.

The generalization of domestic and international experience in mobilizing the self-organizational potential of the population to ensure regional resilience has allowed identifying key patterns common to different countries and types of crises:

self-organizational potential is formed during inter-crisis periods; state «enabling» is more effective than direct management of self-organizational processes; productive interaction requires pre-established coordination mechanisms; the risk of «donor dependency» of self-organizational structures on external funding is real and requires public management countermeasures. The possibilities and limits of adapting the identified patterns to the Ukrainian context have been substantiated, where the unique potential of the volunteer movement formed since 2014 represents a ready institutional foundation for building a system of interaction between authorities and self-organized communities.

Based on the synthesis of theoretical foundations and analysis of practices, a methodology for assessing the self-organizational potential of regions has been developed – the Integral Index of Self-Organizational Potential (IISOP). Unlike existing approaches that reduce assessment to indicators of current activity, the methodology fundamentally distinguishes between potential and its realization, measuring structural preconditions of mobilization capacity through four components: social capital (35%), organizational-institutional (25%), experiential-mobilizational (25%), and digital-communicational (15%). The methodology is adapted to armed conflict conditions through a two-tier structure and provides for the formation of four functional profiles of regions as a direct instrument for differentiating management approaches.

The key result of the research was the development of a conceptual model of interaction between public authorities and self-organized communities under crisis conditions. Unlike the existing patronage, contractual, and partnership models, the proposed model is built on the network logic of equal complementarity of subjects and encompasses three interdependent levels of coordination mechanisms – mutual recognition, operational coordination, and joint learning. The principal distinctions of the model are: abandonment of the hierarchical logic of «engagement» in favor of the logic of «enabling»; the mechanism of «flexible management» as the capacity of both subjects to dynamically revise the distribution of functions in accordance with the phase of the crisis cycle; and the introduction of the institution of

intermediary organizations as a necessary third subject of the model that ensures communication between different logics of action of authorities and civil society. It has been proven that the effectiveness of the model depends on the presence of all three levels of coordination – the absence of any one of them makes effective interaction impossible.

A system of public management instruments aimed at stimulating population self-organization at the regional level has been substantiated, encompassing five interconnected groups – legal and regulatory, financial and resource, organizational and structural, personnel and educational, and information-communication and digital. It has been established that systemic effect is achieved only through differentiated application of all five groups depending on the structure of the region's self-organizational potential and the phase of the crisis cycle. Fragmented application of individual instruments without regard to the regional profile does not ensure sustainable results and leads to irrational use of public resources.

Strategic directions for building a system of population self-organization as a factor of regional development have been determined, encompassing three interconnected vectors: institutionalization of self-organization as a stable element of regional governance, development of a system of strategic investment in self-organizational potential during inter-crisis periods, and integration of the self-organizational dimension into strategic planning of regional development. It has been established that these vectors are parallel and mutually reinforcing – implementation of only one or two of them does not ensure systemic effect. A roadmap for implementation across three planning horizons and a risk management system for the proposed changes have been developed.

The practical significance of the obtained results is determined by the possibility of their use for improving state policy in the sphere of regional development, increasing the resilience of regions under crisis conditions, and building effective mechanisms of interaction between public authorities and self-organized communities. The proposed conceptual model, IISOP methodology, and instrument system can be used by state and local self-government authorities as a

methodological basis for forming public policy supporting self-organization. The research results can be utilized by the Ministry of Communities and Territories Development of Ukraine, regional and local authorities in developing regional development strategies, civil society support programs, and crisis response plans, as well as in the educational process of higher education institutions in training public administration specialists.

Keywords: public administration, self-organization of the population, region, regional development, public, civil society, civil society institutions, non-governmental organizations, local self-government, decentralization, resilience, crisis conditions, recovery, development strategies, sustainable development.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Миргородський С.С. Самоорганізація населення: передумови формування та виклики. *Наукові перспективи*. 2024. № 7(49). С. 441-450. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7\(49\)-441-450](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7(49)-441-450)

2. Миргородський С.С. Демократія участі як фундамент становлення самоорганізації населення в Україні. *Суспільство та національні інтереси*. 2025. № 6(14). С. 844-854. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-6\(14\)-844-854](https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-6(14)-844-854)

3. Миргородський С.С. Розробка концептуальної моделі взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот як механізму забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз. *Наукові інновації та передові технології. Державне управління, економіка, право, педагогіка, психологія*. 2026. № 4(56). С. 209-222. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4\(56\)-209-222](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4(56)-209-222)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Миргородський С.С. Органи самоорганізації населення в Україні: інституційний аспект. *Perspectives of contemporary science: theory and practice. Proceedings of the 6th International scientific and practical conference. SPC "Sci-conf.com.ua"*. Lviv, Ukraine. 2024. Pp. 572-579. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/PERSPECTIVES-OF-CONTEMPORARY-SCIENCE-THEORY-AND-PRACTICE-22-24.7.24.pdf>

5. Миргородський С.С. Вплив цифровізації на самоорганізацію населення. *IV Міжнародна наукова конференція «Інноваційна наука: пошук відповідей на виклики сучасності»*. 30 травня 2025. Київ, Україна. С. 135-140.

URL: <https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/30.05.2025/48>

6. Миргородський С.С. Самоорганізація населення як інструмент публічного управління в кризових ситуаціях. *Публічне управління XXI століття: основні виклики післявоєнної відбудови: зб. наук. матер. XXV Міжнар. наук. конгресу*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 191-194.

URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/22470>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЯК ЧИННИКА РЕГІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ	25
1.1. Теоретичні підходи до розуміння самоорганізації населення як актора публічного управління.....	25
1.2. Сутність і виміри стійкості регіонального розвитку в умовах криз .	44
1.3. Самоорганізація населення та публічне управління регіональним розвитком: характер і форми взаємодії	62
Висновки до першого розділу.....	80
РОЗДІЛ 2. САМООРГАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ЯК ЧИННИК СТІЙКОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ: ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	87
2.1. Кризова уразливість регіонів та передумови активізації самоорганізації населення	87
2.2. Зарубіжний досвід використання самоорганізації населення у забезпеченні стійкості регіонального розвитку	105
2.3. Оцінювання потенціалу самоорганізації населення як ресурсу регіональної резилієнтності в Україні.....	124
Висновки до другого розділу	143
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	150
3.1. Концептуальна модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у кризових умовах.....	150

	15
3.2. Інституційно-правові та організаційні інструменти стимулювання самоорганізації населення на регіональному рівні	168
3.3. Стратегічні напрями розбудови системи самоорганізації населення як складової регіонального розвитку	186
Висновки до третього розділу	204
ВИСНОВКИ	212
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	216
ДОДАТОК А. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ	245

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В умовах наростання глобальних та регіональних криз – збройних конфліктів, пандемій, кліматичних катастроф, масових переміщень населення – традиційні підходи до публічного управління регіональним розвитком виявляють суттєві обмеження. Централізовані ієрархічні системи управління, розраховані на умови відносної стабільності, дедалі частіше демонструють нездатність адекватно реагувати на виклики, що є надто складними, мінливими і різноманітними для централізованого вирішення. Водночас у різних країнах і типах криз стійкість регіонів усе очевидніше визначається не лише матеріальними ресурсами і якістю публічних інститутів, а й здатністю населення до самоорганізації – до формування горизонтальних мереж взаємодопомоги, координації зусиль і вироблення колективних відповідей на кризові виклики без безпосереднього керівництва зверху.

Для України, що переживає повномасштабне збройне вторгнення, ця проблематика набуває особливої гостроти. Стихійна самоорганізація населення стала одним із ключових чинників, що забезпечили стійкість регіонів і громад в умовах, коли традиційні механізми публічного управління виявились неспроможними або недостатніми. Волонтерські мережі, сусідські ініціативи, громадські об'єднання, що виникли або різко активізувались після початку повномасштабної агресії, виконують функції, що в мирний час належать до сфери компетенції публічних інститутів – і роблять це нерідко більш ефективно і гнучко, ніж бюрократичні структури. Водночас цей потенціал значною мірою залишається нерозкритим: органи публічної влади, як правило, не мають чіткого бачення того, як взаємодіяти з самоорганізованими спільнотами, як підтримувати їх потенціал у міжкризовий час і як інтегрувати цей ресурс у системи стратегічного планування регіонального розвитку.

Незважаючи на зростаючий інтерес до проблематики самоорганізації та

резилієнтності в науковій літературі, низка принципів питань залишається недостатньо дослідженою. Зокрема, потребують подальшого вивчення теоретико-методологічні засади розуміння самоорганізації населення як актора публічного управління регіональним розвитком; механізми взаємодії між органами публічної влади та самоорганізованими спільнотами в умовах криз; методичні підходи до оцінювання самоорганізаційного потенціалу регіонів як ресурсу резилієнтності; система інструментів і стратегічних напрямів публічного управління, спрямованих на розвиток цього потенціалу. Саме це зумовило вибір теми дисертаційного дослідження, його мети, завдань, об'єкта та предмета.

Проблематика самоорганізації населення, публічного управління регіональним розвитком і стійкості регіональних систем досліджується у працях таких вітчизняних науковців, як В. Батіщева, О. Бобровська, В. Дзюндзюк, Т. Котукова, А. Колодій, Н. Колісніченко, В. Куйбіда, М. Лациба, Е. Лібанова, В. Мамонова, О. Мельниченко, О. Мороз, В. Нікітін, С. Прилипко, М. Розумний, Р. Соболев, В. Солових, Ю. Шаров, В. Яблонський та ін.

Теоретичні та прикладні аспекти резилієнтності регіонів і взаємодії між органами влади та громадянським суспільством розглядаються у роботах таких дослідників, як О. Батіщева, О. Дегтяр, Л. Гонюкова, О. Євтушенко, Л. Загорська, О. Лебединська, О. Мельниченко, М. Паращевін, М. Прилипко, І. Чемерис та ін.

Питання самоорганізації та управління спільнотами у кризових умовах досліджують такі вчені, як О. Батіщева, Л. Гонюкова, О. Євтушенко, Л. Загорська, О. Лебединська, О. Мельниченко, М. Паращевін, М. Прилипко, І. Чемерис та ін.

Значний внесок у дослідження самоорганізації, соціального капіталу і регіональної стійкості зробили такі зарубіжні науковці, як Д. Олдріч (D. Aldrich), К. Ансел (C. Ansell), Т. Бовард (T. Bovaird), К. Фолк (C. Folke), А. Фунг (A. Fung), Дж. Холланд (J. Holland), Е. Остром (E. Ostrom), Р. Патнам

(R. Putnam), І. Пригожин (I. Prigogine), Р. Мартін (R. Martin), Ф. Норріс (F. Norris), Р. Солніт (R. Solnit), К. Тірні (K. Tierney) та ін..

Водночас, незважаючи на значний інтерес науковців до суміжних проблем, питання самоорганізації населення як механізму забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз залишаються недостатньо дослідженими у комплексному вигляді – з урахуванням як теоретичного, так і практичного вимірів, а також специфіки регіонів, що переживають збройний конфлікт. Саме це зумовило вибір мети і завдань дисертаційного дослідження, його об'єкта та предмета.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи пов'язана з науково-дослідною роботою «Публічне управління в умовах глобалізації» (0116U007246), що виконувалась кафедрою публічної політики навчально-наукового інституту «Інститут державного управління» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. У межах цієї роботи автором визначено концептуальні засади самоорганізації населення як механізму забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз.

Метою роботи є теоретичне обґрунтування самоорганізації населення як механізму забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз та розробка практичних рекомендацій щодо вдосконалення публічного управління розвитком самоорганізаційного потенціалу регіонів.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати теоретичні підходи до розуміння самоорганізації населення у контексті публічного управління регіональним розвитком;
- дослідити стійкість регіонального розвитку в умовах криз та чинники кризової уразливості регіонів;
- розкрити форми взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у забезпеченні регіонального розвитку;
- дослідити кризову уразливість регіонів і передумови активізації

самоорганізації населення;

- дослідити вітчизняний та зарубіжний досвід залучення потенціалу самоорганізації населення до забезпечення стійкості регіонального розвитку;
- розробити концептуальну модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у кризових умовах;
- обґрунтувати систему інструментів публічного управління, спрямованих на стимулювання самоорганізації населення на регіональному рівні;
- визначити стратегічні напрями розбудови системи самоорганізації населення як чинника регіонального розвитку.

Об'єктом дослідження є самоорганізація населення в системі публічного управління.

Предметом дослідження є самоорганізація населення як механізм забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз.

Методи дослідження. Теоретичною основою дослідження є фундаментальні положення теорії публічного управління, регіональної науки, синергетики, теорії соціального капіталу, інституційної теорії, концепції резилієнтності та адаптивного управління, а також дослідження вітчизняних і зарубіжних учених з проблем самоорганізації населення, кризового управління та регіонального розвитку.

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань дисертаційного дослідження застосовано низку загальнонаукових та спеціальних методів: абстрагування, узагальнення, порівняння, логіко-семантичний аналіз – для з'ясування сутності самоорганізації населення як механізму забезпечення стійкості регіонального розвитку, визначення її теоретико-методологічних засад, встановлення взаємозв'язків між самоорганізаційним потенціалом і регіональною резилієнтністю; методи системного аналізу, синтезу, класифікації – для розробки концептуальної моделі взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот, визначення її рівнів і механізмів, встановлення взаємозв'язків між ними; методи інституційного

аналізу, структурно-функціонального підходу – для дослідження форм і механізмів взаємодії між органами публічної влади та самоорганізованими спільнотами, аналізу умов ефективності цієї взаємодії; методи компаративного аналізу, узагальнення – для вивчення вітчизняного та міжнародного досвіду залучення потенціалу самоорганізації населення до забезпечення регіональної стійкості, виокремлення спільних закономірностей та можливостей їх адаптації в Україні; методи типологізації та індексного аналізу – для класифікації регіонів за рівнем і структурою самоорганізаційного потенціалу та розробки методики його оцінювання; метод моделювання – для розробки концептуальної моделі взаємодії органів влади та самоорганізованих спільнот, обґрунтування диференційованої системи управлінських інструментів і стратегічних напрямів розбудови системи самоорганізації; методи прогнозування, сценарного аналізу – для обґрунтування стратегічних напрямів розбудови системи самоорганізації населення та оцінювання потенційних ефектів запропонованих заходів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні конкретного науково-прикладного завдання – теоретичному обґрунтуванні самоорганізації населення як механізму забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз та розробці системи практичних рекомендацій щодо вдосконалення публічного управління розвитком самоорганізаційного потенціалу регіонів на основі авторської концептуальної моделі взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот, методики інтегрального оцінювання і диференційованих управлінських інструментів.

Новизна наукових результатів конкретизується в таких положеннях:

у перше:

– розроблено концептуальну модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у кризових умовах, яка, на відміну від наявних моделей взаємодії (зокрема, патронажної, контрактної та партнерської), будується на мережевій логіці рівноправного взаємодоповнення суб'єктів, охоплює три взаємозалежні рівні координаційних механізмів (взаємного

визнання, операційної координації та спільного навчання), передбачає механізм «гнучкого управління» як здатність обох суб'єктів динамічно переглядати розподіл функцій і ресурсів відповідно до фази кризового циклу, адаптується до чотирьох функціональних профілів регіонів за структурою самоорганізаційного потенціалу та вводить інститут посередницьких організацій як необхідний третій суб'єкт, що забезпечує комунікацію між різними логіками дії влади і громадянського суспільства в умовах інституційної асиметрії;

удосконалено:

– наукове трактування стійкості регіонального розвитку, яке, на відміну від наявних підходів, де поняття «стійкість» і «резилієнтність» або ототожнюються, або розглядаються як прості синоніми, ґрунтується на їх розмежуванні як нормативного і дескриптивного понять відповідно, виокремлює три типи резилієнтності (інженерну, екологічну та трансформативну) і обґрунтовує трансформативну резилієнтність як єдино адекватний орієнтир публічного управління для регіонів, що переживають збройний конфлікт або масштабну гуманітарну кризу, оскільки повернення до докризового стану є для них неможливим або недоцільним;

– методику оцінювання самоорганізаційного потенціалу регіонів на сонові інтегрального індексу самоорганізаційного потенціалу (ІСП), яка, на відміну від наявних підходів, що зводять оцінювання до показників поточної активності або кількості зареєстрованих організацій, принципово розмежовує потенціал і його реалізацію та вимірює структурні передумови мобілізаційності через чотири компоненти (соціально-капітальний 35%, організаційно-інституційний 25%, досвідно-мобілізаційний 25% та цифрово-комунікаційний 15%), де досвідно-мобілізаційний компонент є сильнішим предиктором кризової самоорганізаційної відповіді, ніж загальний рівень соціально-економічного розвитку регіону, а чотири функціональні профілі («рівномірний», «соціальний», «організаційний» та «мобілізаційний») є безпосереднім інструментом диференціації управлінських підходів;

– систему інституційно-правових та організаційних інструментів стимулювання самоорганізації населення на регіональному рівні, яка, на відміну від наявних підходів, де інструменти підтримки громадянського суспільства розглядаються переважно як окремі заходи без прив'язки до типу регіону і фази кризового циклу, охоплює п'ять взаємопов'язаних груп (правові і нормативні, фінансові і ресурсні, організаційні і структурні, кадрові і навчальні, інформаційно-комунікаційні і цифрові) і передбачає диференціацію їх застосування відповідно до структури самоорганізаційного потенціалу регіону та фази кризового циклу, що забезпечує системний вплив на всі компоненти потенціалу одночасно;

дістали подальшого розвитку:

– теоретичні засади самоорганізації населення у контексті публічного управління регіональним розвитком, що, на відміну від наявних підходів, які розглядають самоорганізацію або як стихійний процес поза управлінським контекстом, або як сукупність формалізованих структур громадянського суспільства, концептуалізують її як триєдине явище – процес спонтанного впорядкування, ресурс регіональної резилієнтності та суб'єкт взаємодії з органами влади на засадах взаємодоповнення, а не підпорядкування;

– концепція інституційних розривів у контексті їх ролі у формуванні самоорганізаційної відповіді регіональних спільнот на кризову уразливість, що, на відміну від наявних підходів, які розглядають самоорганізацію переважно як ситуативну реакцію на кризу, виокремлює три типи розривів (функціональні, масштабні та якісні), встановлює п'ять передумов активізації самоорганізації, що формуються у міжкризовий час, та обґрунтовує динаміку самоорганізаційних процесів у різних фазах кризового циклу, де управлінська підтримка є найбільш ефективною у фазі переходу від гострої мобілізації до інституціоналізованих форм;

– стратегічні напрями розбудови системи самоорганізації населення як чинника регіонального розвитку, що, на відміну від наявних підходів, де підтримка самоорганізації розглядається переважно як тактичний інструмент

антикризового реагування, обґрунтовують три взаємопов'язані і взаємопідсилюючі вектори (інституціоналізацію самоорганізації як стійкого елемента регіонального врядування, розбудову системи стратегічного інвестування у самоорганізаційний потенціал у міжкризовий час та інтеграцію самоорганізаційного виміру у стратегічне планування регіонального розвитку), реалізація яких у сукупності забезпечує системний вплив на регіональну резилієнтність.

Практичне значення одержаних результатів визначається можливістю використання її положень та рекомендацій для вдосконалення державної політики у сфері регіонального розвитку, підвищення стійкості регіонів в умовах криз та розбудови ефективних механізмів взаємодії між органами публічної влади та самоорганізованими спільнотами.

Результати дослідження будуть корисними для Міністерства розвитку громад та територій України, регіональних та місцевих органів влади при розробці та реалізації стратегій регіонального розвитку, програм підтримки громадянського суспільства, планів кризового реагування та відновлення, формуванні систем моніторингу самоорганізаційного потенціалу регіонів.

Запропонована концептуальна модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот може використовуватись органами державної влади та місцевого самоврядування як методологічна основа для формування публічної політики підтримки самоорганізації, що інтегрує цілі резилієнтності, соціальної згуртованості та стратегічного розвитку регіонів.

Розроблена методика оцінювання самоорганізаційного потенціалу регіонів може бути використана для формування системи моніторингу готовності регіонів до кризових викликів, диференціації публічно-управлінських підходів залежно від профілю самоорганізаційного потенціалу і обґрунтування пріоритетів інвестування у розбудову цього потенціалу у міжкризовий час.

Обґрунтована система інструментів і стратегічні напрями розбудови самоорганізації можуть бути використані органами регіональної та місцевої

влади для формування і реалізації комплексних програм підтримки самоорганізації населення з урахуванням специфіки конкретних регіонів та фаз кризового циклу.

Положення дисертації можуть бути використані у навчальному процесі закладів вищої освіти, зокрема при викладанні дисциплін «Регіональна політика», «Публічне управління в умовах криз», «Управління регіональним розвитком», «Громадянське суспільство і публічне управління», «Кризовий менеджмент», «Стратегічне планування регіонального розвитку» та інших, при підготовці магістерських та докторських дисертацій з проблематики регіонального розвитку і публічного управління.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Усі сформульовані в ній висновки, теоретичні положення та пропозиції ґрунтуються на особистих дослідженнях. У дисертації не використовувалися ідеї співвиконавців науково-дослідної роботи.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження обговорювались на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Perspectives of contemporary science: theory and practice» у 2024 році у місті Львів, IV Міжнародній науковій конференції «Інноваційна наука: пошук відповідей на виклики сучасності» 30 травня 2025 року у місті Київ, XXV Міжнародному науковому конгресі «Публічне управління XXI століття: основні виклики післявоєнної відбудови» у 2025 році у місті Харків, засіданнях кафедри публічної політики.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлено в 3 публікаціях у наукових фахових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Її повний обсяг становить 246 сторінок, у тому числі: рисунків – 4, таблиць – 4. Список використаних джерел налічує 294 найменування (на 29 сторінках), у тому числі іноземною мовою – 133.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЯК ЧИННИКА РЕГІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ

1.1. Теоретичні підходи до розуміння самоорганізації населення як актора публічного управління

Самоорганізація населення належить до тих наукових категорій, що, попри тривалу присутність у науковому дискурсі, досі не набули усталеного й загальноновизнаного трактування. Причина цього – не термінологічна недбалість дослідників, а об’єктивна складність самого явища: воно виникає на перетині кількох дисциплінарних традицій і не вкладається в жодну з них без суттєвих концептуальних втрат. Синергетика, соціологія, інституційна економіка, теорія публічного управління та регіональна наука – кожна з цих галузей знань освітлює певний вимір самоорганізації, залишаючи інші у тіні. Завдання цього підрозділу полягає не в тому, щоб обрати одну з наявних традицій і вибудувати на її основі аналіз, а в тому, щоб синтезувати їх теоретичний ресурс у концептуальний апарат, придатний для дослідження самоорганізації населення як чинника стійкості регіонального розвитку в умовах криз. Це завдання є принципово важливим: від точності концептуального апарату залежить як коректність подальшого аналізу, так і практична значущість висновків для публічного управління.

Витоки наукового осмислення самоорганізації сягають природничих наук другої половини ХХ століття. Синергетика як наукова парадигма, що виникла на межі термодинаміки, хімії та фізики, запропонувала принципово новий погляд на процеси впорядкування у відкритих нелінійних системах. Ключовий висновок цієї парадигми: порядок може виникати не лише внаслідок зовнішнього управлінського впливу, а й спонтанно – як результат внутрішніх взаємодій між елементами системи за умови достатньої

інтенсивності обміну із зовнішнім середовищем [254]. Дисипативні структури, що виникають у хімічних реакціях і фізичних полях далеко від рівноваги, стали першою науковою моделлю самоорганізації – моделлю, що руйнувала класичне уявлення про порядок як виключно зовнішньо нав'язаний стан. Для суспільних наук цей висновок мав глибокий методологічний сенс: він легітимізував уявлення про те, що складні соціальні системи здатні до спонтанного впорядкування без централізованого керівництва – а отже, самоорганізація є не відхиленням від норми, а цілком закономірним режимом функціонування відкритих систем.

Перенесення синергетичних ідей у соціальний контекст відбувалось поступово і не без концептуальних труднощів. Головна з них полягала у принциповій відмінності між фізичними і соціальними системами: останні складаються з агентів, наділених свідомістю, цілеспрямованістю і здатністю до рефлексії. «Спонтанність» самоорганізації у соціальному середовищі тому має інший характер: вона не виключає усвідомленої координації дій, проте ця координація здійснюється без командного центру, знизу, на основі горизонтальних зв'язків і спільно визнаних норм [208]. Саме це поєднання спонтанності і свідомості, стихійності і цілеспрямованості робить соціальну самоорганізацію одночасно найбільш складним і найбільш практично значущим об'єктом дослідження. Воно ж породжує одну з ключових методологічних проблем: де проходить межа між «справжньою» самоорганізацією – як низовою, автентичною, що народжується з реальних потреб спільноти – і псевдсамоорганізацією, що імітує колективну дію, залишаючись продуктом зовнішнього стимулювання або маніпуляції? Ця проблема є не лише теоретичною – вона має пряме практичне значення для оцінки ефективності публічно-управлінських заходів з підтримки самоорганізації.

Теорія складних адаптивних систем, що сформувалась на стику синергетики, теорії хаосу та комп'ютерного моделювання, суттєво збагатила розуміння самоорганізації у соціальних системах. Складна адаптивна система

– це сукупність агентів, що діють відповідно до локальних правил, взаємодіють між собою та адаптуються до змін середовища, породжуючи макрорівневі патерни поведінки, які неможливо передбачити, виходячи лише з характеристик окремих агентів [2]. Населення регіону, об'єднане в різноманітні спільноти, мережі та організації, цілком відповідає цій характеристиці: локальні взаємодії між людьми, домогосподарствами, сусідськими об'єднаннями та громадськими ініціативами породжують регіональні патерни самоорганізації, що мають власну логіку і динаміку, незведену до суми локальних дій. Ця властивість – емерджентність, тобто здатність системи породжувати якості, відсутні у її окремих елементах, – є однією з найбільш цінних для регіонального розвитку: адже саме вона дозволяє спільнотам генерувати колективні відповіді на виклики, що перевищують можливості будь-якого окремого актора. У кризових умовах ця здатність системи до адаптивної відповіді набуває особливого значення як ресурс, що не може бути ані замінений централізованим плануванням, ані відтворений адміністративними заходами.

У соціологічній традиції самоорганізація населення розглядається насамперед крізь призму колективної дії та соціального капіталу. Теорія колективної дії, розвинута в другій половині ХХ століття, поставила під сумнів наївне припущення про те, що спільний інтерес автоматично породжує спільну дію. Дослідження показали: за умов так званої «трагедії спільного», коли кожен раціональний індивід схильний перекладати витрати колективних зусиль на інших, отримуючи при цьому вигоди безкоштовно, колективна дія потребує або примусу, або специфічних стимулів, або – і це найцікавіше для теорії самоорганізації – інституційних умов, що роблять кооперацію вигідною попри спокусу ухилення [95]. Ці умови не виникають автоматично: вони є продуктом соціальних взаємодій, накопиченого досвіду, норм довіри й взаємності, що формуються у конкретних спільнотах протягом тривалого часу. Стосовно регіонального розвитку це означає, що самоорганізаційний потенціал регіону є, по суті, накопиченим соціальним продуктом його історії –

і тому не може бути швидко створений або замінений зовнішнім управлінським рішенням. Водночас це не означає, що він є незмінним: цілеспрямована публічна політика здатна як зміцнювати, так і руйнувати передумови для колективної дії.

Концепція соціального капіталу надає цим міркуванням більш операціоналізований вигляд. Соціальний капітал у найзагальнішому розумінні – це ресурс, закладений у мережах соціальних відносин: норми взаємності, довіра між членами спільноти, інформаційні канали, що функціонують на основі цих відносин [258]. Принципово важливо, що соціальний капітал є одночасно і умовою, і продуктом самоорганізації: він уможливорює координацію без зовнішнього примусу і, у свою чергу, зміцнюється в процесі успішної спільної дії. Це робить зв'язок між соціальним капіталом і самоорганізацією не лінійним, а циклічним: спільноти з розвиненими мережами довіри мають кращі передумови для колективної дії, а успішна колективна дія, у свою чергу, зміцнює ці мережі. У регіональному вимірі це означає, що регіони з вищим рівнем соціального капіталу мають більший потенціал для мобілізації населення в кризових умовах і, відповідно, більші шанси на підтримання стійкості розвитку.

Дослідники розрізняють кілька типів соціального капіталу, що мають різне значення для самоорганізації. Капітал, що «зв'язує» (*bonding capital*), – це щільні горизонтальні зв'язки всередині однорідних груп: сімей, сусідств, етнічних і релігійних спільнот. Він забезпечує внутрішню солідарність і взаємодопомогу, проте може створювати бар'єри між групами і ускладнювати співпрацю між різними сегментами населення. Капітал, що «перекидає містки» (*bridging capital*), – це зв'язки між різнорідними групами, що уможливлюють обмін ресурсами, інформацією і поглядами через соціальні кордони [258]. Для регіональної самоорганізації обидва типи є важливими, однак виконують різні функції: перший забезпечує внутрішню мобілізацію локальних спільнот і швидкість реагування на безпосередні виклики, другий – здатність локальних ініціатив до координації між собою, до масштабування на

рівень громади, району, регіону в цілому. Дефіцит «містковий» капіталу – характерна риса регіонів із фрагментованою соціальною структурою – є одним із головних перешкод для формування ефективних регіональних самоорганізаційних мереж.

Виокремлюють також третій тип – «з'єднувальний» капітал (*linking capital*), що описує вертикальні зв'язки між спільнотами і формальними інститутами влади [4, 122]. Цей тип соціального капіталу є особливо важливим для теорії публічного управління: він визначає здатність самоорганізованих спільнот отримувати доступ до ресурсів, що знаходяться в розпорядженні публічних інститутів, впливати на прийняття рішень і брати участь у реалізації публічної політики. Спільноти з розвиненим «з'єднувальним» капіталом можуть ефективніше відстоювати свої інтереси перед органами влади, залучати зовнішні ресурси для підтримки локальних ініціатив і брати участь у партнерських проектах із публічним сектором. Нерівний розподіл цього типу капіталу між різними спільнотами одного регіону є джерелом суттєвих відмінностей у здатності до самоорганізації – і управлінською проблемою, що потребує цілеспрямованого вирівнювання через відповідні публічно-управлінські інструменти.

Важливим для розуміння соціальних механізмів самоорганізації є також концепція «укоріненості» (*embeddedness*), розвинута в економічній соціології. Вона наголошує на тому, що економічна і соціальна поведінка індивідів та організацій не є результатом лише абстрактного раціонального розрахунку, а глибоко укорінена в конкретних соціальних відносинах, мережах і культурних контекстах [258, 26]. Стосовно самоорганізації це означає: здатність спільноти до колективної дії не є універсальною властивістю, однаковою для всіх регіонів, – вона є продуктом конкретної соціальної та культурної історії, специфічних мереж взаємодії та накопиченого досвіду співпраці або конфліктів. Рецепти підтримки самоорганізації, що добре спрацювали в одному регіоні, можуть виявитися цілком неефективними в іншому – не через недоліки їх реалізації, а через відмінності в соціальній тканині, рівні довіри та

ступені ідентифікації населення зі своєю спільнотою. Це застерігає від механічного запозичення «кращих практик» і вимагає глибокого розуміння регіональної специфіки при розробці управлінських рішень.

Інституційна теорія, зокрема дослідження управління спільними ресурсами, внесла ще один принципово важливий вимір у розуміння самоорганізації. Масштабні порівняльні дослідження переконливо продемонстрували: спільноти здатні самостійно, без втручання держави або ринку, розробляти і підтримувати ефективні правила управління спільними ресурсами – за умови наявності певного набору інституційних характеристик [98]. До таких характеристик належать: чітко визначені межі спільноти; правила, адаптовані до місцевих умов; участь усіх зацікавлених у розробці і зміні правил; ефективний моніторинг дотримання правил; градуйовані санкції за порушення; механізми вирішення конфліктів; визнання права на самоорганізацію з боку зовнішніх органів влади. Цей перелік є не абстрактною теоретичною конструкцією, а узагальненням реального досвіду спільнот у різних країнах і культурних традиціях. Для нашого дослідження він важливий як показник того, що самоорганізація є цілком реалістичним і стійким режимом управління – за умови наявності відповідного інституційного середовища, яке може і повинне стати предметом цілеспрямованої публічної політики.

Концепція поліцентричного управління, розвинута в рамках тієї ж інституційної традиції, пропонує ширшу системну рамку для розуміння місця самоорганізації у системі регіонального розвитку [98, 246]. Поліцентричне управління виходить з визнання того, що складні суспільні проблеми рідко можуть бути ефективно вирішені єдиним центральним суб'єктом. Натомість ефективним є управління через множину взаємодіючих центрів прийняття рішень різного рівня, що конкурують, співпрацюють і доповнюють одне одного. Самоорганізовані спільноти є природними вузлами такої поліцентричної системи: вони виконують функції, надлишково дорогі або технічно неможливі для централізованого вирішення. Для регіонального

виміру це означає, що стійкість регіонального розвитку забезпечується не максимальною централізацією управління, а оптимальним розподілом функцій між різними рівнями та типами суб'єктів: регіональними органами влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та самоорганізованими спільнотами. Завданням публічного управління в цій парадигмі є конструювання продуктивних інституційних умов, за яких різні суб'єкти можуть ефективно взаємодіяти і взаємно посилювати спроможності одне одного, – а не підміна самоорганізації регуляторними механізмами.

Перейдемо тепер до аналізу поняттєвих меж самоорганізації населення – питання, принципово важливого для коректності дослідження. У науковій літературі зустрічається кілька термінів, що нерідко вживаються як синоніми: «самоорганізація населення», «самоврядування», «громадянська самоорганізація», «низова ініціатива» (grassroots initiative), «колективна дія». Кожен із цих термінів акцентує на різних аспектах явища і підходить для різних аналітичних цілей, тому їх змішування є джерелом концептуальної плутанини.

Самоврядування у його класичному розумінні – це інституціоналізована форма участі населення в управлінні місцевими справами, що функціонує на основі законодавчо визначених повноважень та процедур [118]. Органи місцевого самоврядування є елементом публічної влади, навіть якщо вони функціонують на принципах виборності та підзвітності громаді. Самоорганізація населення є ширшим поняттям: воно охоплює як формалізовані практики – органи самоорганізації населення, визначені законодавством, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, органи самоуправління в сільських поселеннях, – так і неформальні мережі та ініціативи, що виникають органічно у відповідь на потреби спільноти. Важливо, що неформальний, низовий вимір самоорганізації нерідко виявляється найбільш динамічним у кризових умовах саме тому, що він не обтяжений бюрократичними процедурами і здатен реагувати на виклики швидко та гнучко.

Громадянська самоорганізація акцентує на нормативному вимірі явища – на активній громадянській позиції як основі колективної дії та на зв'язку між самоорганізацією і демократичною участю [157]. Водночас цей термін дещо звужує явище, залишаючи поза увагою форми самоорганізації, мотивовані не демократичними цінностями, а прагматичними потребами виживання і взаємодопомоги. Люди нерідко самоорганізуються не тому, що є активними громадянами в нормативному розумінні, а тому, що криза залишає їм мало альтернатив. Ця «прагматична самоорганізація» є не менш реальною і значущою, ніж «ціннісна», однак залишається на узбіччі більшості концепцій громадянського суспільства. З огляду на це у нашому дослідженні ми надаємо перевагу поняттю «самоорганізація населення» як більш аналітично нейтральному і здатному охопити весь спектр явищ, що нас цікавлять.

Виходячи з проведеного аналізу теоретичних підходів, пропонуємо таке авторське визначення: самоорганізація населення – це процес формування стійких колективних структур, практик і норм взаємодії між мешканцями певної території, спрямованих на вирішення спільних проблем і задоволення спільних потреб без безпосереднього керівництва з боку органів публічної влади або як доповнення до нього в умовах недостатності останнього. Це визначення містить кілька принципово важливих елементів.

По-перше, воно охоплює як спонтанні, так і свідомо організовані форми колективної дії, визнаючи, що межа між ними є рухливою і ситуативно зумовленою. По-друге, фіксує територіальну прив'язку самоорганізації: вона завжди укорінена в конкретному просторі, що є ключовим для її зв'язку з регіональним розвитком. По-третє, підкреслює автономність самоорганізації від публічних інститутів, не заперечуючи при цьому можливості їх продуктивної взаємодії. По-четверте, вказує на проблемно-орієнтований характер явища: самоорганізація виникає у відповідь на конкретні виклики, що не знаходять адекватного вирішення в рамках наявних інституційних механізмів. Саме ця характеристика пояснює, чому кризові умови – з їх різким загостренням потреб і послабленням звичних інституційних механізмів – є

особливо сприятливим середовищем для активізації самоорганізаційних процесів.

Важливим складником концептуального апарату є поняття «потенціал самоорганізації населення». Під ним розуміємо сукупність наявних у спільноті ресурсів – людських, соціальних, організаційних та інформаційних, – що визначають її здатність до ефективної колективної дії в умовах зовнішніх викликів. Потенціал самоорганізації є латентним ресурсом: він може тривалий час не виявлятися у видимих формах колективної активності, проте актуалізується у кризових ситуаціях. Це пояснює добре відомий парадокс: нерідко саме спільноти, які у мирний час демонструють низький рівень формальної громадської активності, в умовах кризи виявляють надзвичайно потужний самоорганізаційний відгук [26]. Для публічного управління регіональним розвитком це означає, що оцінка самоорганізаційного потенціалу не може ґрунтуватись виключно на показниках поточної активності – вона має враховувати структурні умови, що визначають здатність спільноти до мобілізації, зокрема рівень довіри, щільність соціальних мереж і наявність досвіду успішної колективної дії.

Не менш важливим поняттям є «резиліентність спільноти» – її здатність протистояти дисруптивним стресам і шокам, адаптуватись до них та відновлюватись після них, зберігаючи при цьому основні функції та ідентичність [200]. Самоорганізація населення є одним із ключових компонентів резиліентності поряд із матеріальними ресурсами, інфраструктурою та інституційними механізмами. Регіони з розвиненими мережами самоорганізації демонструють вищу резиліентність не лише тому, що мають більше ресурсів для реагування на кризи, а й тому, що здатні ефективно координувати їх використання і генерувати нові ресурси через мобілізацію населення. Це робить підтримку самоорганізаційного потенціалу регіонів стратегічним пріоритетом публічного управління, а не лише питанням соціальної політики.

Для систематизації емпіричного матеріалу у подальших розділах

необхідна класифікація форм самоорганізації населення. В науковій літературі запропоновано кілька підстав для такої класифікації, і кожна висвітлює різні аспекти явища. За ступенем інституціоналізації виокремлюють формальні форми – юридично зареєстровані організації: органи самоорганізації населення, ОСББ, громадські об'єднання, – та неформальні: сусідські мережі, волонтерські ініціативи, тимчасові коаліції для вирішення конкретних проблем [118, 157]. Ця класифікація є важливою з погляду публічного управління, оскільки формальні і неформальні структури потребують різних підходів до підтримки. Формальні структури більш передбачувані як партнери для органів влади, проте менш гнучкі; неформальні – надзвичайно адаптивні, але важко інтегровані у системи публічного управління.

За функціональною спрямованістю розрізняють форми, що забезпечують надання послуг (взаємодопомога, спільне обслуговування інфраструктури), форми захисту інтересів (громадський контроль, участь у прийнятті рішень) та форми соціальної інтеграції (культурні, освітні ініціативи, що зміцнюють соціальні зв'язки і спільну ідентичність) [157, 122]. У кризових умовах домінують перші дві функції – безпосереднє задоволення невідкладних потреб і захист інтересів спільноти. Водночас третя функція – соціальна інтеграція – набуває стратегічного значення у міжкризовий та відновлювальний періоди: саме вона підтримує той рівень згуртованості і спільної ідентичності, що є фундаментом самоорганізаційної мобілізації у наступних кризах. Публічно-управлінські підходи до підтримки самоорганізації мають відповідно відрізнитись залежно від фази кризового циклу.

За масштабом охоплення розрізняють мікрорівневі форми – домогосподарство, під'їзд, вулиця, – мезорівневі – квартал, мікрорайон, село, невелике місто – та макрорівневі: мережі, що охоплюють великі міські агломерації або регіони в цілому [26]. Ця класифікація є ключовою для аналізу регіонального виміру самоорганізації: регіональна стійкість забезпечується не ізольованими локальними ініціативами, а мережами взаємодії, що здатні

агрегувати і координувати зусилля на різних масштабних рівнях. Питання механізмів такого масштабування – переходу від мікро- до мезо- і макрорівня без втрати гнучкості та адаптивності – є одним із центральних у прикладній частині нашого дослідження.

Окремої уваги заслуговує проблема суб'єктів самоорганізації, що нерідко ідеалізується у науковому і публічному дискурсі. Реальні самоорганізаційні процеси є соціально диференційованими: участь у колективній дії нерівномірно розподілена між різними соціальними групами. Більш освічені, фінансово забезпечені та соціально інтегровані верстви населення, як правило, є активнішими учасниками самоорганізаційних процесів [122, 59]. Це означає, що самоорганізація, позбавлена зовнішньої підтримки, може відтворювати і навіть посилювати наявні соціальні нерівності: голос вразливих груп залишається нечутним навіть тоді, коли ці групи є найбільш постраждалими від кризи. Для публічного управління регіональним розвитком це є принципово важливим: підтримка самоорганізації має бути диференційованою та спрямованою на зниження бар'єрів участі для соціально вразливих груп – людей похилого віку, осіб з інвалідністю, малозабезпечених родин, внутрішньо переміщених осіб.

Дослідження у різних країнах демонструють, що жінки відіграють непропорційно велику роль у низовій самоорганізації – особливо у сферах взаємодопомоги та підтримки повсякденного функціонування спільнот у кризових умовах [35]. Водночас у формальних структурах самоорганізації, що пов'язані з прийняттям рішень і представництвом інтересів, жінки нерідко представлені непропорційно мало. Ця суперечність між фактичним внеском і формальним представництвом є не лише питанням гендерної справедливості, а й серйозним практичним обмеженням для ефективності самоорганізації: вона означає, що найбільш активні учасники реальної колективної дії є маргіналізованими у процесах прийняття рішень, а самі рішення відповідно менш точно відображають реальні потреби спільноти.

Важливим теоретичним питанням є динаміка самоорганізації у різних

фазах суспільного розвитку – питання, що безпосередньо визначає підходи до публічного управління в умовах кризових циклів. Дослідження різних видів криз незмінно фіксують різке зростання самоорганізаційної активності у гострій фазі [261]. Спільна небезпека тимчасово долає соціальні бар'єри, знижує взаємну підозрілість і стимулює кооперацію – навіть між групами, що у звичайних умовах мало контактують між собою. Однак затяжні, хронічні кризи мають протилежний ефект: вони поступово виснажують соціальні ресурси спільноти, породжують напруженість між різними групами і підривають міжособистісну довіру – особливо якщо розподіл тягарів і ресурсів сприймається як несправедливий. Розуміння цієї динаміки є необхідним для розробки управлінських стратегій підтримки самоорганізаційного потенціалу регіонів у різних фазах кризового циклу. Зокрема, воно вказує на те, що найбільш стратегічно важливим є не кризовий, а міжкризовий період: саме тоді, коли безпосередній тиск послаблюється, необхідно цілеспрямовано зміцнювати соціальний капітал і інституційні основи самоорганізації, аби наступна криза зустріла спільноту в стані готовності.

Теорія адаптивного управління (*adaptive governance*) пропонує концептуальну рамку, що органічно поєднує розглянуті підходи стосовно регіонального виміру [246, 200]. Адаптивне управління виходить із визнання невизначеності та складності соціально-екологічних систем і наголошує на необхідності гнучких, здатних до навчання режимів управління, що можуть адаптуватись до мінливих умов, не чекаючи централізованих директив. Самоорганізація населення органічно вписується в цю логіку: вона є проявом здатності системи до самоадаптації, до вироблення локальних рішень у відповідь на локальні виклики. Регіони з розвиненою самоорганізацією є більш стійкими до несподіваних шоків саме тому, що мають розподілений, децентралізований потенціал реагування, не залежний від спроможності центральних органів влади передбачити і спланувати відповідь на кожен можливий виклик. В умовах сучасних криз, що характеризуються високою мінливістю і непередбачуваністю, ця властивість є надзвичайно цінною.

Регіональна ідентичність – відчуття належності до спільноти певної території – є важливим, хоча нерідко недооціненим мотиваційним ресурсом самоорганізації. Люди значно охочіше беруть участь у колективній дії на користь тих, кого сприймають як «своїх», хто поділяє їхню просторову ідентичність і живе поруч [157, 122]. У кризових умовах регіональна ідентичність може суттєво зміцнюватись, якщо криза сприймається як спільна загроза і породжує відчуття єдності, – або, навпаки, слабшати, якщо вона загострює внутрішні конфлікти і підсилює міжгрупові розмежування. Підтримка регіональної ідентичності є тому не лише культурним завданням, а й управлінською проблемою, безпосередньо пов'язаною зі здатністю регіональної спільноти до ефективної самоорганізації.

У контексті цифровізації суспільного життя концептуальний апарат дослідження потребує доповнення. Цифрові технології – соціальні мережі, месенджери, платформи колективної координації – суттєво змінили умови та динаміку самоорганізаційних процесів [281]. Вони знизили транзакційні витрати координації, розширили географічні межі самоорганізаційних мереж і прискорили поширення інформації всередині спільнот. Одночасно вони породили нові виклики: поширення дезінформації, маніпуляцію суспільною думкою, нерівний доступ до цифрових ресурсів, вразливість цифрових мереж у кризових умовах. В умовах сучасних гібридних криз, що поєднують фізичні руйнування з інформаційними атаками, цифровий вимір самоорганізації набуває особливого значення і потребує уваги з боку органів публічного управління – не лише як об'єкт захисту, а й як ресурс, що вимагає цілеспрямованого розвитку.

Поряд із соціологічними підходами важливу роль у формуванні теоретичної бази дослідження відіграє теорія мобілізації ресурсів, що акцентує на активній ролі конкретних акторів у конструюванні та підтримці колективної дії [26, 122]. На відміну від підходів, що зосереджуються на структурних умовах самоорганізації, ця теорія звертає увагу на «підприємців самоорганізації» – індивідів або організації, що беруть на себе витрати і ризики

ініціювання колективної дії, формулюють спільні цілі у термінах, зрозумілих широкій аудиторії, і мобілізують необхідні ресурси. Такі активні суб'єкти відіграють критично важливу роль особливо на початковому етапі, коли ще не сформувалися мережі взаємодії і не накопичений досвід успішної співпраці – тобто саме тоді, коли звичайна людина найменш схильна ризикувати особистим часом і репутацією заради непевного колективного результату. У кризових умовах роль таких активних акторів особливо зростає: дослідження постконфліктного відновлення та відповіді на природні катастрофи незмінно виявляють, що швидкість і ефективність самоорганізаційної відповіді громад значною мірою визначається наявністю людей, що беруть ініціативу координації ще до підключення формальних інституцій. Водночас надмірна залежність від ключових фігур створює власні ризики: якщо ці лідери втрачають активність або залишають спільноту, самоорганізаційні мережі можуть швидко розпастися. Це ставить питання про інституціоналізацію самоорганізації – перетворення особистісних мереж на організаційні структури, здатні функціонувати незалежно від конкретних осіб.

З питанням інституціоналізації нерозривно пов'язана проблема «інституційної пастки» – коли первісно ефективні самоорганізаційні структури з часом бюрократизуються, втрачають зв'язок із реальними потребами спільноти і перетворюються на самодостатні організації, що діють переважно в інтересах власного збереження [98, 246]. Ця проблема є добре відомою в теорії організацій і неодноразово фіксувалась у дослідженнях громадського сектору різних країн. Для практики публічного управління вона означає необхідність підтримки механізмів оновлення та адаптації самоорганізаційних структур і водночас визнання того, що «старіння» організацій є нормальним процесом, що не заперечує цінності самоорганізації як явища. Динамічна система підтримки самоорганізації має передбачати механізми не лише стимулювання нових ініціатив, а й м'якого «перезапуску» тих структур, що вичерпали свій потенціал.

Окремого концептуального осмислення потребує питання

масштабування самоорганізаційних ініціатив. Локальна самоорганізація – на рівні під'їзду, вулиці чи кварталу – є відносно добре вивченим явищем. Значно менше відомо про механізми, що дозволяють локальним ініціативам об'єднуватись у мережі регіонального масштабу, зберігаючи при цьому свою автентичність, горизонтальний характер і здатність до адаптації [26, 6]. Дослідження показують, що такі мережі є надзвичайно важливими для регіональної стійкості: саме вони забезпечують здатність мобілізувати ресурси у відповідь на виклики, що перевищують можливості окремих локальних ініціатив. Водночас процес масштабування несе власні ризики: він може породжувати нові ієрархії, підривати горизонтальний характер взаємодії і перетворювати мережі на нові бюрократичні структури – тобто відтворювати саме ту централізовану логіку, від якої самоорганізація мала б бути альтернативою. Розуміння умов успішного масштабування без втрати якісних характеристик самоорганізації є однією з ключових теоретичних і практичних проблем нашого дослідження.

Концептуальний апарат дослідження залишатиметься незавершеним без з'ясування підходів до операціоналізації та вимірювання самоорганізації населення. Складність тут полягає в тому, що найбільш значущі прояви самоорганізації нерідко є неформальними і важко піддаються кількісному виміру. Дослідники використовують різні підходи: від прямих опитувань про участь у громадській діяльності до аналізу реєстраційних даних щодо громадських організацій; від вивчення мереж волонтерської активності до оцінки рівня довіри у спільнотах через соціологічні методи [258, 281]. Жоден із цих підходів не є вичерпним – найбільш надійні результати досягаються при їх комбінуванні. Для цілей нашого дослідження особливо важливою є розробка індикаторів, що дозволяють оцінити не лише поточний рівень самоорганізації, а й потенціал її розвитку. Такими індикаторами можуть слугувати: рівень міжособистісної довіри в регіоні; щільність мереж громадських організацій; рівень волонтерської активності; ступінь залученості населення до процесів місцевого самоврядування; наявність досвіду успішної колективної дії у

спільноті. Операціоналізація цих індикаторів є завданням аналітичного розділу дисертації.

Необхідно також розглянути проблему меж самоорганізації – ситуацій, де вона є недостатньою або неефективною без підтримки публічних інститутів. Ідеалізація самоорганізації як універсального засобу вирішення суспільних проблем є не менш шкідливою, ніж її недооцінка. Досвід показує, що самоорганізація стикається із серйозними обмеженнями у вирішенні проблем великого масштабу, що потребують значних капіталовкладень; у ситуаціях гострого протиріччя інтересів між різними групами населення; у спільнотах із вкрай низьким початковим рівнем соціального капіталу; у випадках, що потребують спеціалізованої технічної експертизи [98, 6]. Ці обмеження визначають природний простір для взаємодії між самоорганізованими спільнотами та органами публічної влади: держава і органи місцевого самоврядування мають компенсувати ті недоліки самоорганізації, що та не може подолати самотійно, – забезпечуючи ресурси, нормативне середовище і механізми вирішення конфліктів. Водночас вони мають утримуватись від надмірного втручання там, де самоорганізація функціонує ефективно, оскільки таке втручання здатне підривати саме той соціальний капітал, на якому тримається самоорганізація.

Регіональна ідентичність – відчуття належності до спільноти певної території – є важливим, хоча нерідко недооціненим мотиваційним ресурсом самоорганізації. Люди значно охочіше беруть участь у колективній дії на користь тих, кого сприймають як «своїх», хто поділяє їхню просторову ідентичність і живе поруч [157, 122]. Ця базова соціально-психологічна закономірність має прямі наслідки для розуміння регіональної самоорганізації: спільноти із сильним відчуттям місцевої ідентичності – де люди пов'язують своє добробут із добробутом свого міста чи регіону, де існують спільні наративи про місцеву історію, традиції та майбутнє – мають суттєво вищий самоорганізаційний потенціал, ніж спільноти із розмитою або суперечливою ідентичністю.

У кризових умовах регіональна ідентичність може суттєво зміцнюватись, якщо криза сприймається як спільна загроза, що стосується всіх без винятку. Відчуття спільної небезпеки активізує механізми групової солідарності і може тимчасово долати соціальні поділи, що у звичайних умовах перешкоджали б кооперації. Однак якщо криза загострює внутрішні конфлікти – через нерівний розподіл її тягарів, через суперечності між різними групами населення щодо відповідальності за кризу або шляхів виходу з неї – вона може, навпаки, підривати регіональну ідентичність і тим самим послаблювати основи самоорганізації [261]. Це робить управління наративом кризи – тим, як влада і громадськість описують і осмислюють те, що відбувається, – важливим компонентом публічно-управлінської роботи з підтримки самоорганізаційного потенціалу регіону.

Підтримка регіональної ідентичності є тому не лише культурним, а й управлінським завданням, безпосередньо пов'язаним зі здатністю регіональної спільноти до ефективної самоорганізації. Регіони, де органи публічної влади цілеспрямовано інвестують у формування та підтримку позитивної місцевої ідентичності – через підтримку культурних ініціатив, місцевих традицій, збереження і популяризацію місцевої спадщини, – формують тим самим довгостроковий ресурс резиліентності, що виявляє свою цінність саме у кризових ситуаціях. Зв'язок між культурною і соціальною політикою, з одного боку, і стійкістю регіонального розвитку, з іншого, є одним із тих невидимих зв'язків, що нерідко залишаються поза увагою при розробці короткострокових антикризових стратегій.

Завершуючи теоретичний аналіз, підкреслимо логіку синтезу розглянутих підходів. Синергетика дає інструментарій для розуміння динаміки самоорганізаційних процесів і їх здатності породжувати нові системні якості. Теорія соціального капіталу – для аналізу соціальних передумов і ресурсів самоорганізації. Інституційна теорія – для оцінки умов її стійкості й ефективності. Теорія складних адаптивних систем – для моделювання наслідків самоорганізації для регіональних систем у цілому. Теорія мобілізації

ресурсів – для розуміння ролі активних суб’єктів у запуску і підтримці колективної дії. Концепція адаптивного управління – для осмислення місця самоорганізації в системі публічного управління регіональним розвитком. Жоден із цих підходів не є самодостатнім; лише їх синтез дозволяє охопити явище в усій його складності – і водночас зберегти аналітичну чіткість, необхідну для формулювання практично значущих висновків (рис. 1.1.).

Рис. 1.1. Синтез теоретичних підходів до розуміння самоорганізації населення як чинника стійкості регіонального розвитку

Важливо підкреслити, що синтез теоретичних підходів у нашому дослідженні є не еkleктичним поєднанням випадково відібраних концепцій, а послідовним інтегруванням підходів, що взаємно доповнюють один одного і разом утворюють когерентну аналітичну рамку. Синергетичний підхід задає

загальну онтологічну рамку, визначаючи самоорганізацію як закономірний режим функціонування відкритих складних систем. Соціокапітальний підхід наповнює цю рамку соціологічним змістом, вказуючи на конкретні ресурси – довіру, норми взаємності, мережі взаємодії, – що уможливають самоорганізацію. Інституційний підхід конкретизує умови, за яких ці ресурси перетворюються на стійкі практики колективної дії, і окреслює інституційне середовище, що підтримує або підриває самоорганізацію. Теорія мобілізації ресурсів повертає до центру аналізу активних суб'єктів – тих, хто ініціює, організовує і підтримує колективні ініціативи. Нарешті, концепція адаптивного управління встановлює зв'язок між самоорганізацією і системою публічного управління регіональним розвитком, визначаючи місце і функції кожного з учасників у складній поліцентричній системі регіонального врядування.

Сформований концептуальний апарат є основою для аналізу, що здійснюється у наступних розділах дисертаційного дослідження. Зокрема, поняття «потенціал самоорганізації» і «резилієнтність спільноти» є операційними категоріями для аналізу кризової уразливості регіонів; класифікація форм самоорганізації використовується у порівняльному аналізі вітчизняного і зарубіжного досвіду; авторське визначення самоорганізації населення визначає межі аналітичного поля і критерії відбору практик, що розглядаються у другому розділі. Нарешті, розуміння меж самоорганізації і умов її взаємодії з публічними інститутами є теоретичним підґрунтям для авторських пропозицій, що розробляються у третьому розділі. Таким чином, теоретичний підрозділ виконує не лише академічну функцію огляду літератури, а й структуроутворювальну функцію для всього дисертаційного дослідження.

На нашу думку, найбільш продуктивним для цілей дослідження є підхід, що поєднує інституційну перспективу з концепцією соціального капіталу та елементами теорії складних адаптивних систем. Такий підхід дозволяє одночасно враховувати структурні умови самоорганізації, її соціальні ресурси

та динамічну природу в кризових умовах, а головне – відкриває можливість для постановки практично значущих питань: які інституційні умови сприяють розвитку самоорганізаційного потенціалу регіонів? Як органи публічної влади можуть підтримувати самоорганізацію, не підміняючи її? Яким чином самоорганізація населення трансформується на різних етапах кризового циклу і яким є її внесок у відновлення регіонального розвитку? Ці питання визначають логіку всього подальшого дослідження і обґрунтовують необхідність аналізу стійкості регіонального розвитку як самостійного концептуального об'єкта, чому присвячено наступний підрозділ.

1.2. Сутність і виміри стійкості регіонального розвитку в умовах криз

Поняття «стійкість регіонального розвитку» належить до тих категорій, що стали настільки широко вживаними у науковому і політичному дискурсі, що їх змістовна визначеність парадоксально знизилась у міру зростання популярності. Упродовж останніх десятиліть цей термін використовується у документах міжнародних організацій, стратегіях регіонального розвитку, наукових публікаціях і офіційних звітах – нерідко з принципово різним смисловим навантаженням.

В одних контекстах «стійкість» означає здатність регіону до тривалого економічного зростання без виснаження природних ресурсів; в інших – спроможність зберігати соціальну стабільність в умовах зовнішніх потрясінь; у третіх – інституційну надійність регіональних систем управління; у четвертих – здатність регіональних екосистем підтримувати природну рівновагу. Ця багатозначність є не лише термінологічною проблемою – вона відображає реальну складність явища, що не вкладається в жодне одновимірне визначення і потребує принципово міждисциплінарного підходу. Водночас термінологічна невизначеність має і негативні практичні наслідки: вона

ускладнює порівняльний аналіз і моніторинг стійкості, розвиває цільові орієнтири публічної політики і перешкоджає формуванню спільного розуміння між різними суб'єктами регіонального розвитку – органами влади, науковцями, представниками бізнесу і громадськості.

Завдання цього підрозділу полягає у тому, щоб розмежувати ключові концептуальні підходи до розуміння стійкості регіонального розвитку, виявити їх спільне і відмінне, та сформуванню робоче визначення, придатне для цілей нашого дослідження. Особлива увага приділяється розмежуванню понять «стійкість» і «резилієнтність» – двох концептів, що нерідко вживаються як синоніми, проте позначають різні, хоча й взаємопов'язані аспекти здатності регіональних систем функціонувати в умовах криз. Не менш важливим є аналіз вимірів і індикаторів стійкості – адже без переходу від концептуального до операційного рівня ця категорія залишається декларативною і непридатною для аналітичного застосування.

Концепція сталого розвитку, що набула широкого поширення після доповіді Брундтланд 1987 року, стала відправною точкою для сучасних уявлень про стійкість розвитку на різних рівнях – від глобального до місцевого [162]. Визначення сталого розвитку як розвитку, що задовольняє потреби теперішнього покоління, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби, попри всю свою загальність, зафіксувало кілька принципово важливих ідей. По-перше, воно ввело темпоральний вимір у поняття розвитку: стійкий розвиток – це не просто розвиток у поточному моменті, а такий, що не підриває власних підстав у довгостроковій перспективі. По-друге, воно вказало на необхідність балансу між економічними, соціальними та екологічними складовими: жодна з них не може бути принесена в жертву задля досягнення цілей у інших вимірах без загрози загальній стійкості системи. По-третє, воно перенесло увагу з результатів розвитку на його процес – стверджуючи, що сам спосіб досягнення добробуту є не менш важливим, ніж його рівень.

Усе це відбувається на тлі того, що регіональний вимір сталого розвитку

упродовж тривалого часу залишався відносно недослідженим порівняно з глобальним і локальним рівнями. Регіон у системі публічного управління займає проміжне положення між державою і місцевою громадою – і саме ця позиція визначає специфіку регіональної стійкості. З одного боку, регіон є достатньо великою системою, щоб мати власну соціально-економічну структуру, що не зводиться до простої суми локальних елементів: регіональні ринки праці, транспортні і виробничі мережі, культурні і ідентичнісні спільноти утворюють якості, що відсутні на рівні окремих поселень [7]. З іншого боку, регіон є достатньо малою системою, щоб реагувати на конкретні місцеві умови і потреби, що їх неможливо адекватно відобразити у загальнодержавних стратегіях. Саме ця подвійна природа регіону – одночасно системи і підсистеми, суб'єкта і об'єкта розвитку – робить регіональну стійкість особливо складним і теоретично цікавим об'єктом дослідження.

Регіональна наука і економічна географія запропонували власні підходи до концептуалізації стійкості регіонального розвитку, що суттєво відрізняються від загальної теорії сталого розвитку. Якщо остання акцентує переважно на екологічному вимірі й міжпоколінній справедливості, то регіональна наука зосереджується на здатності регіональних економік і суспільств адаптуватись до структурних змін – технологічних, демографічних, економічних, – зберігаючи при цьому власний потенціал розвитку [231]. З цього погляду, стійкість регіонального розвитку – це не статичний стан рівноваги, а динамічна властивість: здатність регіональної системи трансформуватись у відповідь на зовнішні виклики, не втрачаючи при цьому здатності до подальшого розвитку. Таке трактування принципово відрізняється від уявлення про стійкість як про повернення до попереднього стану після збурення і відкриває простір для аналізу адаптивних і трансформативних процесів, що відбуваються у регіонах у відповідь на кризи різної природи.

Еволюційний підхід до регіональної стійкості, що набув поширення у другому десятилітті XXI ст., пропонує ще більш динамічне розуміння цього явища. З позиції еволюційної економічної географії, регіональні системи є

«залежними від шляху» (path-dependent): їхній нинішній стан значною мірою визначається накопиченим попереднім досвідом – технологічними траєкторіями, інституційними спадщинами, структурами відносин між акторами [231, 273]. Стійкість у цьому контексті означає не тільки здатність поглинати збурення, а й здатність «перемикатися на нові шляхи» – формувати нові виробничі спеціалізації, нові інституційні форми і нові моделі взаємодії між акторами розвитку. Ця здатність до «шляхової пластичності» є особливо важливою для регіонів, що переживають тривалі структурні кризи, адже для них повернення на попередній шлях є неможливим або недоцільним.

Важливим теоретичним кроком у розвитку концепції регіональної стійкості стало введення поняття «резилієнтність» – терміна, запозиченого спочатку з матеріалознавства, а потім адаптованого для аналізу екологічних і соціальних систем. У широкому розумінні резилієнтність – це здатність системи поглинати збурення і реорганізовуватись у процесі змін таким чином, щоб зберегти по суті ті самі функції, структуру, ідентичність і зворотні зв'язки [163]. Перенесення цього поняття в регіональний контекст відбулось у перше десятиліття ХХІ ст. і позначило суттєвий концептуальний зрушення: від питання «як регіон може зростати стабільно?» до питання «як регіон може відновлюватись після потрясінь і адаптуватись до нових умов?». Це зміщення акцентів відображає зростаюче усвідомлення того, що сучасні регіональні системи функціонують в умовах підвищеної невизначеності, де кризи є не відхиленням від норми, а нормальним, хоча й небажаним елементом траєкторії розвитку.

Розмежування між «стійкістю» і «резилієнтністю» є принципово важливим для нашого дослідження. Стійкість у контексті сталого розвитку – це передусім нормативна концепція: вона описує бажаний стан розвитку, що відповідає певним критеріям збалансованості і довгостроковості. Резилієнтність – це аналітична концепція, що описує здатність системи справлятися із збуреннями, незалежно від того, чи є цей вихідний стан бажаним з нормативної точки зору. Система може бути резилієнтною, але не

стійкою у нормативному розумінні – наприклад, регіон, що відновлює після кризи нездорову монокультурну економіку, є резилієнтним щодо збереження своєї структури, але не стійким щодо цілей сталого розвитку [231, 165]. І навпаки, система може демонструвати ознаки стійкого розвитку у мирний час, однак мати дуже низьку резилієнтність – тобто бути вразливою до несподіваних шоків саме тому, що її стабільність досягається за рахунок відсутності адаптивних механізмів і пригнічення внутрішньої різноманітності.

Для практики публічного управління регіональним розвитком це розмежування має суттєве прикладне значення. Стратегії сталого регіонального розвитку, орієнтовані виключно на довгострокові цілі збалансованого розвитку, можуть бути цілком неадекватними як відповідь на раптові кризові виклики – саме тому, що вони розраховані на умови відносної стабільності і передбачуваності. Натомість стратегії розбудови резилієнтності є орієнтованими на непередбачуваність і на підготовку регіональних систем до реагування на виклики, характер і масштаби яких заздалегідь невідомі. Оптимальна публічна політика у сфері регіонального розвитку має інтегрувати обидва підходи: довгострокову орієнтацію на цілі сталого розвитку і здатність до гнучкої адаптації у кризових умовах, що потребує специфічних інституційних рішень і управлінських інструментів.

Як зазначалось у попередньому підрозділі, поняття резилієнтності само по собі є неоднорідним і охоплює кілька концептуально різних типів реакцій системи на збурення. У науковій літературі виокремлюють щонайменше три інтерпретації резилієнтності регіональних систем [166, 223] (Рис. 1.2.).

Перша – «інженерна» резилієнтність: здатність системи повертатися до попереднього рівноважного стану після збурення. Ця інтерпретація є найбільш консервативною і передбачає, що існує якийсь «нормальний» стан, до якого система прагне і повинна прагнути повернутись. Вона добре описує реакцію на невеликі збурення у відносно стабільних системах, проте виявляється концептуально недостатньою для аналізу глибоких структурних криз, коли «нормальний» стан або є вже недосяжним, або сам по собі є проблематичним.

I ІНЖЕНЕРНА РЕЗИЛІЄНТНІСТЬ	II ЕКОЛОГІЧНА РЕЗИЛІЄНТНІСТЬ	III ТРАНСФОРМАТИВНА РЕЗИЛІЄНТНІСТЬ
Здатність системи поглинати збурення і повертатись до попереднього стану	Здатність адаптуватись, трансформуватись і розвинути нові спроможності у відповідь на зміни	Здатність формувати принципово нові траєкторії розвитку, не відтворюючи докризових патернів
• Відновлення докризового статус-кво • Стабільність інституцій і структур • Фокус на стійкості до шоків	• Адаптація організаційних форм і практик • Формування нових мереж взаємодії • Фокус на пластичності структур	• Інноваційні відповіді на системні виклики • Перехід до нових моделей регіонального розвитку • Фокус на трансформаційному потенціалі
РОЛЬ САМООРГАНІЗАЦІЇ:	РОЛЬ САМООРГАНІЗАЦІЇ:	РОЛЬ САМООРГАНІЗАЦІЇ:
Реактивна самоорганізація у гострій фазі; відновлення базових функцій	Самоорганізація як механізм адаптивного навчання; формування нових форм колективної дії	Самоорганізація як рушійна сила системних змін; легітимізація нових форм регіонального врядування
Контекст: Короткострокові кризи, часткові збурення	Контекст: Структурні кризи, тривалі трансформації	Контекст: Збройний конфлікт, масштабне відновлення
⚠ Недостатня для регіонів, де повернення на попередній шлях є неможливим або недоцільним	⚠ Потребує часу і ресурсів; ефективна при збереженні базової інституційної спроможності	⚠ Вимагає найвищого рівня самоорганізаційного потенціалу і готовності до ризику

Рис. 1.2. Три типи резилієнтності регіонального розвитку в умовах криз та роль самоорганізації населення

Друга інтерпретація – «екологічна» резилієнтність: здатність системи поглинати збурення і реорганізуватись, не переходячи в якісно інший режим функціонування. Вона допускає деяку внутрішню варіативність і передбачає, що система може суттєво змінити свій поточний стан, не втрачаючи при цьому загальну структуру і режим функціонування. Ця інтерпретація є більш гнучкою і краще відповідає реальним процесам, що відбуваються у регіональних системах під час помірних криз [169]. Третя – «адаптивна» або «трансформативна» резилієнтність: здатність системи трансформуватись настільки, щоб функціонувати ефективно у принципово нових умовах, навіть якщо колишній стан рівноваги є вже недосяжним або небажаним. Саме ця третя інтерпретація є найбільш актуальною для регіонів, що переживають

глибокі структурні кризи – адже повернення до докризового стану є для них неможливим або недоцільним.

Для цілей нашого дослідження особливо важливою є трансформативна інтерпретація резилієнтності, оскільки вона найбільш точно відповідає реальному досвіду регіонів, що переживають тривалі збройні конфлікти або масштабні гуманітарні кризи. У таких умовах відновлення докризового стану є не лише практично неможливим через масштаби руйнувань, а й теоретично небажаним: розвиток означає рух уперед, а не повернення назад. Завдання публічного управління у цих умовах полягає не у відновленні старого, а у побудові нового – нових виробничих потужностей, нових соціальних інфраструктур, нових інституційних форм, здатних відповідати потребам постконфліктного суспільства. Самоорганізація населення відіграє при цьому роль не лише тимчасового компенсатора інституційних збоїв, а й активного учасника процесу побудови нових форм регіональної організації.

Перейдемо до аналізу вимірів стійкості регіонального розвитку – питання, без розгляду якого це поняття залишається теоретичною абстракцією. У сучасній науковій і управлінській практиці прийнято виокремлювати кілька ключових вимірів стійкості, що відповідають різним аспектам функціонування регіональних систем. Їх сукупність утворює багатовимірну модель стійкості, де жоден із вимірів не може бути зведений до інших або ігнорований без шкоди для цілісності аналізу [7, 79].

Економічний вимір стійкості регіонального розвитку стосується здатності регіональної економіки до тривалого зростання або підтримання прийняттого рівня добробуту населення без виснаження продуктивних ресурсів і без накопичення невирішених структурних проблем. Ключовими характеристиками економічно стійкого регіону є: диверсифікованість галузевої структури, що знижує залежність від кон'юнктурних коливань у будь-якій одній галузі; наявність власного інноваційного потенціалу і здатності до технологічного оновлення; достатній рівень зайнятості і якість робочих місць; фінансова спроможність регіональних і місцевих органів влади щодо

виконання покладених на них функцій; збалансованість між використанням природних ресурсів і їх відтворенням [7]. В умовах криз економічний вимір стійкості виявляється у здатності регіональної економіки мінімізувати падіння виробництва і зайнятості та відновлювати прийнятні показники у достатньо стислі строки – що, у свою чергу, залежить від структурних характеристик регіональної економіки, накопичених у попередні роки.

Соціальний вимір стійкості охоплює здатність регіональної спільноти підтримувати соціальну згуртованість, рівноправний доступ до суспільних благ і можливостей розвитку, а також відтворювати необхідний рівень соціального капіталу в умовах змін і потрясінь [79, 259]. Соціально стійкий регіон характеризується: відносно низьким рівнем майнового і соціального розшарування; розвиненими системами соціального захисту, що забезпечують мінімально прийнятний рівень добробуту навіть у кризових умовах; доступністю якісних публічних послуг – освіти, охорони здоров'я, соціального обслуговування – для всіх верств населення; наявністю ефективних механізмів участі громадян у прийнятті рішень, що підтримують їхню суб'єктність і запобігають пасивному утриманству. Цей вимір стійкості є нерозривно пов'язаним із темою нашого дослідження: соціальний капітал і самоорганізація населення є одночасно складовими соціальної стійкості і механізмами її забезпечення – що обґрунтовує принципову важливість аналізу цих явищ у єдиній концептуальній рамці.

Інституційний вимір стійкості стосується якості і надійності систем управління, що функціонують на регіональному рівні. Інституційно стійкий регіон характеризується: наявністю дієздатних органів публічної влади, що мають чіткі повноваження і достатні ресурси для їх реалізації; розвиненою системою місцевого самоврядування, що є реальним, а не декоративним суб'єктом регіонального розвитку; прозорістю і підзвітністю публічних інститутів перед населенням; здатністю правових і адміністративних систем адаптуватись до нових викликів без втрати базових функцій [171]. В умовах криз інституційна стійкість є особливо важливою: саме вона визначає, чи

зберігає регіональна система управління свою дієздатність, коли зовнішні умови принципово змінюються. Показово, що криза нерідко виявляє приховані інституційні слабкості, непомітні у стабільних умовах – і тим самим слугує своєрідним «стрес-тестом» для регіональних систем врядування.

Екологічний вимір стійкості охоплює здатність регіону підтримувати екологічну рівновагу, зберігати природний капітал і забезпечувати екологічну безпеку населення як умову його тривалого добробуту [172]. В умовах збройного конфлікту чи техногенних катастроф екологічний вимір набуває особливої гостроти: руйнування промислових об'єктів, забруднення водних ресурсів, деградація земель можуть перетворитись на довгострокові чинники, що підривають регіональну стійкість навіть після завершення безпосередньої кризи. Це робить урахування екологічного виміру стійкості обов'язковим при розробці стратегій постконфліктного відновлення регіонів.

Усі чотири виміри стійкості є взаємно залежними і утворюють системну єдність: послаблення будь-якого з них неминуче негативно впливає на інші. Економічна криза підриває фінансові основи соціальних програм і послаблює інституційну спроможність; соціальна фрагментація перешкоджає економічній мобілізації і підриває довіру до інститутів; інституційна дисфункція позбавляє регіон здатності адекватно реагувати на економічні і соціальні виклики; екологічна деградація обмежує можливості для відновлення виробництва і погіршує умови проживання, посилюючи демографічний відтік [131]. Саме ця системна взаємозалежність обґрунтовує необхідність інтегрованого підходу до стійкості регіонального розвитку – підходу, що відмовляється від механічного розгляду окремих вимірів і намагається охопити регіональну систему у її цілісності.

Проблема вимірювання стійкості регіонального розвитку є однією з найскладніших у методологічному відношенні. Складність полягає не лише у багатовимірності явища, а й у тому, що різні виміри стійкості вимірюються у різних одиницях і не можуть бути просто підсумовані без концептуально і математично обґрунтованої системи зведення. Крім того, деякі найбільш

важливі характеристики стійкості – рівень довіри, якість соціальних мереж, адаптивна спроможність інститутів – важко піддаються кількісному виміру і потребують якісних підходів до оцінювання [259, 142].

У міжнародній практиці існує кілька методичних підходів до вимірювання стійкості розвитку регіонів. Індексний підхід передбачає конструювання інтегральних індексів, що агрегують велику кількість окремих показників у єдину числову оцінку. Такі індекси зручні для порівняльного аналізу і моніторингу динаміки, проте мають суттєві недоліки: агрегування приховує важливі відмінності між окремими вимірами стійкості і нерідко базується на довільних або непрозорих рішеннях щодо відносної ваги різних компонентів [142]. Крім того, інтегральний індекс може демонструвати відносно позитивну динаміку навіть тоді, коли один або кілька окремих вимірів погіршуються, – якщо це компенсується покращенням інших. У випадку стійкості регіонального розвитку така компенсація є концептуально проблематичною, оскільки ряд вимірів стійкості є некомпенсаторними: катастрофічне погіршення одного з них не може бути «покрите» покращенням інших.

Панельний підхід до вимірювання стійкості передбачає розгляд набору показників у їх динаміці без агрегування і дозволяє відстежувати зміни в окремих вимірах стійкості з часом, виявляючи тенденції та розриви. Він є більш інформативним, ніж індексний, але ускладнює порівняльний аналіз між різними регіонами і не дає єдиної синтетичної оцінки [175, 251]. Якісний підхід, що спирається на методи кейс-стаді, глибинних інтерв'ю і фокус-груп, дозволяє охопити ті аспекти стійкості, що залишаються невидимими для кількісних методів – зокрема якість соціального капіталу, характер мереж взаємодії між акторами регіонального розвитку, ступінь залученості населення до управлінських процесів. Вважаємо, що оптимальним є комбінований підхід, що поєднує кількісні індикатори для моніторингу ключових показників і якісні методи для більш глибокого розуміння механізмів стійкості.

В Україні питання вимірювання стійкості регіонального розвитку набуло

особливої актуальності у контексті реформи децентралізації і необхідності оцінки спроможності новостворених об'єднаних територіальних громад [35]. Розроблені методики оцінки спроможності громад охоплюють переважно фінансовий і адміністративний виміри стійкості, тоді як соціальний вимір – і особливо самоорганізаційний потенціал – залишається значною мірою поза межами офіційних методик моніторингу. Це є суттєвою прогалиною, що зумовлює потребу у розробці доповнених методик, які враховували б соціальний капітал і потенціал самоорганізації як ресурси регіональної стійкості – чому присвячений підрозділ 2.3 нашого дослідження.

Додаткову складність в українському контексті створює те, що реформа децентралізації, яка суттєво перерозподілила ресурси і повноваження між різними рівнями публічного управління, відбувалась одночасно із зростанням безпекових загроз, а пізніше – в умовах активної фази збройного конфлікту. Це означає, що нові інституційні форми організації місцевого і регіонального управління, що виникли в результаті реформи, проходять своє перше серйозне випробування одночасно з необхідністю управляти масштабними кризами – що суттєво ускладнює і оцінку стійкості цих нових форм, і розробку рекомендацій щодо їх зміцнення. У цьому контексті самоорганізація населення набуває додаткового значення: у ряді випадків вона є не просто доповненням до нових місцевих інститутів, а тим ресурсом, що забезпечує їх практичне функціонування в умовах, для яких вони не були спочатку спроектовані [35, 61].

Серед міжнародних рамок вимірювання стійкості особливої уваги заслуговує підхід, розвинутий у рамках програм ОЕСР із регіонального розвитку, де стійкість регіону оцінюється за такими вимірами: рівень і динаміка добробуту населення; рівень нерівності між різними групами і територіями всередині регіону; якість публічних послуг і доступ до них; екологічний стан; інституційна спроможність місцевих органів влади [176, 251]. Цей підхід є більш комплексним, ніж більшість національних методик, хоча також має обмеження: він розроблявся для країн із відносно стабільними

умовами розвитку і не повною мірою враховує специфіку регіонів, що переживають гострі кризи або постконфліктне відновлення. Адаптація подібних міжнародних методик до умов регіонів у стані активного або нещодавно завершеного конфлікту є окремим дослідницьким завданням, що потребує розробки специфічних індикаторів кризової стійкості – таких як швидкість відновлення базових публічних послуг, динаміка самоорганізаційної активності населення, якість горизонтальної координації між різними суб'єктами регіонального розвитку.

Показово, що у жодній із розглянутих міжнародних методик самоорганізація населення не виступає як окремий, самостійний індикатор стійкості регіонального розвитку – хоча косвено вона присутня у показниках соціальної участі, рівня довіри і розвиненості громадянського суспільства. Це є ще одним свідченням того, що дослідницьке поле, у якому знаходиться наше дослідження, є ще відносно незайнятим, а його результати можуть внести суттєвий вклад у розвиток як теоретичних концепцій, так і практичних методик оцінки регіональної стійкості.

Окремою методологічною проблемою є вимірювання стійкості регіонального розвитку в умовах активного збройного конфлікту або безпосередньо після його завершення. Стандартні методики, розроблені для умов мирного часу, виявляються непридатними з кількох причин. По-перше, статистичні бази даних, на які спираються більшість методик, є неповними або ненадійними в умовах конфлікту: підприємства припиняють звітування, частина населення переміщується, а адміністративні структури можуть бути зруйновані або евакуйовані. По-друге, самі виміри стійкості змінюють свій зміст і відносну важливість у кризових умовах: питання фізичної безпеки і виживання тимчасово витісняють на другий план довгострокові питання сталого розвитку, а короткострокова резилієнтність стає важливішою за довгострокову стійкість. По-третє, стандартні бенчмарки і порівняльні дані, що використовуються у методиках, розраховані на регіони, що не переживають активного конфлікту, і тому не є придатними для оцінки регіонів у стані кризи

[176, 83]. Ці методологічні виклики обґрунтовують необхідність розробки специфічних підходів до оцінки стійкості для постконфліктних регіонів – з акцентом на тих вимірах, що є найбільш критичними для відновлення і розвитку в умовах, що склались.

Особливого значення для нашого дослідження набуває аналіз стійкості регіонального розвитку в кризових умовах – тобто питання про те, що саме перевіряється і що виявляється, коли регіональна система стикається із серйозним збуренням. Однак перш ніж перейти до цього аналізу, необхідно коротко зупинитись на типології самих криз – адже різні типи криз по-різному впливають на різні виміри регіональної стійкості і потребують різних управлінських відповідей.

У науковій літературі з кризового управління і регіонального розвитку кризи класифікуються за кількома підставами. За природою збурення виокремлюють природні кризи (стихійні лиха, епідемії, кліматичні катастрофи), техногенні (промислові аварії, катастрофи на критичній інфраструктурі), соціально-економічні (фінансові кризи, масове безробіття, різке зростання бідності) та політико-безпекові (збройні конфлікти, терористичні акти, гібридна агресія). Кожен з цих типів криз по-різному впливає на виміри регіональної стійкості: природні катастрофи насамперед руйнують матеріальну і екологічну основу розвитку; техногенні – підривають промислову базу і екологічну безпеку; соціально-економічні – безпосередньо атакують добробут і соціальну згуртованість; збройні конфлікти завдають комплексного удару по всіх вимірах стійкості одночасно [61, 176].

За часовими характеристиками розрізняють гострі кризи (раптові, інтенсивні, відносно короткочасні збурення) і хронічні кризи (тривалі стресові стани, що поступово підривають основи регіонального розвитку). Ця відмінність є принципово важливою для розуміння самоорганізаційних процесів: як зазначалось у підрозділі 1.1, гострі кризи нерідко породжують сплеск самоорганізаційної активності, тоді як хронічні кризи поступово виснажують самоорганізаційний потенціал. Особливо складною і практично

актуальною є ситуація, коли хронічна криза поєднується з повторюваними гострими збуреннями – коли регіон не встигає відновити самоорганізаційний потенціал між черговими загостреннями. Саме ця ситуація є характерною для ряду регіонів України в умовах тривалого збройного конфлікту.

За масштабом охоплення кризи поділяють на локальні (що зачіпають окремі громади або субрегіони), регіональні (що охоплюють значну частину або весь регіон) і надрегіональні (що виходять за межі регіону і є частиною ширшої національної або міжнародної кризи). Для аналізу регіональної стійкості особливо важливими є регіональні і надрегіональні кризи, оскільки саме вони ставлять під загрозу системну якість регіону – тоді як локальні кризи, за наявності достатньої регіональної стійкості, можуть бути компенсовані за рахунок ресурсів і механізмів на регіональному рівні. Ця логіка вказує на те, що регіональна стійкість може розглядатися як здатність локалізувати наслідки криз – утримуючи їх наслідки в межах, що піддаються управлінню на регіональному рівні [231, 51]. Цей ракурс є принципово важливим, оскільки криза функціонує як своєрідний стрес-тест, що робить видимими ті властивості регіональних систем, що у звичайних умовах залишаються латентними, – як вразливості, так і резерви адаптивної спроможності.

По-перше, криза перевіряє адаптивну спроможність регіональної економіки – тобто її здатність переорієнтуватись, змінити структуру зайнятості і виробництва у відповідь на зміни зовнішніх умов. Регіони з диверсифікованою економічною структурою і розвиненим малим та середнім бізнесом, як правило, демонструють вищу адаптивну спроможність: вони мають більше варіантів для переорієнтації і менш залежать від збереження конкретних виробничих форматів [231, 273]. Монокультурні регіони, навпаки, виявляються особливо вразливими: відмирання або руйнування однієї галузі може спричинити системний економічний колапс, з якого важко вийти без масштабних зовнішніх інвестицій. Малий і середній бізнес відіграє при цьому роль «буферу» між великою промисловістю і споживчим сектором: він є більш

гнучким, здатним швидко змінювати спеціалізацію і форми організації, і тому є важливим елементом економічної стійкості регіону.

По-друге, криза перевіряє соціальну згуртованість регіональної спільноти – здатність населення зберігати солідарність і кооперацію в умовах дефіциту ресурсів і загострення конкуренції за них. Дослідження показують, що спільноти із вищим рівнем соціального капіталу значно краще справляються з кризами: вони здатні розподіляти обмежені ресурси більш ефективно, підтримувати найбільш вразливих членів і відновлювати нормальне функціонування швидше, ніж спільноти з низьким рівнем взаємної довіри [259]. Водночас деякі кризи активно підривають соціальну згуртованість – особливо ті, що створюють відчуття несправедливості у розподілі тягарів або провокують взаємні звинувачення між різними групами населення. Управління цим ризиком є одним із найважливіших завдань публічної влади у кризових умовах.

По-третє, криза перевіряє інституційну спроможність регіональних систем управління – їх здатність функціонувати в умовах нестандартних викликів, що не вкладаються в звичні процедури і регламенти. Інституційно стійкі регіони мають органи управління, здатні до оперативного прийняття рішень в умовах невизначеності, до координації зусиль різних акторів і до мобілізації ресурсів за межами стандартних бюджетних механізмів. Інституційно крихкі регіони, навпаки, демонструють у кризових умовах паралізацію управлінських систем, нездатність до координації і тенденцію до перекладання відповідальності на вищі рівні влади або на зовнішніх суб'єктів [181]. Показово, що інституційна крихкість нерідко поєднується із формально розвиненою системою правових і адміністративних норм: криза виявляє, що ця система функціонує лише у «теплих» умовах стабільності і нездатна до ефективної роботи за нестандартних обставин.

По-четверте, криза перевіряє здатність регіональної системи до горизонтальної координації між різними суб'єктами розвитку – органами влади різних рівнів, бізнесом, громадськими організаціями і

самоорганізованими спільнотами. Ця здатність є особливо важливою тому, що ефективне реагування на масштабні кризи завжди виходить за межі можливостей будь-якого одного суб'єкта і потребує мобілізації різноманітних ресурсів і компетенцій [61]. Регіони, де між різними суб'єктами розвитку склались відносини взаємної довіри і відпрацьовані практики спільної роботи ще до кризи, демонструють значно кращу здатність до координованого реагування, ніж регіони з фрагментованим і конфліктним середовищем взаємодії між акторами.

Усі чотири аспекти кризової перевірки стійкості безпосередньо пов'язані з темою нашого дослідження. Самоорганізація населення є значущим чинником у всіх них: вона підвищує адаптивну спроможність через диверсифікацію джерел економічних рішень і ресурсів; підтримує соціальну згуртованість через активізацію мереж взаємодопомоги; компенсує слабкість офіційних інститутів через формування альтернативних механізмів координації; і є природним партнером органів влади у системах горизонтальної координації кризового реагування. Розуміння цих зв'язків є теоретичним підґрунтям для аналізу самоорганізаційних процесів у другому розділі дисертаційного дослідження.

Для формування операційного визначення стійкості регіонального розвитку, придатного для цілей нашого дослідження, необхідно синтезувати розглянуті концептуальні підходи, враховуючи їх сильні сторони і обмеження. Наш підхід виходить з кількох методологічних передумов.

Перша передумова: стійкість регіонального розвитку є багатовимірним явищем, що не може бути зведене до жодного одного виміру. Жоден із вимірів не є первинним або самодостатнім: вони є взаємно конституюючими складовими системної якості, що виникає лише з їх сукупності. Аналіз лише економічних або лише соціальних показників дасть неповну і потенційно хибну картину стійкості регіональної системи.

Друга передумова: стійкість є динамічною, а не статичною властивістю. Вона полягає не у збереженні незмінного стану, а у здатності

трансформуватись відповідно до зовнішніх умов, зберігаючи при цьому базові функції та ідентичність регіональної системи. Статична «стійкість» – тобто незмінність структури і показників у часі – може бути ознакою не стійкості, а відсталості або інституційної негнучкості [231, 183].

Третя передумова: стійкість включає як спроможність уникати руйнівного впливу криз, так і здатність відновлюватись після них і трансформуватись у їх результаті. Превентивний аспект пов'язаний із накопиченням ресурсів і потенціалів, що знижують вразливість регіону. Реактивний аспект пов'язаний із мобілізацією наявних ресурсів для подолання наслідків криз. Трансформативний аспект пов'язаний із здатністю використовувати кризу як імпульс для структурних позитивних змін – відмовляючись від застарілих форм і будуючи нові. Обидва перші аспекти є рівно важливими, а третій перетворює кризу з виключно негативного явища на можливість для розвитку.

Четверта передумова: самоорганізація населення є одним із ключових, але не єдиним чинником стійкості регіонального розвитку. Вона взаємодіє з матеріальними ресурсами, якістю інфраструктури, рівнем інституційного розвитку і характером природного середовища. Ізоляція самоорганізаційного чинника від цього контексту призвела б до концептуального спрощення, неадекватного реальній складності регіональних систем.

Виходячи з цих передумов, пропонуємо таке авторське трактування: стійкість регіонального розвитку – це системна якість регіону, що визначає його здатність підтримувати прийнятний рівень добробуту населення і виконання базових суспільних функцій в умовах зовнішніх збурень різної природи та інтенсивності, трансформуючи при цьому власну структуру таким чином, щоб зберегти і, по можливості, зміцнити потенціал подальшого розвитку. Це визначення поєднує нормативний і аналітичний виміри: воно вказує на цільовий орієнтир (добробут і суспільні функції), описує процес (трансформація без втрати потенціалу) і підкреслює динамічний характер явища (орієнтація не на повернення до минулого, а на збереження здатності до

майбутнього розвитку).

На нашу думку, таке трактування є більш операціональним для цілей дослідження публічного управління, ніж класичні визначення, що зосереджуються переважно на екологічному вимірі або на абстрактній «рівновазі». Воно відкриває можливість аналізувати конкретні механізми забезпечення стійкості – зокрема самоорганізацію населення – у їх реальному зв'язку з функціонуванням регіональних систем в умовах різних типів криз. Важливо підкреслити, що запропоноване визначення явно включає трансформаційний вимір: стійкість не означає збереження попереднього стану, а означає збереження здатності до подальшого розвитку – що є принципово важливим для регіонів, що переживають глибокі структурні зрушення.

Варто також зазначити, що запропоноване трактування відкриває простір для аналізу двоспрямованого впливу між стійкістю і самоорганізацією. Самоорганізація населення є чинником, що підвищує стійкість регіонального розвитку, але водночас і сама потребує певного рівня стійкості – соціальної і інституційної – для свого ефективного функціонування. Регіони, де стійкість підірвана настільки глибоко, що базові соціальні зв'язки і рівень довіри зруйновані, – такі регіони втрачають здатність до ефективної самоорганізації саме тоді, коли вона найбільш потрібна. Це замкнене коло між руйнуванням стійкості і послабленням самоорганізаційного потенціалу є одним із найбільш серйозних ризиків для регіонів, що переживають глибокі кризи, – ризиком, врахування якого є необхідним як для теоретичного аналізу, так і для розробки практичних управлінських рекомендацій у третьому розділі нашого дослідження.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити кілька ключових висновків щодо природи і вимірів стійкості регіонального розвитку в умовах криз. По-перше, стійкість є складним, багатовимірним явищем, що не зводиться до жодного з її окремих проявів і потребує системного аналітичного підходу, здатного охопити економічний, соціальний, інституційний та екологічний виміри в їх взаємозалежності. По-друге, розмежування між

стійкістю як нормативною концепцією і резилієнтністю як аналітичною категорією є принципово важливим для коректного осмислення завдань публічного управління регіональним розвитком: перша вказує на те, яким має бути розвиток, друга – на те, як система справляється з відхиленнями від бажаної траєкторії. По-третє, криза функціонує як стрес-тест для регіональних систем, виявляючи приховані вразливості і одночасно мобілізуючи приховані ресурси – зокрема потенціал самоорганізації населення, що у звичайних умовах може залишатись латентним. По-четверте, самоорганізація населення є системним чинником регіональної стійкості, що діє в економічному, соціальному та інституційному вимірах одночасно і є одночасно умовою і продуктом стійкого регіонального розвитку – що робить вивчення умов і механізмів самоорганізації стратегічно важливим завданням для теорії і практики публічного управління. По-п'яте, ефективне публічне управління регіональним розвитком в умовах криз потребує інтеграції стратегій сталого розвитку і стратегій розбудови резилієнтності – з урахуванням типу кризи, фази кризового циклу та специфіки конкретного регіону, що потребує відповідного аналітичного та методичного інструментарію, розробка якого є одним із завдань нашого дослідження. Ці висновки визначають теоретичну рамку для аналізу взаємодії самоорганізації населення з інститутами публічного управління регіональним розвитком, що здійснюється у підрозділі 1.3.

1.3. Самоорганізація населення та публічне управління регіональним розвитком: характер і форми взаємодії

Попередні підрозділи дозволили сформулювати концептуальний фундамент дослідження: визначено зміст самоорганізації населення як явища, окреслено виміри стійкості регіонального розвитку і встановлено, що самоорганізація є одним із ключових чинників цієї стійкості в умовах криз. Однак залишається принципове питання, без відповіді на яке теоретична

частина дослідження була б незавершеною: яким є характер відносин між самоорганізацією населення і системою публічного управління регіональним розвитком? Це питання є далеко не риторичним – адже від його вирішення безпосередньо залежить логіка практичних рекомендацій, що розробляються у третьому розділі дисертаційного дослідження.

На перший погляд, відповідь є очевидною: публічне управління і самоорганізація населення переслідують спільні цілі – добробут і розвиток регіональної спільноти, – а тому їх взаємодія є природним і беззаперечним благом. Однак більш уважний аналіз виявляє, що ця взаємодія є значно більш складною і суперечливою, ніж здається на перший погляд. Публічне управління і самоорганізація ґрунтуються на принципово різних логіках дії: перше – на делегованих повноваженнях, ієрархічних структурах, формальних процедурах і підзвітності через виборчі або адміністративні механізми; друга – на добровільній участі, горизонтальній координації, неформальних нормах і підзвітності перед безпосередніми учасниками спільноти [249]. Ця відмінність у базових логіках породжує не лише можливості для взаємодоповнення, а й реальні ризики конфліктів, непорозумінь і взаємного підриву.

Саме тому аналіз взаємодії між самоорганізацією і публічним управлінням не може обмежуватись нормативними деклараціями про їх «партнерство» і «синергію» – він потребує реалістичного, аналітично виваженого розгляду як позитивних, так і негативних аспектів цієї взаємодії. Без такого реалістичного підходу будь-які практичні рекомендації щодо підтримки самоорганізації з боку публічного управління ризикують залишитись декларативними або, що ще гірше, призвести до результатів, прямо протилежних задуманим – до послаблення самоорганізаційного потенціалу замість його зміцнення. Це завдання і є центральним для даного підрозділу, що завершує теоретичну частину дисертаційного дослідження і готує аналітичне і прикладне підґрунтя для його наступних розділів.

Аналіз наукової літератури і практичного досвіду різних країн дозволяє виокремити кілька принципово різних типів відносин між самоорганізацією

населення і системами публічного управління регіональним розвитком. Ці типи не є взаємовиключними – реальні відносини між конкретними суб'єктами нерідко поєднують елементи різних типів, – однак їх концептуальне розмежування є принципово важливим для аналізу.

Перший тип – конкурентна модель. У ній самоорганізація населення і публічне управління розглядаються як альтернативні механізми вирішення суспільних проблем, що конкурують за ресурси, легітимність і вплив. Ця конкуренція може розгортатись як у явній формі – коли самоорганізовані спільноти відкрито опонують рішенням органів влади, відстоюючи власне бачення проблем і шляхів їх вирішення, – так і у прихованій: коли органи влади намагаються перехопити ініціативу у самоорганізованих спільнот, обмежуючи їх ресурсну базу або легітимізуючи власні альтернативні ініціативи [249, 17]. Конкурентна модель є типовою для ситуацій, де самоорганізація виникла як реакція на неефективне або несправедливе управління: спільнота, що взяла на себе функції, з якими не справляється держава, природно демонструє критичне ставлення до тих інститутів, що спонукали її до цього.

Конкурентна модель не є однозначно негативною. У демократичних системах конкуренція між самоорганізованими спільнотами і органами публічної влади є важливим механізмом підтримки підзвітності останніх: присутність активних самоорганізованих акторів стимулює органи влади до більш ефективної роботи і підвищує їх відповідальність перед населенням [202]. Водночас зтяжна конкуренція виснажує обидві сторони, відволікаючи їх ресурси від безпосереднього вирішення суспільних проблем, і може призводити до дублювання зусиль або до прогалин у системі публічних послуг.

Другий тип – компліментарна модель, у якій самоорганізація населення і публічне управління розглядаються як взаємодоповнюючі механізми, кожен з яких виконує функції, для яких він найкраще пристосований. Органи публічної влади беруть на себе функції, що потребують масштабу, технічної експертизи, примусових повноважень або гарантій рівного доступу; самоорганізовані спільноти – функції, що потребують гнучкості, локальних знань, особистої

довіри і швидкого реагування [224]. Ця модель є найбільш поширеною в теоретичній літературі, оскільки вона дозволяє зберегти переваги обох механізмів, уникаючи їх взаємного витіснення.

Концепція co-production – спільного виробництва публічних послуг і суспільних благ органами влади і громадянами – є сучасним теоретичним оформленням компліментарної моделі. Ця концепція виходить з того, що якість публічних послуг і ефективність суспільного розвитку принципово залежать від активного внеску самих громадян – не лише як платників податків і виборців, а як безпосередніх учасників виробництва тих благ, якими вони користуються [224, 184]. Школа стає кращою не лише завдяки зусиллям вчителів і адміністраторів, а й завдяки активній участі батьків; безпека вулиць залежить не лише від роботи поліції, а й від готовності сусідів стежити один за одним; якість медичної допомоги визначається не лише кваліфікацією лікарів, а й дотриманням пацієнтами рекомендацій і підтримкою взаємодопомоги між хронічно хворими. У кожному з цих прикладів спільноти не є пасивними споживачами публічних послуг, а активними співвиробниками суспільних благ.

Для регіонального розвитку co-production означає, що органи регіонального управління мають проектувати свої програми і рішення не як дії «для» спільнот, а як дії «разом» зі спільнотами – залучаючи їх до визначення пріоритетів, розробки рішень, реалізації програм і моніторингу результатів [184]. Ця зміна є не косметичною, а принциповою: вона вимагає від органів влади готовності ділитись владою, а від самоорганізованих спільнот – готовності брати на себе відповідальність. Перехід до co-production є складним інституційним і культурним процесом, що потребує часу і цілеспрямованих зусиль з обох сторін – але саме цей перехід є необхідною умовою формування стійкої регіональної системи врядування, здатної ефективно функціонувати в умовах криз.

Третій тип – трансформативна модель, у якій взаємодія між самоорганізацією і публічним управлінням призводить до якісної зміни обох:

самоорганізовані спільноти впливають на пріоритети, практики і форми публічного управління, а публічне управління, у свою чергу, формує сприятливіше інституційне середовище для самоорганізації, надаючи їй нових ресурсів і можливостей [249, 28]. Трансформативна модель є найбільш амбітною і найбільш рідкісною: вона потребує як готовності самоорганізованих спільнот до конструктивного діалогу з інститутами влади, так і готовності самих інститутів до реального, а не декоративного врахування голосу громадянського суспільства. У контексті регіонального розвитку ця модель є найбільш перспективною: саме вона здатна породжувати якісно нові форми регіонального врядування, адекватні складності сучасних викликів.

Четвертий тип – абсорбційна модель, яку слід розглядати як дисфункціональну форму взаємодії. У ній органи публічної влади намагаються «поглинути» самоорганізовані спільноти – включити їх у власні структури, підпорядкувати їх власній логіці дії і тим самим нейтралізувати їх потенціал як незалежних суб'єктів [17]. Ця модель є характерною для авторитарних або патерналістських систем управління, однак зустрічається і в демократичних системах – особливо там, де органи влади відчують загрозу від активних самоорганізованих спільнот, що підривають їх монополію на вирішення суспільних проблем. Абсорбційна модель небезпечна тим, що вона знищує саме те, що робить самоорганізацію цінною: її автономність, гнучкість і здатність висловлювати реальні потреби спільноти без фільтрації через бюрократичні і політичні фільтри.

На нашу думку, найбільш продуктивною для цілей регіонального розвитку є комбінація компліментарної і трансформативної моделей, де функціональний розподіл завдань між самоорганізованими спільнотами і органами влади поєднується із взаємним впливом і поступовою трансформацією обох у напрямку більш ефективного і справедливого врядування. Саме на цій теоретичній основі вибудовуються авторські пропозиції у третьому розділі.

Ефективна взаємодія між самоорганізацією населення і публічним

управлінням значною мірою визначається якістю інституційного середовища, в якому ця взаємодія відбувається. Інституційне середовище самоорганізації – це сукупність правових норм, організаційних форм, неформальних правил і практик, що визначають, наскільки легко або важко населенню організуватись для вирішення спільних проблем і взаємодіяти з органами публічної влади [98, 28].

В Україні правові основи самоорганізації населення закладені у кількох законодавчих актах. Закон України «Про органи самоорганізації населення» визначає порядок створення та діяльності органів самоорганізації – будинкових, вуличних, квартальних комітетів, комітетів мікрорайонів, сільських і селищних комітетів, – надаючи їм обмежені повноваження у вирішенні окремих питань місцевого значення [118]. Закон України «Про об'єднання громадян» і пізніший Закон «Про громадські об'єднання» регулюють діяльність громадських організацій як форми колективної самоорганізації. Закон «Про ОСББ» визначає правову основу для самоорганізації власників квартир у багатоквартирних будинках. Закон «Про добровільчу діяльність» регулює волонтерство – одну з найбільш динамічних форм самоорганізації в кризових умовах [107].

Разом ці законодавчі акти утворюють відносно розвинену правову основу для формальних форм самоорганізації. Водночас вони мають ряд суттєвих обмежень з погляду сприяння реальній самоорганізаційній активності населення. По-перше, вони зосереджені на регулюванні вже існуючих форм, тоді як нові, неформальні і гібридні форми самоорганізації – що нерідко є найбільш динамічними і ефективними – залишаються поза їх охопленням. По-друге, вони не містять реальних механізмів стимулювання самоорганізаційної активності і зводяться переважно до дозвільно-реєстраційного регулювання. По-третє, відносини між органами самоорганізації населення і органами місцевого самоврядування прописані нечітко, що породжує невизначеність щодо повноважень і ресурсного забезпечення самоорганізованих структур [107, 156].

Реформа децентралізації, що розгорнулася в Україні починаючи з 2014 р., суттєво змінила інституційне середовище самоорганізації, хоча і в суперечливий спосіб. З одного боку, укрупнення громад і передача їм значних ресурсів і повноважень створили нові можливості для участі населення у вирішенні місцевих проблем: громади стали достатньо потужними суб'єктами, щоб реально впливати на якість публічних послуг і регіонального розвитку, а отже, активність населення на цьому рівні набула практичного сенсу [156]. З іншого боку, укрупнення громад нерідко послабило відчуття локальної ідентичності і підзвітності, що є важливими мотивами самоорганізації: у великих громадах, що об'єднали кілька поселень, населення може почуватись більш відчуженим від центрів прийняття рішень, ніж у менших попередників. Пошук балансу між масштабом, необхідним для ефективного управління, і близькістю, необхідною для самоорганізації, є одним із ключових управлінських викликів, що стоять перед органами влади у постреформеному контексті.

Окрім формального законодавчого середовища, важливу роль відіграє неформальне інституційне середовище самоорганізації – сукупність неписаних норм, цінностей і практик, що визначають реальний характер відносин між населенням і органами влади. В українському контексті це середовище є неоднорідним і суперечливим: поряд із традиціями громадської активності і взаємодопомоги, що мають глибокі корені у вітчизняній культурі, зберігаються і спадщина авторитарних практик – патерналізм, звичка чекати рішень «згори», недовіра до горизонтальних ініціатив і скептицизм щодо можливості реально впливати на прийняття рішень [126]. Ці неформальні патерни є суттєвими перешкодами для розвитку самоорганізаційного потенціалу регіонів, і їх подолання є не менш важливим завданням, ніж удосконалення формального законодавства.

Як зазначалось раніше, взаємодія між самоорганізацією і публічним управлінням несе не лише можливості, а й суттєві ризики. Розуміння цих ризиків є принципово важливим для розробки управлінських підходів, що

дійсно підтримують самоорганізацію, а не лише імітують таку підтримку. Серед найбільш значущих ризиків виокремимо такі.

Перший і найбільш поширений ризик – патерналізм з боку органів публічної влади. Патерналізм у контексті взаємодії з самоорганізацією проявляється у тому, що органи влади намагаються «допомогти» самоорганізованим спільнотам у спосіб, що фактично підриває їх самостійність: визначають пріоритети замість самих спільнот, встановлюють формати і процедури, зручні для бюрократії, а не для учасників самоорганізації, і врешті перетворюють спільноти на виконавців власних рішень, а не на реальних суб'єктів колективної дії [249, 17]. Патерналізм є особливо небезпечним тому, що він нерідко є щирим – органи влади дійсно вважають, що знають краще, ніж самі спільноти, що їм потрібно, – і тому важко помітити і важко оскаржити без відкритого конфлікту.

Другий ризик – кооптація, тобто включення лідерів і організацій самоорганізації у структури публічного управління таким чином, що вони втрачають незалежність і перетворюються на трансмісійні паси для реалізації рішень, прийнятих ієрархічно. Кооптація є складним явищем: участь представників самоорганізованих спільнот у консультативних органах, дорадчих радах і робочих групах може бути або реальним каналом впливу, або декоративним елементом, що лише надає рішенням органів влади більш широку легітимність без реального врахування позицій громади [202, 28]. Відмінити справжню участь від декоративної непросто, і самі представники самоорганізованих спільнот нерідко з часом починають інтерналізувати логіку бюрократичних структур, стаючи їх органічною частиною замість того, щоб залишатись критичними голосами ззовні.

Третій ризик – псевдосамоорганізація: формування штучних, ініційованих «зверху» структур, що імітують колективну дію, не маючи реального самоорганізаційного змісту. Псевдосамоорганізація є широко відомим явищем у пострадянських суспільствах: ОСББ, що реально не управляють своїми будинками, а лише збирають кошти на користь

управляючих компаній; громадські організації, що існують лише на папері або діють виключно в інтересах свого засновника; органи самоорганізації населення, що скликаються лише для легалізації рішень, уже прийнятих міською адміністрацією [126]. Поширення псевдсамоорганізації є небезпечним не лише тому, що вона не вирішує реальних проблем, а й тому, що вона дискредитує саму ідею самоорганізації в очах населення, підриваючи довіру до горизонтальних ініціатив і стимулюючи апатію.

Четвертий ризик – «вибіркова підтримка», за якої органи публічної влади надають ресурси і підтримку переважно тим самоорганізованим структурам, що поділяють їх ідеологічні або організаційні пріоритети, залишаючи без уваги або активно перешкоджаючи тим, що є критичними або незалежними. Вибіркова підтримка є особливо шкідливою з погляду розвитку самоорганізаційного потенціалу регіону: вона відтворює нерівності між різними спільнотами і фрагментами регіональної структури, посилює залежність самоорганізованих структур від доброї волі органів влади і перешкоджає формуванню справді незалежного самоорганізаційного сектору [224, 165].

Усвідомлення цих ризиків є необхідною умовою для розробки публічно-управлінських підходів, що дійсно підтримують самоорганізацію, а не підміняють її. Практика показує, що сама готовність органів влади до рефлексії щодо власних управлінських практик – здатність поставити питання «чи не підриваємо ми тим, що робимо, саме ту самоорганізацію, яку хочемо підтримати?» – є важливою інституційною передумовою продуктивної взаємодії.

Аналіз умов продуктивної взаємодії між самоорганізацією населення і органами публічного управління вимагає одночасного розгляду вимог до обох сторін – адже продуктивна взаємодія є продуктом зустрічних зусиль, а не односторонніх дій.

З боку органів публічної влади умовами продуктивної взаємодії є такі. По-перше, визнання суб'єктності самоорганізованих спільнот – ставлення до

них як до рівноправних партнерів у вирішенні суспільних проблем, а не як до об'єктів управлінського впливу або виконавців рішень, ухвалених без їх участі. Це передбачає реальне врахування позицій самоорганізованих спільнот у процесі прийняття рішень, а не лише декоративну консультацію [28, 184]. По-друге, забезпечення ресурсного підґрунтя для самоорганізації – надання доступу до інформації, приміщень, технічної підтримки, а в окремих випадках і фінансування, що розширює операційний потенціал самоорганізованих спільнот без встановлення залежності від органів влади. По-третє, формування сприятливого правового середовища, що спрощує реєстрацію і діяльність самоорганізованих структур, зменшує адміністративні бар'єри для участі населення у вирішенні місцевих проблем і захищає активістів від переслідувань. По-четверте, розвиток власних інституційних спроможностей для роботи з самоорганізованими спільнотами – формування у публічних службовців навичок фасилітації, медіації і партисипативного управління, що є принципово іншими, ніж традиційні адміністративні компетентності [184].

З боку самоорганізованих спільнот умовами продуктивної взаємодії є, по-перше, здатність до представлення власних інтересів і позицій у формах, зрозумілих і прийнятних для органів влади – не відмовляючись від власної ідентичності і незалежності, але водночас будуючи комунікацію на мові, що сприймається інституційними партнерами. По-друге, готовність брати на себе відповідальність не лише за формулювання проблем і претензій, а й за пошук і реалізацію рішень – перехід від критичної до конструктивної позиції там, де це є доречним. По-третє, прозорість і підзвітність перед власною спільнотою – демонстрація того, що самоорганізовані структури справді представляють інтереси тих, від чийого імені вони говорять, а не лише вузького кола активістів [202]. По-четверте, готовність до компромісу і до поступового нарощування взаємної довіри з органами влади – за умови, що цей процес не передбачає жертви власною незалежністю.

Усі ці умови є необхідними, але не завжди достатніми. Реальна продуктивна взаємодія потребує ще й сприятливого зовнішнього контексту:

достатнього рівня демократичного розвитку, що гарантує права самоорганізованих спільнот; відсутності гострих конфліктів між різними групами населення, що перешкоджають консолідації самоорганізаційних ініціатив; достатньої стабільності, що дозволяє будувати довгострокові відносини між органами влади і самоорганізованими структурами замість того, щоб виживати в умовах перманентної кризи. У кризових умовах ця остання умова нерідко відсутня – і тому взаємодія між органами влади і самоорганізацією в кризових умовах має власну специфіку, що відрізняється від взаємодії у стабільний час.

Дослідження взаємодії в умовах криз виявляють ряд закономірностей, що відрізняють кризову взаємодію від взаємодії у стабільних умовах. По-перше, у гострій фазі кризи відбувається природне зближення між органами влади і самоорганізованими спільнотами: спільна загроза знижує взаємну підозрілість і створює потужний стимул для координації зусиль, незалежно від попереднього характеру відносин між ними. По-друге, у кризових умовах знижується значення формальних процедур і зростає значення особистих мереж і довіри: ефективна взаємодія відбувається не через офіційні канали, а через безпосередні контакти між конкретними людьми – чиновниками і громадськими активістами, – що мають достатньо довіри одне до одного, щоб діяти без тривалих узгоджень [261, 165]. По-третє, криза нерідко породжує нові, гібридні форми взаємодії, що поєднують офіційні і неофіційні елементи і виходять за межі як традиційних адміністративних процедур, так і типових форм громадянської самоорганізації. Ці нові форми є надзвичайно цінними як потенційна основа для більш інституціоналізованих механізмів взаємодії у постконфліктний і відновлювальний періоди.

Аналіз міжнародного досвіду взаємодії між самоорганізацією населення і органами публічного управління у контексті регіонального розвитку виявляє значну різноманітність моделей і підходів, що відображає відмінності в інституційних традиціях, культурних контекстах і рівнях соціально-економічного розвитку різних країн. Вивчення цього досвіду є важливим не

для механічного запозичення «кращих практик», а для розуміння діапазону можливих підходів і умов, що визначають їх ефективність у конкретних контекстах.

Скандинавські країни, передусім Норвегія, Фінляндія і Швеція, представляють так звану «нордичну модель» взаємодії, що характеризується інтеграцією самоорганізації населення у систему публічного управління через розвинені механізми партисипативної демократії [224]. У цих країнах консультативні ради, громадські форуми і механізми участі у плануванні є обов'язковими елементами процесів прийняття рішень у сфері регіонального і місцевого розвитку. Самоорганізовані спільноти мають стабільний доступ до державного фінансування через систему грантів і субсидій, що, однак, не підриває їх незалежності завдяки прозорим і конкурентним механізмам розподілу коштів. Суттєвим елементом нордичної моделі є також висока якість публічної адміністрації: чиновники мають необхідні компетентності для роботи з громадськими організаціями і самоорганізованими спільнотами, а конфлікти між ними є рідкісними і вирішуються через встановлені інституційні механізми [224, 225].

Британський досвід демонструє іншу модель – «локалізм», що набув офіційного закріплення у законодавстві на початку 2010-х рр. Ця модель передбачає передачу широкого кола повноважень і ресурсів безпосередньо на рівень місцевих спільнот, розширюючи їх права щодо управління місцевою інфраструктурою, плануванням і наданням послуг [225]. Британський локалізм є цікавим прикладом спроби законодавчо оформити і розширити межі самоорганізаційної активності, надавши їй офіційний правовий статус і ресурсне забезпечення. Водночас досвід його реалізації виявив і суттєві обмеження: передача повноважень без достатнього ресурсного забезпечення нерідко перетворювалась на перекладання відповідальності без реального розширення можливостей, а «спроможні» спільноти – переважно заможні і добре організовані – отримали непропорційно більше вигод, ніж більш вразливі.

Особливий інтерес для нашого дослідження становить досвід країн Центральної і Східної Європи, що пройшли через трансформацію від авторитарних або напівавторитарних систем управління до демократичних, – адже цей досвід є найближчим до українського контексту. Польща, Чехія і країни Балтії демонструють різні варіанти «наздоганяючого» розвитку самоорганізаційного потенціалу в умовах, де тоталітарна спадщина суттєво підірвала традиції горизонтальної кооперації і довіри [126, 18]. Польський досвід є особливо показовим: реформа місцевого самоврядування початку 1990-х рр. створила конституційні і фінансові основи для розвитку місцевої демократії, а наступні десятиліття відзначились поступовим зростанням громадянської активності, розвитком третього сектору і формуванням відносно розвиненої культури взаємодії між самоорганізованими спільнотами і органами місцевої влади. Ключовим уроком польського досвіду є те, що розвиток самоорганізаційного потенціалу потребує тривалого інституційного «дозрівання» – в умовах пострадянського і посттоталітарного середовища він не відбувається автоматично у відповідь на демократизацію, а потребує цілеспрямованих зусиль з боку як органів влади, так і самих громадянських ініціатив. Для українського контексту цей урок є надзвичайно важливим: він застерігає від очікування швидких результатів і вказує на необхідність довгострокової, послідовної публічної політики підтримки самоорганізаційного потенціалу регіонів.

Японський досвід демонструє специфічну модель взаємодії, засновану на традиційних інститутах сусідської самоорганізації – так звані «тьонайкай» (chonaikai) – мережі сусідських асоціацій, що охоплюють практично все міське населення і беруть активну участь у вирішенні широкого кола місцевих проблем: від прибирання вулиць і організації свят до координації евакуаційних планів у надзвичайних ситуаціях [184]. Японська модель є цікавою тим, що вона демонструє можливість одночасного існування сильних традиційних форм самоорганізації і розвиненої системи публічного управління, де ці два рівні є паралельними і взаємодоповнюючими. Водночас японський досвід має

обмежену застосовність в українському контексті: він є продуктом специфічної культурної традиції і нормативного консенсусу, що не можуть бути просто запозичені або інституційно сконструйовані.

Вивчення досвіду постконфліктних суспільств є особливо актуальним для нашого дослідження. Дослідження відновлення після різних збройних конфліктів виявляють, що успішність процесів відновлення регіонального розвитку у значній мірі визначається тим, наскільки органи влади і міжнародні організації здатні спиратись на наявний самоорганізаційний потенціал місцевих спільнот замість того, щоб будувати нові інститути «з нуля» без урахування існуючих соціальних структур [165, 18]. Досвід постконфліктного відновлення у різних регіонах світу підказує, що найбільш успішними є підходи, що поєднують зовнішню технічну і фінансову допомогу з активним залученням місцевих самоорганізованих спільнот у розробку і реалізацію планів відновлення – підходи, за яких зовнішні суб'єкти є каталізаторами і ресурсним підтвердженням, а не замісниками для місцевих ініціатив.

Аналіз міжнародного досвіду дозволяє виокремити кілька загальних принципів, що є спільними для успішних моделей взаємодії між самоорганізацією і публічним управлінням, незалежно від конкретного культурного і інституційного контексту. По-перше, ефективна взаємодія потребує інституційного визнання самоорганізованих спільнот як законних суб'єктів регіонального розвитку – не лише у документах стратегічного планування, а й у реальних процесах прийняття рішень [225]. По-друге, вона потребує диференційованого підходу до різних форм і типів самоорганізації, оскільки «універсальні» механізми підтримки нерідко виявляються ефективними лише для найбільш «сильних» і добре організованих спільнот, залишаючи вразливі групи без реальної підтримки. По-третє, тривала і продуктивна взаємодія потребує інституційної пам'яті – механізмів збереження і передачі досвіду взаємодії, що дозволяють не починати кожен раз «з нуля» при зміні посадовців або лідерів самоорганізованих структур [165].

Скандинавські країни, передусім Норвегія, Фінляндія і Швеція,

представляють так звану «нордичну модель» взаємодії, що характеризується інтеграцією самоорганізації населення у систему публічного управління через розвинені механізми партисипативної демократії [224]. У цих країнах консультативні ради, громадські форуми і механізми участі у плануванні є обов'язковими елементами процесів прийняття рішень у сфері регіонального і місцевого розвитку. Самоорганізовані спільноти мають стабільний доступ до державного фінансування через систему грантів і субсидій, що, однак, не підриває їх незалежності завдяки прозорим і конкурентним механізмам розподілу коштів. Суттєвим елементом нордичної моделі є також висока якість публічної адміністрації: чиновники мають необхідні компетентності для роботи з громадськими організаціями і самоорганізованими спільнотами, а конфлікти між ними є рідкісними і вирішуються через встановлені інституційні механізми [224, 225].

Британський досвід демонструє іншу модель – «локалізм», що набув офіційного закріплення у законодавстві на початку 2010-х рр. Ця модель передбачає передачу широкого кола повноважень і ресурсів безпосередньо на рівень місцевих спільнот, розширюючи їх права щодо управління місцевою інфраструктурою, плануванням і наданням послуг [225]. Британський локалізм є цікавим прикладом спроби законодавчо оформити і розширити межі самоорганізаційної активності, надавши їй офіційний правовий статус і ресурсне забезпечення. Водночас досвід його реалізації виявив і суттєві обмеження: передача повноважень без достатнього ресурсного забезпечення нерідко перетворювалась на перекладання відповідальності без реального розширення можливостей, а «спроможні» спільноти – переважно заможні і добре організовані – отримали непропорційно більше вигод, ніж більш вразливі.

Японський досвід демонструє специфічну модель взаємодії, засновану на традиційних інститутах сусідської самоорганізації – так звані «тьонайкай» (chonaikai) – мережі сусідських асоціацій, що охоплюють практично все міське населення і беруть активну участь у вирішенні широкого кола місцевих

проблем: від прибирання вулиць і організації свят до координації евакуаційних планів у надзвичайних ситуаціях [185]. Японська модель є цікавою тим, що вона демонструє можливість одночасного існування сильних традиційних форм самоорганізації і розвиненої системи публічного управління, де ці два рівні є паралельними і взаємодоповнюючими. Водночас японський досвід має обмежену застосовність в українському контексті: він є продуктом специфічної культурної традиції і нормативного консенсусу, що не можуть бути просто запозичені або інституційно сконструйовані.

Вивчення досвіду постконфліктних суспільств є особливо актуальним для нашого дослідження. Дослідження відновлення після різних збройних конфліктів виявляють, що успішність процесів відновлення регіонального розвитку у значній мірі визначається тим, наскільки органи влади і міжнародні організації здатні спиратись на наявний самоорганізаційний потенціал місцевих спільнот замість того, щоб будувати нові інститути «з нуля» без урахування існуючих соціальних структур [165, 18]. Досвід постконфліктного відновлення у різних регіонах світу підказує, що найбільш успішними є підходи, що поєднують зовнішню технічну і фінансову допомогу з активним залученням місцевих самоорганізованих спільнот у розробку і реалізацію планів відновлення – підходи, за яких зовнішні суб'єкти є каталізаторами і ресурсним підтвердженням, а не замісниками для місцевих ініціатив.

Аналіз міжнародного досвіду дозволяє виокремити кілька загальних принципів, що є спільними для успішних моделей взаємодії між самоорганізацією і публічним управлінням, незалежно від конкретного культурного і інституційного контексту. По-перше, ефективна взаємодія потребує інституційного визнання самоорганізованих спільнот як законних суб'єктів регіонального розвитку – не лише у документах стратегічного планування, а й у реальних процесах прийняття рішень [225]. По-друге, вона потребує диференційованого підходу до різних форм і типів самоорганізації, оскільки «універсальні» механізми підтримки нерідко виявляються ефективними лише для найбільш «сильних» і добре організованих спільнот,

залишаючи вразливі групи без реальної підтримки. По-третє, тривала і продуктивна взаємодія потребує інституційної пам'яті – механізмів збереження і передачі досвіду взаємодії, що дозволяють не починати кожен раз «з нуля» при зміні посадовців або лідерів самоорганізованих структур [165].

Підсумовуючи теоретичний аналіз взаємодії між самоорганізацією населення і публічним управлінням регіональним розвитком, пропонуємо авторську концептуальну модель, що синтезує розглянуті підходи і слугує теоретичною основою для практичних рекомендацій третього розділу. Ця модель ґрунтується на кількох ключових положеннях.

Перше положення: взаємодія між самоорганізацією і публічним управлінням є динамічним, еволюційним процесом, а не фіксованим станом. Характер відносин між цими двома системами змінюється залежно від фази розвитку регіону, типу криз, що переживаються, якості конкретних суб'єктів з обох сторін і ширшого інституційного контексту. Тому ефективно публічне управління не може орієнтуватись на одну «правильну» модель взаємодії, а повинне мати гнучкість для адаптації до різних умов і ситуацій, зберігаючи при цьому стратегічну орієнтацію на зміцнення самоорганізаційного потенціалу регіону як довгострокового ресурсу стійкості [249, 143].

Друге положення: продуктивна взаємодія потребує інституційної асиметрії, що компенсується ресурсною симетрією. Органи публічної влади мають суттєво більшу інституційну потужність, ніж самоорганізовані спільноти, – більший доступ до ресурсів, формальні повноваження, правову захищеність. Проте ця інституційна асиметрія не означає, що органи влади мають домінувати у взаємодії: вони мають компенсувати власну перевагу через активне надання ресурсів, інформації і юридичного захисту самоорганізованим спільнотам, вирівнюючи тим самим реальний баланс сил у взаємодії [184, 143].

Третє положення: самоорганізація населення і публічне управління мають різні, але взаємно необхідні компетентності. Самоорганізація перевершує публічне управління у локальних знаннях, гнучкості, здатності до

швидкого реагування і генерації довіри всередині спільноти. Публічне управління перевершує самоорганізацію у масштабі, технічній експертизі, правових повноваженнях і гарантіях рівного доступу до суспільних благ. Ефективна взаємодія є такою, що дозволяє обом сторонам використовувати власні переваги, компенсуючи при цьому обмеження одне одного.

Четверте положення: інституційне середовище взаємодії є не нейтральним фоном, а активним чинником, що формує характер і результати взаємодії. Правові норми, адміністративні практики, культурні традиції і ресурсний розподіл – усі ці елементи середовища можуть або сприяти продуктивній взаємодії, або перешкоджати їй. Цілеспрямоване формування сприятливого інституційного середовища є тому одним із ключових завдань публічного управління регіональним розвитком [28, 18].

П'яте положення: у кризових умовах логіка взаємодії між самоорганізацією і публічним управлінням суттєво змінюється. По-перше, зростає відносна роль самоорганізації порівняно з органами влади, оскільки вона здатна реагувати швидше і гнучкіше. По-друге, знижуються транзакційні витрати координації між різними суб'єктами, оскільки спільна небезпека долає частину бар'єрів між ними. По-третє, скорочується горизонт планування, що змінює пріоритети взаємодії – від довгострокових стратегічних проєктів до оперативного спільного реагування на невідкладні потреби [261, 143]. Розуміння цієї специфіки кризової взаємодії є принципово важливим для розробки відповідних управлінських рекомендацій.

Запропонована авторська модель взаємодії підкреслює, що розвиток самоорганізаційного потенціалу регіонів і вдосконалення публічного управління є не альтернативними, а взаємно конституюючими завданнями. Сильна самоорганізація є одночасно умовою і продуктом якісного публічного управління; якісне публічне управління є одночасно умовою і продуктом розвиненої самоорганізації. Розрив цього кола – починаючи з будь-якої з двох сторін – є можливим і, більше того, є обов'язковим завданням для будь-якої реформи, що прагне не лише до короткострокових результатів, а й до тривалих

структурних змін у здатності регіональних систем справлятися із кризами і забезпечувати сталий розвиток.

Таким чином, теоретична частина дисертаційного дослідження – підрозділи 1.1, 1.2 і 1.3 – утворює цілісну концептуальну систему, що охоплює три взаємно пов'язані рівні аналізу: рівень явища (що таке самоорганізація населення і яким є її концептуальний апарат), рівень цільового стану (що таке стійкість регіонального розвитку і як вона вимірюється), і рівень механізму (яким є характер взаємодії між самоорганізацією і публічним управлінням, що визначає здатність першої сприяти другій). Ця тришарова теоретична конструкція є фундаментом, на якому вибудовуються аналітичний розділ і розділ авторських пропозицій нашого дослідження. Вона дозволяє поставити конкретні дослідницькі питання щодо стану самоорганізаційних процесів в українських регіонах, оцінити їх внесок у регіональну стійкість в умовах кризи і розробити практично значущі рекомендації щодо вдосконалення публічного управління розвитком самоорганізації населення.

Висновки до першого розділу

1. Здійснено синтез шести теоретичних підходів до розуміння самоорганізації населення – синергетичного, соціально-капітального, інституційного, теорії складних адаптивних систем, теорії мобілізації ресурсів і концепції адаптивного управління – та на цій основі сформовано авторський концептуальний апарат дослідження. Встановлено, що синергетика легітимізує самоорганізацію як закономірний режим функціонування відкритих систем, теорія соціального капіталу розкриває її соціальні ресурси – довіру, норми взаємності, мережі взаємодії трьох типів (bonding, bridging, linking), – інституційна теорія визначає умови стійкості колективної дії через набір інституційних характеристик спільнот (межі, правила, участь, моніторинг, санкції, вирішення конфліктів, визнання права на

самоорганізацію), а концепція адаптивного управління встановлює місце самоорганізованих спільнот у системі поліцентричного регіонального врядування як природних вузлів, що виконують функції, надлишково дорогі або неможливі для централізованого вирішення. Жоден із зазначених підходів не є самодостатнім, проте їх послідовна інтеграція дозволяє охопити явище у його онтологічних, соціальних, інституційних і динамічних вимірах. Результатом синтезу є авторське визначення: самоорганізація населення – це процес формування стійких колективних структур, практик і норм взаємодії між мешканцями певної території, спрямованих на вирішення спільних проблем без безпосереднього керівництва органів публічної влади або як доповнення до нього в умовах його недостатності. Це визначення виокремлює п'ять характеристик явища: територіальну прив'язку, добровільність, автономність від публічних інститутів при допустимості взаємодії з ними, проблемно-орієнтований характер і здатність до формування стійких практик, а не лише ситуативних реакцій. Наукова значущість синтезу полягає у доланні дисциплінарної розпорошеності попередніх підходів і формуванні єдиного аналітичного інструментарію для дослідження самоорганізації як механізму регіонального розвитку, придатного для застосування як у теоретичних, так і в емпіричних дослідженнях у сфері публічного управління.

2. Введено та операціоналізовано поняття «потенціал самоорганізації населення» і «резилієнтність спільноти» як аналітичні категорії, що з'єднують теоретичний рівень дослідження і практику публічного управління регіональним розвитком. Потенціал самоорганізації визначено як сукупність людських, соціальних, організаційних та інформаційних ресурсів спільноти, що визначають її здатність до ефективної колективної дії в умовах зовнішніх викликів; виявлено його латентну природу – потенціал може тривалий час не виявлятися у видимих формах активності, проте актуалізується у кризових ситуаціях. Саме ця латентна природа пояснює добре відомий парадокс: спільноти з відносно низьким рівнем формальної громадської активності у мирний час нерідко виявляють надзвичайно потужний самоорганізаційний

відгук в умовах кризи. Встановлено, що оцінка потенціалу самоорганізації не може ґрунтуватись виключно на показниках поточної активності – вона має враховувати структурні умови мобілізаційності: рівень довіри, щільність соціальних мереж і наявність досвіду успішної колективної дії. Резилієнтність спільноти визначено як здатність протистояти дисруптивним стресам, адаптуватись до них та відновлюватись після них із збереженням основних функцій та ідентичності. Самоорганізація населення кваліфікована як ключовий компонент резилієнтності поряд із матеріальними ресурсами й інституційними механізмами – що перетворює підтримку самоорганізаційного потенціалу регіонів на стратегічний пріоритет публічного управління, а не лише питання соціальної політики. Встановлено циклічний характер зв'язку між соціальним капіталом і самоорганізацією: розвинені мережі довіри є передумовою успішної колективної дії, яка, у свою чергу, зміцнює ці мережі, – що означає, що самоорганізаційний потенціал є ресурсом, що накопичується у довгостроковій перспективі і потребує системного інвестування, а не лише ситуативного стимулювання. Ці два поняття є операційними категоріями для вимірювання і моніторингу самоорганізаційного потенціалу регіонів у підрозділі 2.3 дисертаційного дослідження.

3. Обґрунтовано авторське визначення стійкості регіонального розвитку на основі синтезу концепцій сталого розвитку, регіональної резилієнтності та еволюційного підходу і введено принципове розмежування між стійкістю і резилієнтністю. Встановлено, що стійкість є нормативною концепцією, яка описує бажаний стан збалансованого розвитку, тоді як резилієнтність є аналітичною категорією, що описує здатність системи справлятися зі збуреннями незалежно від нормативних характеристик вихідного стану: система може бути резилієнтною, але не стійкою у нормативному розумінні (регіон, що відновлює нездорову монокультурну економіку, є резилієнтним щодо збереження своєї структури, але не стійким щодо цілей розвитку), і навпаки. Серед трьох типів резилієнтності – інженерної (повернення до попереднього стану), екологічної (збереження загальної структури при

внутрішній варіативності) і трансформативної (здатність до функціонування у принципово нових умовах) – саме остання визнана найбільш актуальною для регіонів, що переживають збройний конфлікт або масштабну гуманітарну кризу, оскільки для них повернення до докризового стану є неможливим або недоцільним. Для практики публічного управління це розмежування має суттєве прикладне значення: стратегії сталого регіонального розвитку, орієнтовані виключно на довгострокові цілі збалансованості, можуть бути цілком неадекватними як відповідь на раптові кризові виклики, саме тому, що вони розраховані на умови відносної стабільності. На основі чотирьох методологічних передумов – багатовимірності явища, динамічного характеру стійкості, поєднання превентивного, реактивного і трансформативного аспектів та ролі самоорганізації як одного з її системних чинників – сформульовано авторське трактування: стійкість регіонального розвитку – це системна якість регіону, що визначає його здатність підтримувати прийнятний рівень добробуту і виконання базових суспільних функцій в умовах зовнішніх збурень різної природи та інтенсивності, трансформуючи при цьому власну структуру таким чином, щоб зберегти і зміцнити потенціал подальшого розвитку. Це визначення поєднує нормативний орієнтир, динамічний характер явища і трансформаційний вимір стійкості, що принципово відрізняє його від попередніх підходів.

4. Досліджено чотири взаємозалежні виміри стійкості регіонального розвитку – економічний, соціальний, інституційний та екологічний – та обґрунтовано механізм їх системної взаємозалежності з типами криз і самоорганізаційними процесами. Встановлено, що економічний вимір визначається диверсифікованістю галузевої структури, фінансовою спроможністю органів влади і балансом між використанням і відтворенням ресурсів; соціальний – рівнем згуртованості, доступністю публічних послуг і механізмами участі громадян у прийнятті рішень; інституційний – дієздатністю органів управління, прозорістю і підзвітністю публічних інститутів та їх здатністю адаптуватись до нестандартних викликів (криза

нерідко виявляє приховані інституційні слабкості, непомітні у стабільних умовах, і слугує своєрідним «стрес-тестом» для регіональних систем (врядування); екологічний – здатністю підтримувати природну рівновагу і зберігати природний капітал як умову тривалого добробуту. Обґрунтовано, що послаблення будь-якого виміру неминуче негативно впливає на інші через механізм системної взаємозалежності: економічна криза підриває фінансові основи соціальних програм і послаблює інституційну спроможність; соціальна фрагментація перешкоджає економічній мобілізації і підриває довіру до інститутів; інституційна дисфункція позбавляє регіон здатності реагувати на виклики; екологічна деградація обмежує можливості для відновлення виробництва. Виявлено специфіку впливу кожного типу кризи: збройний конфлікт завдає комплексного удару по всіх вимірах одночасно, породжуючи синергетичний ефект взаємного підсилення різних типів уразливості; природні катастрофи насамперед руйнують матеріальну і екологічну основу; соціально-економічні кризи безпосередньо атакують добробут і соціальну згуртованість. Особливо акцентовано двоспрямований зв'язок між стійкістю і самоорганізацією: самоорганізація підвищує стійкість через активізацію мереж взаємодопомоги, компенсацію інституційних слабкостей і горизонтальну координацію кризового реагування; водночас сама потребує певного рівня соціальної і інституційної стійкості для ефективного функціонування – що породжує замкнене коло між руйнуванням стійкості і послабленням самоорганізаційного потенціалу, яке є одним із найсерйозніших ризиків для регіонів у глибоких кризах і вимагає превентивних управлінських стратегій.

5. Розроблено авторську концептуальну модель взаємодії самоорганізації населення з органами публічного управління регіональним розвитком, що охоплює типологію чотирьох моделей відносин між двома підсистемами і п'ять ключових положень, що визначають принципи продуктивної взаємодії. Типологія включає конкурентну модель (самоорганізація і публічна влада як альтернативні механізми, що конкурують

за ресурси і легітимність – не є однозначно негативною, оскільки присутність активних самоорганізованих акторів стимулює підзвітність органів влади); компліментарну модель (взаємодоповнення на основі co-production, де самоорганізація перевершує публічне управління у локальних знаннях і гнучкості, тоді як публічне управління – у масштабі, правових повноваженнях і гарантіях рівного доступу); трансформативну модель (взаємний вплив і якісна зміна обох підсистем у напрямку більш ефективного врядування); абсорбційну модель (дисфункціональне поглинання самоорганізації публічними структурами, що руйнує її автономність, гнучкість і здатність виражати реальні потреби спільноти). Найбільш продуктивною для регіонального розвитку визнано комбінацію компліментарної і трансформативної моделей. П'ять ключових положень авторської моделі охоплюють: динамічність і еволюційність взаємодії залежно від фази кризи і якості суб'єктів; компенсацію інституційної асиметрії через ресурсну підтримку самоорганізованих спільнот; взаємодоповнюваність і незамінність компетентностей кожної сторони; активну роль інституційного середовища як чинника, що формує характер відносин; специфіку кризових умов, за якої роль самоорганізації зростає, транзакційні витрати координації знижуються, а горизонт планування скорочується. Ідентифіковано чотири ризики взаємодії: патерналізм (підрив самостійності спільнот через визначення пріоритетів замість них), кооптацію (включення лідерів самоорганізації у структури влади з втратою незалежності), псевдсамоорганізацію (формування штучних структур, що лише імітують колективну дію) і вибірккову підтримку (перевага тим спільнотам, що поділяють пріоритети влади, з відтворенням нерівностей між різними ініціативами). Модель є теоретичним підґрунтям для третього розділу дисертаційного дослідження.

6. Виявлено і систематизовано форми самоорганізації населення за трьома класифікаційними підставами та встановлено їх управлінську специфіку з урахуванням фаз кризового циклу і соціальної диференційованості участі. За ступенем інституціоналізації розмежовано формальні (органи

самоорганізації населення, ОСББ, громадські об'єднання) і неформальні (сусідські мережі, волонтерські ініціативи, тимчасові коаліції) форми з відмінними підходами до публічно-управлінської підтримки: формальні є більш передбачуваними партнерами для органів влади, проте менш гнучкими; неформальні – адаптивними, але важко інтегрованими у системи управління, хоча саме вони нерідко є найбільш динамічними у кризових умовах. За функціональною спрямованістю виокремлено сервісні (взаємодопомога, спільне обслуговування інфраструктури), адвокаційні (громадський контроль, участь у прийнятті рішень) і соціально-інтегральні форми, де остання набуває стратегічного значення у міжкризовий і відновлювальний періоди, підтримуючи рівень згуртованості і спільної ідентичності як фундамент самоорганізаційної мобілізації у наступних кризах. За масштабом охоплення – мікро-, мезо- і макрорівневі форми, де перехід між рівнями без втрати адаптивності і горизонтального характеру взаємодії кваліфіковано як одну з ключових практичних проблем регіонального публічного управління. Встановлено соціальну диференційованість самоорганізаційних процесів – нерівномірний розподіл участі між соціальними групами (освіченіші і фінансово забезпечені є активнішими учасниками), що зумовлює необхідність проактивних заходів зі зниження бар'єрів для вразливих категорій населення, зокрема людей похилого віку, осіб з інвалідністю, малозабезпечених домогосподарств і внутрішньо переміщених осіб. Виявлено непропорційно велику роль жінок у низовій самоорганізації при їх маргіналізації у формальних структурах прийняття рішень – суперечність між фактичним внеском і формальним представництвом, що є не лише питанням гендерної справедливості, а й серйозним практичним обмеженням для ефективності самоорганізації – свідчить про системну необхідність гендерно-чутливих публічно-управлінських підходів.

РОЗДІЛ 2

САМООРГАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ЯК ЧИННИК СТІЙКОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ: ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

2.1. Кризова уразливість регіонів та передумови активізації самоорганізації населення

Теоретичний аналіз, здійснений у першому розділі дисертаційного дослідження, встановив принципові зв'язки між самоорганізацією населення, стійкістю регіонального розвитку і характером взаємодії між самоорганізованими спільнотами та органами публічного управління. Однак перехід від теоретичної рамки до аналізу реального стану справ неможливий без відповіді на запитання, що є відправним для всього аналітичного розділу: яким є фактичний стан кризової уразливості регіонів України і які передумови визначають характер та інтенсивність самоорганізаційних відповідей на цю уразливість? Саме цьому питанню присвячено даний підрозділ.

Перехід від теоретичного до аналітичного рівня дослідження потребує операційного розмежування між поняттями «уразливість» і «криза». Якщо криза є актуальним збуренням – подією або процесом, що безпосередньо порушує нормальне функціонування регіональної системи, – то уразливість є властивістю системи, що передуює кризі і визначає масштаб та характер її наслідків [195]. Один і той самий зовнішній шок може завдати мінімальної шкоди регіону з низькою уразливістю і спричинити системний колапс у регіоні з високою уразливістю. Розуміння уразливості є тому принципово важливим не лише для пояснення того, чому криза мала такі, а не інші наслідки, а й для розробки попереджувальних стратегій, що знижують уразливість до майбутніх потрясінь. У контексті нашого дослідження аналіз уразливості є також ключем до розуміння передумов самоорганізаційної активності: як буде показано нижче, уразливість є не лише загрозою, а й каталізатором – за певних умов

вона активізує самоорганізаційний потенціал спільнот, що в інших умовах міг би залишатись латентним.

Важливо також підкреслити, що ступінь кризової уразливості регіону і рівень його самоорганізаційного потенціалу є взаємопов'язаними, але не тотожними характеристиками: регіон може мати високу уразливість і водночас потужний самоорганізаційний потенціал – і саме така комбінація породжує найбільш інтенсивні самоорганізаційні відповіді в умовах криз. – він має безпосередній практичний вимір. Знання про те, які регіони є більш вразливими і чому, дозволяє органам публічного управління здійснювати превентивну і диференційовану підтримку їх самоорганізаційного потенціалу до того, як криза набуде гострих форм. Відповідно, розроблена у цьому підрозділі аналітична рамка є не лише інструментом пояснення минулих подій, а й основою для перспективного планування публічно-управлінських заходів у сфері підтримки регіональної стійкості. Саме ця орієнтація на практичний результат визначає логіку і структуру викладу матеріалу у всьому аналітичному розділі дисертації.

Кризова уразливість регіонів є складним, багатовимірним явищем, що не зводиться до жодного одного чинника. Для цілей систематичного аналізу доцільно виокремити кілька базових типів уразливості, що є взаємно пов'язаними, проте мають різну природу і потребують різних підходів до управління. Структурна уразливість визначається особливостями соціально-економічної структури регіону, що роблять його чутливим до певних типів зовнішніх шоків незалежно від якості поточного управління. Ключовими чинниками структурної уразливості є: монокультурна економічна спеціалізація, за якої добробут регіону критично залежить від стану однієї галузі або навіть одного підприємства; демографічна депресія, що проявляється у поєднанні старіння населення, відтоку молоді і скорочення чисельності трудових ресурсів; транспортна і логістична залежність від зовнішніх ринків без достатньо розвиненої локальної економіки; географічна периферійність, що ускладнює доступ до ресурсів розвитку і підтримки у

кризових ситуаціях [195, 76]. Структурна уразливість є відносно стійкою у часі: вона формується протягом десятиліць і не може бути суттєво знижена у короткостроковій перспективі, що робить її управління переважно довгостроковим стратегічним завданням, а не об'єктом оперативного антикризового реагування.

Для більшості регіонів України структурна уразливість є успадкованим продуктом радянської моделі регіональної спеціалізації, що орієнтувалась на потреби єдиного союзного народногосподарського комплексу, а не на формування самодостатніх і диверсифікованих регіональних економік [76, 133]. Ряд промислових регіонів Сходу і Півдня України сформувались як моноіндустріальні центри важкої промисловості, добувних галузей і металургії – галузей, що не лише є структурно концентрованими, а й виявились надзвичайно вразливими до ринкових трансформацій пострадянського періоду і до руйнувань, спричинених збройним конфліктом. Натомість аграрні регіони Заходу і Центру України мають власний тип структурної уразливості: залежність від сезонних коливань аграрного виробництва, слабкість несільськогосподарської зайнятості, брак власних інвестиційних ресурсів і хронічна фінансова залежність від трансфертів з державного бюджету. Ця регіональна диференціація структурної уразливості є принципово важливою для розуміння нерівномірності самоорганізаційних відповідей у різних частинах країни.

Інституційна уразливість пов'язана з недостатньою спроможністю регіональних і місцевих інституцій публічного управління виконувати свої функції в умовах збурень. Ця уразливість проявляється у кількох вимірах: слабкості фінансової бази місцевого самоврядування і хронічній залежності від субвенцій; дефіциті кадрів необхідної кваліфікації в органах місцевої влади; нерозвиненості механізмів міжмуніципальної координації; обмеженості практик публічної участі, що ускладнюють мобілізацію ресурсів громадянського суспільства у кризових ситуаціях [133, 187]. Інституційна уразливість є особливо значущою у контексті нашого дослідження: саме вона

визначає характер і глибину «інституційних розривів», що стають безпосередніми каталізаторами самоорганізаційної активності населення.

Реформа децентралізації, здійснена в Україні у 2014–2020 роках, суттєво знизила інституційну уразливість ряду регіонів: передача ресурсів і повноважень на місцевий рівень підвищила спроможність органів місцевого самоврядування реагувати на потреби населення і формувати партнерства з громадянським суспільством [87]. Водночас реформа не усунула інституційної уразливості повністю: якість управління залишається нерівномірною між різними громадами, а ряд нових об'єднаних громад, що виникли в результаті укрупнення, виявились недостатньо підготованими до управління в умовах гострих криз. Повномасштабне вторгнення 2022 р. стало першим справжнім тестом для нових інституційних форм місцевого врядування, і результати цього тесту виявились нерівномірними.

Соціальна уразливість охоплює ті характеристики населення регіону, що ускладнюють його здатність ефективно реагувати на кризові виклики і відновлюватись після них. Серед ключових чинників соціальної уразливості – низький рівень соціального капіталу і міжособистісної довіри; висока частка соціально вразливих груп (людей похилого віку, осіб з інвалідністю, малозабезпечених домогосподарств); слабкість громадянського суспільства і обмеженість досвіду успішної колективної дії; гострі соціальні нерівності, що перешкоджають консолідації спільноти перед спільними загрозами [76, 10]. Соціальна уразливість і самоорганізаційний потенціал знаходяться у зворотній залежності: регіони з більш розвиненим соціальним капіталом є менш соціально вразливими і водночас мають більш потужний потенціал самоорганізаційної відповіді на кризи. Водночас криза може тимчасово підвищувати рівень соціальної згуртованості через механізм спільної загрози – явище, що фіксується в Україні починаючи з 2022 р. і потребує диференційованого пояснення.

Екологічна уразливість визначається ступенем залежності регіональної економіки і добробуту населення від стану природного середовища, а також

чутливістю регіону до екологічних збурень – природних катастроф, забруднення, деградації природних ресурсів. У контексті збройного конфлікту екологічна уразливість набуває додаткового виміру: руйнування промислових об'єктів, забруднення водних горизонтів і деградація сільськогосподарських угідь можуть перетворитись на довгострокові чинники уразливості, що зберігаються і після завершення активних бойових дій [195, 10]. Руйнування Каховської ГЕС у 2023 р. є найбільш наочним прикладом такого роду: воно не лише спричинило безпосередню екологічну катастрофу, а й суттєво посилило довгострокову вразливість цілого ряду регіонів через забруднення водних ресурсів і деградацію зрошувальної інфраструктури. Усі чотири типи уразливості є взаємно пов'язаними і нерідко взаємно підсилюють одне одного: структурна уразливість ускладнює формування достатньої ресурсної бази для якісних інституцій; інституційна уразливість перешкоджає диверсифікації економічної структури; соціальна уразливість обмежує здатність до колективного подолання структурних і інституційних проблем; екологічна деградація звужує матеріальну базу будь-яких відновлювальних зусиль.

Як зазначалось раніше, уразливість регіонів України є глибоко диференційованою у просторовому відношенні. Ця диференціація є продуктом кількох взаємопов'язаних чинників: історично сформованих відмінностей у спеціалізації і структурі регіональних економік; нерівностей у рівні інституційного розвитку місцевого самоврядування; відмінностей у рівні соціального капіталу і культурних традиціях колективної дії; географічних чинників – наближеності до кордонів, транспортної доступності, природних умов господарювання [133, 87].

За рівнем кризової уразливості регіони України утворюють кілька характерних груп. Першу групу складають регіони, що безпосередньо перебувають у зоні збройного конфлікту або постраждали від нього найбільше. Для цих регіонів характерне поєднання всіх типів уразливості в їх найгостріших формах: фізичне руйнування виробничої і соціальної інфраструктури; масове вимушене переміщення населення; дисфункція або

повне руйнування систем місцевого управління; різке скорочення регіональної ресурсної бази через руйнування і втрату бізнесу; поглиблення соціальних нерівностей внаслідок нерівного розподілу збитків і гуманітарної допомоги. Водночас саме у цих регіонах зафіксовано найбільш потужні самоорганізаційні відповіді – феномен, що знаходить теоретичне пояснення у концепції інституційних розривів, розглянутій нижче [194, 87]. Місто Харків, що перебуває на відстані близько 30 км від державного кордону, є показовим прикладом: незважаючи на постійні обстріли і колосальний тиск на всі системи життєзабезпечення, місто демонструє виняткову самоорганізаційну активність – від волонтерських мереж, що підтримують захисників і цивільне населення, до громадянських ініціатив із відновлення зруйнованих об'єктів і підтримки евакуйованих.

Другу групу складають регіони, що приймають значну кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Ці регіони стикаються зі специфічним типом кризової уразливості, породженої не прямими руйнуваннями, а швидким зростанням навантаження на системи публічних послуг, ринки праці і житла. Приплив ВПО збільшує попит на освіту, охорону здоров'я, соціальне житло і зайнятість темпами, що значно перевищують спроможність місцевих інститутів до адаптації [87]. За даними Мінсоціальної політики, станом на початок 2024 р. понад 4,9 млн осіб перебували у статусі внутрішньо переміщених всередині України – і ця цифра є нерівномірно розподіленою між регіонами, що приймають, створюючи різні за гостротою навантаження на їх системи публічних послуг. Соціальна напруженість між місцевими мешканцями і переселенцями є додатковим ризиком, що може підірвати соціальну згуртованість і ускладнювати самоорганізаційні процеси. Водночас взаємодія між місцевими спільнотами і спільнотами ВПО є потенційним джерелом нових самоорганізаційних ініціатив і обміну досвідом між регіонами.

Третю групу складають регіони, що не зазнають прямих наслідків збройного конфлікту, проте відчувають його системні ефекти через перебудову

логістики, зміни в економічній спеціалізації, реструктуризацію енергетичної системи і загальну нестабільність макроекономічного середовища. Уразливість цих регіонів є менш гострою, але більш дифузною і складнішою для управління, оскільки вона не пов'язана з очевидними і локалізованими подіями, що легко ідентифікуються і мобілізують ресурси реагування [195, 133]. Самоорганізаційні відповіді у цих регіонах є менш інтенсивними, проте часто більш стійкими: не підштовхнуті гострою кризою до надзвичайної мобілізації, спільноти формують більш поступові, інституціоналізовані ініціативи, що мають шанси зберегтись і після завершення конфлікту. Саме у цих регіонах є найкращі умови для цілеспрямованого розвитку самоорганізаційного потенціалу як довгострокового ресурсу регіональної стійкості.

Наявні статистичні і соціологічні дані підтверджують суттєву просторову диференціацію уразливості і самоорганізаційного потенціалу. Дослідження рівня громадянської активності, проведені провідними соціологічними центрами України, фіксують значні відмінності між регіонами за показниками участі в громадських організаціях, волонтерській діяльності і локальних ініціативах [30, 34]. Водночас ці відмінності є нелінійними і часто суперечать простим уявленням про «активний Захід» і «пасивний Схід»: ряд міст Східної і Центральної України демонструє надзвичайно потужні самоорганізаційні відповіді попри – або саме через – пряму загрозу з боку збройного конфлікту.

Аналіз статистичних даних щодо кількості зареєстрованих громадських організацій і їх географічного розподілу виявляє, що найбільша щільність громадського сектору традиційно характерна для великих міст – Київ, Харків, Одеса, Львів, Дніпро – де концентруються людські, фінансові і інформаційні ресурси, необхідні для формування і підтримки формалізованих самоорганізаційних структур [104, 4]. Проте формалізація не тотожна ефективності: у сільських і маломіських громадах неформальні самоорганізаційні практики нерідко є більш укоріненими і більш стійкими до

кризових збурень, ніж формально зареєстровані організації у великих містах, що мають значно менший зв'язок із конкретними місцевими спільнотами.

Регіональна диференціація самоорганізаційного потенціалу відображає також відмінності у спадщині громадянської активності. Регіони із сильними традиціями кооперативного руху, сільської самоорганізації і громадського самоврядування – що характерно для ряду районів Центральної і Західної України – демонструють більш виражену здатність до відновлення самоорганізаційних мереж після їх руйнування кризою. Ці традиції, що формувались протягом десятиліть і навіть сторіч, є прикладом того соціального капіталу, що Патнем описував як «колективну пам'ять» успішної кооперації – пам'яті, що знижує транзакційні витрати майбутньої колективної дії, оскільки учасники вже знають, що кооперація є можливою і вигідною [259, 157].

Збройний конфлікт, що розгорнувся в Україні у своїй повномасштабній фазі у 2022 році, є безпрецедентним у вітчизняній новітній історії джерелом кризової уразливості регіонів – і водночас найбільш суворим стрес-тестом для регіональних систем врядування і самоорганізаційного потенціалу населення. Для розуміння природи цього тесту необхідно детально розглянути специфіку впливу збройного конфлікту на регіональні системи, що принципово відрізняє його від інших типів криз.

По-перше, збройний конфлікт завдає одночасного і комплексного удару по всіх вимірах регіональної стійкості – економічному, соціальному, інституційному та екологічному. На відміну від економічних криз, що переважно атакують фінансову і виробничу сферу, або природних катастроф, що завдають локальних фізичних руйнувань, збройний конфлікт системно підриває всі чотири виміри одночасно, породжуючи синергетичний ефект взаємного підсилення різних типів уразливості [10, 219]. Підприємства зупиняються або евакуюються – підривається економічна база. Інфраструктура руйнується – порушується доступ до публічних послуг. Населення переміщується – дезорганізуються соціальні мережі. Органи управління

евакууються або функціонують в умовах крайньої обмеженості ресурсів – ослаблюється інституційна спроможність. Навколишнє середовище забруднюється внаслідок руйнувань промислових об'єктів і бойових дій – поглиблюється екологічна уразливість.

По-друге, збройний конфлікт є не разовою подією, а тривалим процесом, що зумовлює специфічну динаміку виснаження ресурсів стійкості. Перші тижні і місяці конфлікту нерідко супроводжуються потужною мобілізацією – матеріальних ресурсів, людської активності, інституційного потенціалу. Однак з часом відбувається поступове виснаження цих ресурсів: волонтерський рух набуває менш масового характеру, фінансові резерви скорочуються, психологічна втома населення зростає, а системи соціальної підтримки виявляються недостатніми для обслуговування хронічних, а не лише гострих потреб [219, 30]. Дані соціологічних досліджень фіксують певне зниження обсягів волонтерської активності з 2022 по 2024 рік при одночасному зростанні її інституціоналізованості: частка людей, що займаються волонтерством спорадично, зменшилась, тоді як кількість стабільно діючих організацій і груп зросла. Управління цим процесом трансформації і підтримка самоорганізаційного потенціалу в умовах тривалої кризи є одним із найважливіших і найменш вивчених завдань публічного управління в умовах збройного конфлікту.

По-третє, збройний конфлікт радикально змінює демографічну структуру регіонів, причому в нерівний спосіб для різних соціальних груп. Молоді чоловіки переважно мобілізовані або виїхали у пошуках безпеки – і це суттєво змінює структуру потенційних учасників самоорганізаційних ініціатив. Жінки, люди похилого віку і особи з обмеженими можливостями становлять значно більшу частку населення, що залишилось у постраждалих регіонах [87, 30]. Це потребує переосмислення традиційних уявлень про суб'єктів самоорганізації і адаптації механізмів підтримки самоорганізаційної активності до нової демографічної реальності. Показово, що самоорганізаційні ініціативи, очолювані жінками, – волонтерські центри, координаційні штаби,

ініціативи з підтримки сімей загиблих і поранених захисників – набули надзвичайно широкого поширення в умовах повномасштабного конфлікту, кардинально змінивши гендерний профіль лідерства у громадянському суспільстві.

По-четверте, збройний конфлікт має виражений інформаційний вимір, що суттєво впливає на координацію самоорганізаційних ініціатив. Дезінформація, пропаганда і цілеспрямовані інформаційні атаки підривають довіру між різними групами населення, перешкоджають формуванню спільної картини кризи і ускладнюють координацію між різними суб'єктами реагування [195, 219]. Водночас цифрові технології відіграють критично важливу роль у підтримці самоорганізаційних мереж в умовах, коли традиційні канали комунікації зруйновані або перевантажені. Telegram-канали, що координують евакуацію і гуманітарну допомогу, краудфандингові платформи для підтримки захисників і відновлення зруйнованих об'єктів, мобільні додатки для картування потреб і ресурсів – усе це є проявами нового, цифрового виміру самоорганізації, що суттєво відрізняється від її традиційних форм і потребує спеціальної уваги в рамках публічно-управлінських підходів до підтримки громадянського суспільства.

Концепція інституційних розривів є ключовою для розуміння механізму, що пов'язує кризову уразливість із самоорганізаційною відповіддю. Інституційний розрив виникає тоді, коли наявні інституційні механізми – публічні послуги, системи соціального захисту, механізми вирішення конфліктів, ринкові відносини – виявляються нездатними задовольнити конкретні потреби спільноти в конкретних умовах [98, 195]. Цей розрив між потребами і інституційними можливостями є безпосереднім каталізатором самоорганізаційної активності: спільноти починають самоорганізовуватись саме там і тоді, де і коли наявні інститути не можуть або не встигають забезпечити необхідне.

Важливо підкреслити, що інституційний розрив є необхідною, але не достатньою умовою самоорганізаційної відповіді. Наявність незадоволених

потреб не автоматично породжує колективну дію – для цього потрібен ще й достатній рівень самоорганізаційного потенціалу в спільноті: соціальний капітал, досвід координації, лідери, готові взяти на себе ініціативу [95, 200]. Таким чином, реальна самоорганізаційна відповідь на кризу є функцією двох змінних: глибини інституційного розриву (що формує попит на самоорганізацію) і самоорганізаційного потенціалу спільноти (що визначає її здатність задовольнити цей попит). Там, де інституційний розрив є глибоким, а самоорганізаційний потенціал – достатнім, виникають потужні і тривалі самоорганізаційні ініціативи. Там, де один із двох чинників є недостатнім, самоорганізаційна відповідь або є слабкою, або має короткостроковий і нестійкий характер.

Типологія інституційних розривів є важливою для аналізу передумов самоорганізації. Перший тип – функціональні розриви: коли публічні інститути фізично не можуть виконувати свої функції через руйнування інфраструктури, евакуацію персоналу або нестачу ресурсів. Цей тип розривів є характерним для регіонів у зоні активних бойових дій і є найбільш очевидним каталізатором самоорганізації: люди організуються, щоб забезпечити собі те, що держава більше не може їм забезпечити – базову безпеку, доступ до води і продовольства, медичну допомогу, евакуацію [219, 30]. Другий тип – масштабні розриви: коли публічні інститути принципово можуть виконувати свої функції, але масштаб потреб різко перевищує їх спроможність. Цей тип є характерним для регіонів, що приймають великі потоки ВПО: система охорони здоров'я, освіта, система соціального захисту функціонують, але катастрофічно перевантажені, і самоорганізовані ініціативи беруть на себе функцію «буфера», що поглинає надлишковий попит. Третій тип – якісні розриви: коли публічні інститути надають певний рівень послуг, однак якість або форма цих послуг не відповідає реальним потребам спільноти у специфічних умовах кризи. Цей тип є менш очевидним, але не менш значущим: він породжує самоорганізаційні ініціативи, що не замінюють державу, а доповнюють її там, де стандартизовані публічні послуги не можуть

врахувати локальну специфіку [201].

Механізм зв'язку між інституційним розривом і самоорганізаційною відповіддю є складнішим, ніж простий ланцюг «проблема – реакція». Між виникненням інституційного розриву і формуванням стійкої самоорганізаційної відповіді існує проміжна фаза, що включає: усвідомлення розриву як спільної проблеми, що потребує колективного вирішення; ідентифікацію ресурсів і можливостей для колективної дії; формування початкового ядра активістів, що беруть на себе ініціативу; і поступове залучення ширшого кола учасників у процесі демонстрації ефективності ініціативи [202, 239]. Кожна з цих фаз є потенційним «вузьким місцем», де самоорганізаційний процес може загальмуватись або зупинитись – і кожна з них є потенційним об'єктом цілеспрямованої публічно-управлінської підтримки.

Емпіричний аналіз самоорганізаційних процесів в Україні дозволяє виокремити кілька секторальних напрямів, де інституційні розриви виявились найбільш значущими каталізаторами самоорганізаційної активності.

Сфера гуманітарної допомоги і логістики є, мабуть, найбільш очевидним прикладом. Масштаб гуманітарних потреб, що виникли у перші тижні повномасштабного вторгнення, значно перевищив спроможність державних структур реагувати оперативно і гнучко – і цей функціональний розрив був заповнений волонтерськими мережами, що самоорганізувались у надзвичайно стислі строки. Координаційні центри, що виникали у перші дні у містах і регіонах, нерідко не мали жодного юридичного оформлення: вони функціонували на основі особистих мереж довіри, розподіляли функції між учасниками відповідно до їх можливостей і компетентностей, і демонстрували надзвичайну ефективність у вирішенні логістичних завдань – евакуації, доставки продовольства, координації медичної допомоги – саме завдяки своїй гнучкості і відсутності бюрократичних обмежень [30, 152].

Сфера освіти є менш очевидним, але не менш важливим прикладом самоорганізаційних відповідей на інституційні розриви. Закриття шкіл і

перехід на дистанційне навчання породили масштабні якісні розриви: стандартизована шкільна програма виявилась недостатньо адаптованою до потреб дітей, що пережили травматичні події, пережили переміщення або втратили близьких. Самоорганізаційна відповідь на цей розрив проявилась у виникненні альтернативних освітніх ініціатив – неформальних навчальних груп, психологічної підтримки дітей через волонтерські програми, локальних освітніх проєктів, що поєднують навчання з психологічною реабілітацією [34, 88]. Ці ініціативи не замінюють державну систему освіти, а доповнюють її там, де та виявляється структурно нездатною адаптуватись до специфіки кризового часу.

Сфера відновлення зруйнованої інфраструктури є прикладом самоорганізаційних відповідей на масштабні розриви. Темпи руйнувань житлового фонду і соціальної інфраструктури суттєво перевищували можливості державних відновлювальних програм – і самоорганізовані спільноти взяли на себе частину відновлювальних робіт: організовували суботники з прибирання завалів, ремонтували під'їзди і спільні приміщення, встановлювали тимчасові укриття і системи опалення. Показово, що ці ініціативи нерідко об'єднували місцевих мешканців і ВПО, перетворюючись на майданчики для соціальної інтеграції і формування нових мереж довіри [163].

Сфера психологічної реабілітації і підтримки є, мабуть, найбільш системним проявом якісних розривів між можливостями офіційних систем охорони здоров'я і реальними потребами населення в умовах тривалого збройного конфлікту. Масштаб психологічної травматизації населення – особливо серед дітей, ветеранів і сімей загиблих – принципово перевищує можливості державної системи психологічної допомоги навіть у її довоєнному стані, не кажучи вже про ослаблений кризою варіант. Самоорганізаційна відповідь на цей розрив проявилась у виникненні груп взаємопідтримки, ветеранських організацій, волонтерських психологічних служб і ряду інших ініціатив, що забезпечують рівень психосоціальної підтримки, принципово

недосяжний для стандартизованих державних програм [30, 239].

Дослідження передумов активізації самоорганізаційної активності населення в регіонах України в умовах збройного конфлікту дозволяє виокремити кілька ключових чинників, що визначають характер і інтенсивність цієї активності. Аналіз наявних даних – включаючи результати соціологічних досліджень, моніторингу громадянського суспільства і аналітичних доповідей – дозволяє ідентифікувати такі передумови (Табл. 2.1.).

Таблиця 2.1

Передумови активізації самоорганізації населення в умовах кризи та публічно-управлінські наслідки

№	Передумова	Характеристика	Наявність в Україні (2022–2024)	Публічно-управлінські наслідки
1	Попередній досвід колективної дії	Наявність мереж активістів, організацій і каналів координації до кризи; «тренувальний майданчик» 2014–2021 рр.	ВИСОКА: волонтерський рух з 2014 р. сформував готові мережі, що активувались у 2022 р.	Підтримка волонтерської інфраструктури у міжкризовий час; фіксація і передача досвіду між регіонами
2	Рівень міжособистісної довіри і соціальної згуртованості	Базова готовність до кооперації зі знайомими і незнайомими; здатність подолати соціальні бар'єри у кризі	СИТУАТИВНО ВИСОКА: рекордний рівень довіри до волонтерів (90%+), але ситуативний характер потребує інституціоналізації	Інституціоналізація самоорганізаційних практик до зниження рівня соціального капіталу; підтримка міжгрупової взаємодії
3	Характер відносин між місцевою владою і населенням	Партнерська vs. патерналістська модель; готовність влади визнати суб'єктність СО і спільно вирішувати проблеми	НЕРІВНОМІРНА: є регіони з розвиненим партнерством і такі, де влада монополізує управління кризою	Розвиток управлінської культури «уможливлення»; навчання публічних службовців взаємодії з СО-спільнотами
4	Доступність цифрових ресурсів і комунікаційних інфраструктур	Цифрові платформи координації; краудфандинг; мобільні додатки для картування потреб і ресурсів	ДИФЕРЕНЦІЙОВАНА: висока у містах, значно нижча у сільській місцевості; існує цифровий розрив	Інвестиції у цифрову інфраструктуру і грамотність; особливо — для сільських територій і старших вікових груп
5	Наявність «ситуативних лідерів» — критичної маси активних	Індивіди, що ініціюють самоорганізацію не через попередній активізм, а через специфіку обставин	ЗНАЧНА: феномен «ситуативних лідерів» зафіксований в Україні як характерна риса відповіді на збройний конфлікт	Підтримка через навчання, визнання і ресурсне забезпечення; перетворення ситуативної мобілізації

	суб'єктів			на тривалий потенціал

Перша передумова – попередній досвід колективної дії. Регіони і громади, що мали більш розвинену культуру громадянської активності до початку повномасштабного вторгнення, демонструють більш потужні і організовані самоорганізаційні відповіді в умовах кризи. Волонтерський рух, що розгорнувся ще у 2014–2015 роках у відповідь на анексію Криму і початок конфлікту на Донбасі, сформував у ряді регіонів мережі активістів і організацій із налагодженими каналами координації, що виявились безцінними у 2022 році [30, 34]. Регіони, де такі мережі були відсутні або слабо розвинені, виявились менш підготовленими до швидкої самоорганізаційної мобілізації. Восьмирічний досвід часткового конфлікту 2014–2021 рр. фактично функціонував як «тренувальний майданчик» для формування самоорганізаційного потенціалу, що проявив себе у повну силу після лютого 2022 р. Це ще раз підтверджує, що самоорганізаційний потенціал є ресурсом, що накопичується у довгостроковій перспективі і не може бути штучно «запущений» в умовах гострої кризи без попереднього підґрунтя.

Друга передумова – рівень міжособистісної довіри і соціальної згуртованості. Соціологічні дослідження стану українського суспільства у перші роки повномасштабного конфлікту фіксують парадоксальне явище: попри катастрофічний масштаб руйнувань і вимушених переміщень, рівень довіри між громадянами і суспільна згуртованість демонструють зростання порівняно з довоєнним рівнем [34, 88]. Спільна загроза консолідувала суспільство, подолавши частину соціальних і регіональних розмежувань, що були характерними для України попереднього десятиліття. Частка респондентів, що довіряють волонтерським організаціям і ЗСУ, сягає безпрецедентних рівнів – понад 90% за даними провідних соціологічних установ. Водночас аналітики застерігають, що цей рівень згуртованості є значною мірою ситуативним і може знизитись зі зміною фази конфлікту і

наростанням втоми. Це підкреслює важливість інституціоналізації самоорганізаційних практик доти, поки рівень соціального капіталу є достатньо високим.

Третя передумова – характер локальної влади і якість відносин між органами влади і населенням. Там, де місцева влада активно взаємодіяла з громадськістю, визнавала роль самоорганізованих ініціатив і створювала умови для їх розвитку, самоорганізаційні процеси були більш ефективними і тривалими. Там, де влада намагалась монополізувати управління кризою, відмовляючись від взаємодії з громадськими і волонтерськими структурами, самоорганізація нерідко набувала конфліктного, а не компліментарного характеру [205, 34]. Досвід ряду міст і громад, де між місцевою владою і волонтерськими центрами склались ефективні механізми розподілу функцій і взаємного доповнення, демонструє, що партнерська модель взаємодії є досяжною навіть в умовах гострої кризи – за наявності взаємної готовності до відкритого і рівноправного співробітництва.

Четверта передумова – доступність цифрових ресурсів і комунікаційних інфраструктур. Значна частина самоорганізаційних ініціатив у 2022–2024 роках реалізовувалась через цифрові платформи – Telegram-канали для координації волонтерів і евакуації населення, краудфандингові платформи для збору коштів, мобільні додатки для картування потреб і ресурсів. Регіони і громади з більш розвиненою цифровою інфраструктурою і вищим рівнем цифрової грамотності населення демонструють більш диверсифіковані і ефективні самоорганізаційні відповіді [88]. Водночас цифровий розрив між міськими і сільськими територіями, між різними віковими групами населення є суттєвим чинником нерівного доступу до самоорганізаційних ресурсів – і тому є самостійним об'єктом публічно-управлінської уваги.

П'ята передумова – наявність «критичної маси» активних суб'єктів, готових взяти на себе ініціативу і ризики лідерства в умовах кризи. В умовах збройного конфлікту ця роль нерідко переходить до людей, що зазвичай не мали виразної громадської активності, але опинились у ситуаціях, де відмова

від ініціативи означала б залишення спільноти без необхідної допомоги [30, 36]. Феномен «ситуативних лідерів» – людей, що стають активістами і організаторами не через попередній досвід громадянської активності, а через специфіку обставин, – є характерною рисою самоорганізаційних процесів в умовах гострих криз. Публічно-управлінська підтримка цих «ситуативних лідерів» – через навчання, визнання, ресурсне забезпечення – є одним із найефективніших способів трансформації ситуативної мобілізації у тривалий самоорганізаційний потенціал.

Підсумовуючи аналіз, пропонуємо авторську аналітичну модель, що систематизує зв'язок між кризовою уразливістю і самоорганізаційною відповіддю. Ця модель, яку умовно можна назвати «уразливість – інституційний розрив – самоорганізаційна відповідь», будується на кількох ключових положеннях.

По-перше, кризова уразливість регіону є функцією структурних, інституційних, соціальних та екологічних чинників, що взаємно підсилюють або послаблюють одне одного. Управлінський вплив на кожен із цих чинників є можливим, але потребує різних часових горизонтів і різних управлінських інструментів: структурна уразливість знижується у довгостроковій перспективі через диверсифікацію економіки і розвиток нових галузей; інституційна – через розвиток місцевого самоврядування і підвищення якості публічного управління; соціальна – через цілеспрямовані інвестиції у розвиток соціального капіталу і самоорганізаційного потенціалу спільнот.

По-друге, інституційні розриви є необхідним, але не достатнім каталізатором самоорганізаційної відповіді. Для того, щоб інституційний розрив перетворився на реальну самоорганізаційну ініціативу, необхідна наявність достатнього самоорганізаційного потенціалу – соціального капіталу, досвіду координації, активних суб'єктів і доступних ресурсів. Якщо цього потенціалу немає, інституційний розрив залишається незаповненим, а відповідні потреби спільноти – незадоволеними, що веде до поглиблення соціальної уразливості і зниження регіональної стійкості.

По-третє, характер і тривалість самоорганізаційної відповіді залежать не лише від первісного потенціалу спільноти, а й від якості управлінського середовища, в якому вона розгортається: від того, чи підтримують органи влади самоорганізаційні ініціативи або перешкоджають їм, надають ресурси або ігнорують, визнають суб'єктність самоорганізованих спільнот або намагаються їх «поглинути» [208, 163].

По-четверте, самоорганізаційна відповідь на кризу є не одноразовою подією, а процесом, що розгортається у часі і має власну динаміку: гостра мобілізація у перші дні і тижні кризи, поступова інституціоналізація у перші місяці, консолідація або виснаження у більш тривалій перспективі. Публічно-управлінська підтримка самоорганізації має враховувати цю динаміку і бути диференційованою залежно від фази самоорганізаційного процесу – найбільш активною у фазі інституціоналізації, коли ситуативна мобілізація ще не вщухла, а умови для переходу до більш стійких форм самоорганізації вже сформувались.

По-п'яте, просторова диференціація кризової уразливості і самоорганізаційного потенціалу регіонів України вимагає диференційованих публічно-управлінських підходів, що враховують специфіку кожного регіону замість застосування єдиних «рецептів». Регіони першої групи (фронтіві і прифронтіві) потребують насамперед підтримки у збереженні і відновленні базових соціальних мереж і інституційних механізмів – навіть в умовах, коли звичайні методи публічного управління є практично нездійсненними. Регіони другої групи (що приймають ВПО) – у врегулюванні соціальних напружень і підтримці інтеграційних ініціатив, що забезпечують взаємодію між місцевими мешканцями і переселенцями. Регіони третьої групи – у цілеспрямованому розвитку самоорганізаційного потенціалу як стратегічного ресурсу на майбутнє, поки гострота кризи не вичерпала наявний ресурс соціального капіталу [104, 75].

Шосте і фінальне положення авторської моделі стосується часового виміру: управлінські дії щодо зниження кризової уразливості і підтримки

самоорганізаційного потенціалу мають бути розподілені між трьома горизонтами. У короткостроковому горизонті (до 1 року) – забезпечення умов для ефективного функціонування наявних самоорганізаційних ініціатив і усунення бюрократичних перешкод для їх розвитку. У середньостроковому горизонті (1–5 років) – цілеспрямована підтримка інституціоналізації самоорганізаційних практик, формування механізмів взаємодії між самоорганізованими спільнотами і органами влади, інвестиції у розвиток лідерського потенціалу активістів. У довгостроковому горизонті (понад 5 років) – системна робота зі зниження структурної уразливості регіонів через диверсифікацію економіки, розвиток освіти і зміцнення демократичних інституцій. Лише поєднання всіх трьох горизонтів здатне забезпечити реальне підвищення регіональної стійкості – на відміну від ситуативних реакцій, що можуть бути ефективними у конкретній кризі, проте не знижують структурної вразливості до наступної.

Запропонована модель є аналітичним інструментом, що структурує подальший аналіз у підрозділах 2.2 і 2.3: вивчення зарубіжного досвіду самоорганізації в умовах криз (підрозділ 2.2) і оцінювання самоорганізаційного потенціалу як ресурсу регіональної резилієнтності в Україні (підрозділ 2.3) будуть здійснюватись у рамках саме цієї аналітичної рамки, що дозволить забезпечити логічну послідовність і взаємодоповнюваність усіх аналітичних висновків другого розділу. Водночас вона слугує теоретичним підґрунтям для практичних рекомендацій третього розділу.

2.2. Зарубіжний досвід використання самоорганізації населення у забезпеченні стійкості регіонального розвитку

Аналіз кризової уразливості регіонів України, здійснений у попередньому підрозділі, засвідчив, що самоорганізація населення є одним із

ключових механізмів компенсації інституційних розривів і підтримки регіональної стійкості в умовах збурень різного характеру та масштабу. Однак виявлення цього зв'язку на вітчизняному матеріалі, за всієї його значущості, є недостатнім для розробки практично обґрунтованих управлінських рекомендацій. Для того щоб зрозуміти, які умови і механізми сприяють ефективному використанню самоорганізаційного потенціалу регіонів, і які підходи до публічно-управлінської підтримки самоорганізації є найбільш результативними, необхідний систематичний аналіз зарубіжного досвіду – досвіду суспільств, що вже пройшли або проходять через різні типи криз і виробили власні відповіді на питання про роль самоорганізації у забезпеченні регіональної стійкості. Саме зарубіжний досвід дозволяє перевірити, чи є закономірності, виявлені на українському матеріалі, специфічними для конкретного контексту, чи вони мають більш загальний характер – і відповідно, чи є управлінські рішення, ефективні в інших країнах, застосовними і в умовах України.

Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду потребує чіткої методологічної основи. Відбір країн і кризових ситуацій для вивчення здійснювався за такими критеріями. По-перше, релевантність типу кризи: перевага надавалась тим випадкам, де характер збурень є порівняним з українськими реаліями – збройні конфлікти, гібридні загрози, масові переміщення населення, руйнування інфраструктури, загрози енергетичній безпеці. По-друге, наявність задокументованого досвіду самоорганізації: перевага надавалась тим випадкам, де роль самоорганізаційних ініціатив достатньо добре задокументована у науковій і аналітичній літературі, щоб дозволити аналіз механізмів, а не лише фіксацію фактів. По-третє, різноманітність інституційних і культурних контекстів: свідомо увага до кейсів з різних регіонів світу і різних типів суспільств дозволяє виявити ті закономірності, що є загальними, і ті, що є контекстно специфічними [Помилка! Джерело посилання не знайдено., 81]. По-четверте, аналітична цінність для практики публічного управління: перевага надавалась тим кейсам,

що містять чітко ідентифіковані управлінські рішення і дозволяють оцінити їх ефективність у порівнянні з альтернативами.

Методологічно порівняльне дослідження у цьому підрозділі спирається на підхід «найбільш різних випадків» (most different cases design): обрані кейси є свідомо різними за географією, рівнем розвитку, типом кризи і культурними традиціями. Якщо у різних за всіма цими параметрами контекстах виявляються схожі закономірності, це є потужним свідченням на підтримку того, що ці закономірності є дійсно загальними, а не специфічними для певного контексту [81]. Зворотний бік цього методологічного вибору – порівняно менша глибина аналізу кожного окремого кейсу, оскільки широке охоплення неминує обмежує можливості для детального вивчення. Це обмеження є свідомим і визначеним дослідницькими пріоритетами: метою є виявлення загальних управлінських закономірностей, а не монографічне дослідження жодного з кейсів.

Вивчення зарубіжного досвіду є важливим не для механічного запозичення «кращих практик» – підхід, що нерідко призводить до трансплантації інституційних форм без урахування тих соціальних умов, що зробили ці форми ефективними у своєму оригінальному контексті. Натомість мета порівняльного аналізу – виявлення аналітичних закономірностей, що мають загальну пояснювальну силу і можуть бути адаптовані до конкретних умов, та ідентифікація управлінських підходів, успішно апробованих у схожих контекстах і придатних для творчого застосування в Україні з урахуванням її специфіки [81, 271]. Ця настанова на аналітичну дистиляцію, а не на пряме перенесення, є принципово важливою для збереження аналітичної коректності висновків. Порівняльний аналіз відібраних кейсів за ключовими параметрами – типом кризи, механізмом самоорганізації, роллю держави та управлінськими уроками для України – систематизовано в табл. 2.2.

Японія є, мабуть, найбільш ретельно дослідженим у світовій науці прикладом країни, що системно спирається на самоорганізацію населення для забезпечення стійкості до природних катастроф. Географічне розташування

Японії – у зоні підвищеної сейсмічної активності, на шляхах тайфунів, з уразливим узбережжям – зробило управління природними катастрофами стратегічним пріоритетом ще задовго до того, як концепція регіональної резилієнтності набула поширення у науковій літературі.

Таблиця 2.2

Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду використання самоорганізації населення у забезпеченні стійкості регіонального розвитку

Країна / контекст	Тип кризи	Ключовий механізм СО	Роль держави	Головний урок для України
ЯПОНІЯ (землетруси 1995, 2011)	Природні катастрофи; регулярна сейсмічна загроза	Мережі «тьонайкай» + «Self-Defense Communities»; 80% врятованих — сусідами	Активне «уможливлення»: регулярні тренування, ресурси, нормативне визнання; включення СО у систему реагування	Розвинена держава і потужна СО не конкурують — вони займають чіткі взаємодоповнюючі ніші; потенціал формуються ЗАВЧАСНО
БОСНІЯ (пост-конфлікт 1990-ті)	Збройний конфлікт; міжетнічні протиріччя; постконфліктне відновлення	Спільноти ВПО; міжетнічні ініціативи відновлення; громадські бюджети в локальних ОМС	Суперечлива: масова міжнародна допомога призвела до «донорно залежного» третього сектору (GONGO)	Ризик «донорної залежності» є реальним і потребує проактивної протидії; СО має бути автентичною, а не формою освоєння грантів
ФІНЛЯНДІЯ (гібридні загрози)	Гібридна агресія; безпекові загрози на кордоні; «тотальна оборона»	МРК (900 000+ членів); «comprehensive security»; добровільні структури цивільної оборони	Стратегічне «уможливлення» протягом десятиліть; без контролю самоорганізації — натомість стимули, ресурси, визнання	Суспільна стійкість до гібридних загроз потребує СИСТЕМАТИЧНОЇ інвестиції у СО у мирний час, а не ситуативної мобілізації під час кризи
ЕСТОНІЯ (кібератаки; гібридна загроза)	Кібератаки (2007); постійна гібридна загроза; цифровізація публічного сектору	Küberkaitsealiit — добровільний кіберзахист; IT-спільноти у системі кібербезпеки держави	Взаємна довіра між держорганами і IT-спільнотою; держава визнає технологічний потенціал СО	Технологічно компетентні СО (як IT Armenia в Україні) є стратегічним ресурсом; потребують цілеспрямованої інтеграції у систему стійкості
ПОЛЬЩА (прийм українських біженців 2022)	Масове переміщення населення; гуманітарна криза; швидка соціальна	Самоорганізація у перші 48–72 год; волонтерські мережі, краудфандинг; спонтанні пункти	Запізніла, але потужна: держава підключилась після СО; пізніше — нормативне і фінансове	Самоорганізація реагує швидше держави у гострій фазі; держава має готуватись ЗАЗДАЛЕГДЬ до

	інтеграція	допомоги без державних директив	підкріплення ініціатив	партнерства, а не наздоганяти його

Водночас традиційні японські інститути сусідської самоорганізації – мережі «тьонайкай» (chonaikai), що об'єднують практично все міське населення у локальні асоціації за місцем проживання, – утворюють соціальну інфраструктуру, на якій будуються більш сучасні форми організованої суспільної стійкості [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**].

Досвід Великого землетрусу Хансін-Авадзі 1995 р. є відправним пунктом для розуміння сучасної японської моделі. Катастрофа, що забрала понад 6 400 життів і знищила значну частину міської інфраструктури в районі Кобе, виявила одночасно як надзвичайний потенціал самоорганізаційних відповідей, так і їх ключові обмеження. З одного боку, у перші критичні години, коли офіційні рятувальні служби або були фізично знищені, або були нездатні реагувати на масштаб руйнувань, понад 80% постраждалих, врятованих із-під завалів, були витягнуті власними сусідами – тобто стихійно самоорганізованими громадянами [271, 216]. Ця цифра стала концептуальним поворотом у японській системі управління ризиками: від моделі, що покладалась переважно на фахових рятувальників і державну реакцію, до моделі, що свідомо включає самоорганізацію населення як першу і найбільш оперативну лінію реагування. З іншого боку, катастрофа 1995 р. виявила і суттєві обмеження стихійної самоорганізації: брак координації між різними локальними ініціативами, неефективний розподіл ресурсів, нерівномірне охоплення різних соціальних груп. Сусідські мережі, що функціонували на основі міцних внутрішніх зв'язків, нерідко виявлялись нездатними до ефективного включення «аутсайдерів» – самотніх людей похилого віку, мешканців тимчасового житла, нещодавніх переселенців [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**, 271].

Інституційна реакція японської держави на ці уроки є надзвичайно

показовою з управлінської точки зору. Замість того щоб просто розширити фінансування і чисельність офіційних рятувальних служб, влада цілеспрямовано інвестувала у розвиток «Self-Defense Communities» – громадських організацій із управління катастрофами на рівні кварталу і мікрорайону, що проходять регулярну підготовку, мають власне обладнання і включені у загальну систему антикризового реагування через чітко визначені механізми координації з муніципальними органами [271]. До середини 2000-х рр. такі організації охоплювали близько 90% муніципалітетів Японії. Їх ефективність підтвердилась у 2011 р. під час катастрофи Тохоку – землетрусу і цунамі, що знищили цілі прибережні міста: самоорганізовані громади демонстрували вражаючу здатність до взаємодопомоги і координації в умовах, коли зв'язок з центральними органами управління на тривалий час перервався. Водночас катастрофа 2011 р. виявила і нові уразливості: ті спільноти, що надмірно покладались на офіційні плани евакуації і не мали власних механізмів прийняття рішень в умовах невизначеності, зазнали непропорційно більших втрат [217].

Японська модель демонструє кілька принципово важливих для нашого дослідження закономірностей. По-перше, ефективна інтеграція самоорганізації у систему управління катастрофами потребує завчасної, а не ситуативної підготовки: самоорганізаційний потенціал, що виявляється у кризових умовах, є продуктом тривалої роботи у докризовий час – і держава відіграє активну роль у підтримці цього процесу через систему регулярних тренувань, ресурсного забезпечення і нормативного визнання [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**, 271]. По-друге, поєднання традиційних інститутів сусідської самоорганізації з новими, інструментально орієнтованими структурами управління ризиками є більш ефективним, ніж покладання лише на один з цих типів: традиційні мережі забезпечують соціальний капітал і відносини довіри, нові – технічну компетентність і чіткі протоколи дій. По-третє, «темні сторони» локальної самоорганізації – соціальна замкненість, виключення маргіналізованих груп, небажання

взаємодіяти з «чужими» – потребують цілеспрямованої публічно-управлінської уваги, оскільки вони можуть суттєво знижувати ефективність самоорганізаційних відповідей саме щодо найбільш уразливих членів спільноти.

Для України японський досвід є цінним у кількох відношеннях. Передусім він демонструє, що потужний самоорганізаційний потенціал і розвинена система державного управління не є взаємовиключними, а навпаки – взаємно підсилюють одне одного за умови правильно побудованої взаємодії. Японія є одночасно однією з найбільш ефективних у світі державних систем управління ризиками і одним із суспільств з найбільш розвинутою культурою самоорганізованої відповіді на кризи: ці два виміри не конкурують за простір і ресурси, а займають чітко розмежовані ніші у загальній системі суспільної стійкості. Крім того, японська практика регулярних публічних звітів добровольчих організацій перед місцевими спільнотами є прикладом механізму підзвітності, що зберігає автентичність самоорганізаційних структур і водночас забезпечує їх відповідальність перед тими, кому вони служать [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**, 271].

Досвід країн Південно-Східної Азії, що регулярно стикаються з руйнівними природними катастрофами, доповнює японський досвід важливими уроками щодо самоорганізації в умовах слабших держав і менш розвинених систем публічного управління. Філіппіни є особливо показовим прикладом: у країні, де держава виявляється регулярно нездатною до ефективного реагування на масштабні катастрофи, самоорганізаційні мережі місцевих спільнот є фактичним субститутом державної системи реагування у перші дні після удару [219]. Дослідження показують, що ті громади, що мають попередній досвід спільної діяльності – через релігійні організації, кооперативи або місцеві асоціації, – демонструють значно кращу координацію і нижчі рівні втрат навіть за однакової об'єктивної інтенсивності катастрофи, ніж громади з аналогічними матеріальними умовами, але без таких мереж. Ця закономірність підкреслює, що соціальний капітал – а не лише матеріальні

ресурси і фізична інфраструктура – є критичним компонентом регіональної стійкості і може частково компенсувати матеріальну нерівність між різними спільнотами.

Досвід постконфліктних суспільств є найбільш безпосередньо релевантним для аналізу самоорганізаційних процесів в Україні. Боснія і Герцеговина, Грузія і Ліван є кейсами, що дозволяють виявити закономірності самоорганізації і регіонального відновлення у постконфліктному контексті – з усіма його специфічними складнощами і можливостями.

Боснія і Герцеговина після завершення Боснійської війни (1992–1995) є прикладом суспільства, що пройшло надзвичайно складний процес постконфліктного відновлення в умовах глибокої інституційної фрагментації, міжетнічних напружень і масштабних руйнувань. Боснійська війна була однією з найруйнівніших в Європі після Другої світової: вона забрала близько 100 000 життів, змусила до переміщення близько 2,2 млн осіб і залишила після себе фізично і інституційно зруйноване суспільство, розділене по етнічних лініях. Роль самоорганізаційних ініціатив у процесі відновлення є добре задокументованою і вкрай неоднозначною [222, 175].

З одного боку, самоорганізація на рівні локальних спільнот відіграла вирішальну роль у відновленні базових умов проживання і соціального функціонування там, де зруйновані офіційні інститути були нездатні виконувати свої функції. Сусідські мережі взаємодопомоги, релігійні організації різних конфесій, жіночі асоціації і культурні ініціативи стали первинними структурами соціального відтворення, підтримуючи базові умови для повсякденного життя: від розподілу продовольства і відновлення пошкодженого житла до навчання дітей і надання психосоціальної підтримки [224]. Варто підкреслити, що жіночі організації відігравали непропорційно велику роль у цих процесах – не лише через демографічні зрушення, спричинені масовою загибеллю чоловіків, а й тому, що жіночі мережі взаємодопомоги виявились більш стійкими до міжетнічних напружень, ніж більшість інших форм самоорганізації. Дослідження боснійських жіночих

організацій, що успішно об'єднували представниць різних етнічних груп у спільній діяльності, є одним із найбільш яскравих прикладів того, як самоорганізація може долати, а не відтворювати соціальні поділи – за умови свідомої орієнтації на інклюзивні практики [225].

З іншого боку, самоорганізація нерідко відбувалась по етнічних і релігійних лініях, відтворюючи і посилюючи поділи, що стали однією з причин конфлікту, – і тим самим перешкоджаючи процесам міжетнічного примирення і відновлення спільного соціального простору. Цей боснійський урок є принципово важливим для розуміння подвійної природи самоорганізації в постконфліктних умовах. Самоорганізація є потужним ресурсом відновлення – проте вона відтворює і підсилює наявні соціальні структури, включаючи як їх позитивні, так і негативні риси. Там, де до конфлікту панували взаємна довіра і солідарність між різними групами населення, постконфліктна самоорганізація сприяє відновленню і зміцненню цих зв'язків. Там, де конфлікт породив або загострив міжгрупові розмежування, самоорганізація може поглибити ці розмежування, ускладнюючи процеси примирення і спільного відновлення [231, 175]. Публічно-управлінська підтримка самоорганізації у постконфліктному контексті має тому бути свідомо орієнтована на міжгрупові, інтегративні форми колективної дії, а не лише на внутрішньогрупову солідарність.

Окремою і дуже важливою особливістю боснійського досвіду є роль міжнародних організацій і донорів у формуванні самоорганізаційного середовища. Масштабна міжнародна присутність у Боснії після Дейтонської угоди супроводжувалась потужними потоками гуманітарної і технічної допомоги, спрямованої у тому числі на підтримку розвитку громадянського суспільства. Проте дослідники фіксують парадоксальний ефект: надмірна залежність від міжнародного фінансування призвела до формування «донорно залежного» третього сектору, що орієнтується переважно на пріоритети зовнішніх фінансуючих організацій, а не на реальні потреби місцевих спільнот [232, 175]. Організації громадянського суспільства, що виникали у відповідь

на донорські конкурси, нерідко мали більш розвинену звітність перед міжнародними грантодавцями, ніж перед власними громадами. Відомо, що цей феномен у науковій літературі отримав влучну назву «GONGO» – Government-Organized Non-Governmental Organizations, тобто організації, що формально є громадськими, проте фактично залежать від зовнішніх або урядових джерел фінансування і тому позбавлені справжньої самоорганізаційної природи. Цей урок є надзвичайно актуальним для України, що у процесі постконфліктного відновлення неминуче стикатиметься з масштабними потоками міжнародної допомоги – і де ризик формування «донорно залежного» третього сектору замість автентичної самоорганізації є цілком реальним.

Грузія після збройного конфлікту серпня 2008 р. є прикладом більш обмеженого за масштабами, проте надзвичайно показового кризового досвіду. Швидке завершення активної фази конфлікту і порівняно менші за масштабами руйнування, ніж у Боснії, дозволяють більш чітко виявити роль самоорганізаційних ініціатив у підтримці регіональної стійкості в умовах, коли офіційні інститути є функціонально слабкими, але не повністю зруйнованими [175, 216]. Грузинський досвід є цікавим передусім через два аспекти. По-перше, внутрішньо переміщені особи з районів Абхазії і Південної Осетії сформували надзвичайно стійкі самоорганізовані спільноти у місцях переселення – спільноти, що зберігають власну ідентичність, практики взаємодопомоги і певні форми самоврядування, незалежні від офіційних грузинських інститутів. Ці спільноти є прикладом того, як ідентичнісна самоорганізація може бути одночасно ресурсом виживання і перешкодою для інтеграції: міцні внутрішні зв'язки зберігають спільноту, але можуть ускладнювати її адаптацію до нових умов і взаємодію з приймаючим суспільством [216]. По-друге, взаємодія між цими ВПО-спільнотами і приймаючими громадами виявилась складним і суперечливим процесом, де позитивні ефекти взаємодопомоги і обміну досвідом поєднувались із напруженнями за доступ до житла, зайнятості і соціальних послуг. Ця закономірність добре узгоджується з висновками підрозділу 2.1 щодо

специфічних викликів, що постають перед регіонами, які приймають великі потоки ВПО.

Ліванський досвід є унікальним з кількох причин. По-перше, Ліван протягом десятиліть функціонував в умовах хронічної державної слабкості і повторюваних конфліктів – що робить його важливою моделлю для розуміння того, як самоорганізація населення функціонує не як тимчасова антикризова реакція, а як постійний структурний елемент суспільного відтворення в умовах нестабільної держави [216]. Ліванська держава традиційно виконувала мінімальні соціальні функції, покладаючись на конфесійно організовані системи соціального забезпечення. Ця конфесійна самоорганізація є ефективною у задоволенні базових потреб членів відповідних громад, але принципово ускладнює розвиток надконфесійних форм громадянської солідарності, необхідних для подолання системних суспільних проблем. Тривалий ліванський досвід демонструє, таким чином, що самоорганізація на основі замкнених ідентичнісних спільнот (конфесійних, етнічних, кланових) є функціонально обмеженою: вона добре справляється із задоволенням внутрішньогрупових потреб, але є серйозною перешкодою для формування тих «містковий» форм соціального капіталу, що пов'язують різні спільноти і дозволяють їм спільно вирішувати надгрупові проблеми [216, 275].

По-друге, Ліван прийняв непропорційно велику кількість сирійських біженців після початку конфлікту в Сирії – близько 1,5 млн осіб у країні з населенням близько 5 млн, – що перетворило країну на природний лабораторій для вивчення взаємодії між місцевими самоорганізаційними мережами і спільнотами ВПО в умовах, де приймаюче суспільство саме перебуває у стані хронічної кризи [216, 288]. По-третє, вибух у Бейрутському порту 2020 р. – одна з найбільших неядерних вибухів в історії, що знищив половину міста і забрав понад 200 життів, – дозволив у реальному часі спостерігати, як самоорганізаційний потенціал ліванського суспільства реагує на гостру катастрофу в умовах хронічної державної дисфункції. Протягом перших 48 годин після вибуху тисячі волонтерів самоорганізувались для прибирання

завалів, надання медичної допомоги і розподілу ресурсів. Ключовий урок ліванського досвіду: самоорганізація здатна частково компенсувати системну дисфункцію держави – проте ця компенсація є неповною і нерівномірною, найбільш вразливі групи населення нерідко залишаються за межами самоорганізаційних мереж [216, 288].

Досвід країн ЄС у відповідь на гібридні загрози і міграційні кризи є особливо актуальним з огляду на євроінтеграційний курс України і необхідність враховувати кращі практики потенційних партнерів і союзників. Фінляндія, Естонія і Польща є кейсами, що поєднують різні типи криз – гібридну агресію, масові переміщення населення, безпекові загрози – з виразно різними, проте подібними за загальною логікою підходами до залучення самоорганізаційного потенціалу спільнот у систему суспільної стійкості.

Фінляндія є найбільш відомим у світі прикладом суспільства, що системно інвестує у «тотальну оборону» – концепцію, що передбачає залучення всього суспільства, включаючи самоорганізовані спільноти, до системи забезпечення національної безпеки і стійкості [257]. Фінська концепція «comprehensive security» (комплексної безпеки) виходить з визнання того, що у сучасних умовах гібридних загроз лінія між військовою і цивільною обороною є умовною: загрози можуть проявлятися у будь-якому секторі суспільного життя – від енергетики і транспорту до соціальних мереж і системи охорони здоров'я. Відповідно, і суспільна стійкість має бути всебічною: вона потребує не лише боєздатних збройних сил і ефективних органів управління, а й суспільства, що є внутрішньо згуртованим, соціально довіряючим і здатним до самоорганізації у складних умовах.

Фінська модель є результатом тривалої, послідовної роботи протягом десятиліть, а не разового управлінського рішення. Ще під час Другої світової війни Фінляндія виробила практику «total defense», що передбачала залучення всіх ресурсів суспільства – включаючи громадянські і добровольчі структури – до захисту країни. Ця практика не лише вижила після закінчення холодної

війни, а й була оновлена і зміцнена у відповідь на нові гібридні загрози ХХІ ст. Фінська стратегія суспільної безпеки 2017 р. та її оновлення 2022 р. прямо включають самоорганізовані спільноти і добровольчі організації до переліку суб'єктів суспільної стійкості, визначаючи їх функції і ресурсне забезпечення [257, 59].

Практичним виявом цієї концепції є потужна система добровольчої оборони – організація МРК, що об'єднує понад 900 000 членів і надає широкий спектр підготовки у сферах цивільної оборони, управління надзвичайними ситуаціями і першої допомоги [257]. Паралельно Фінляндія підтримує розгалужену систему цивільних запасів, розподілених по всій країні, що забезпечує кожному регіону мінімально необхідний запас ресурсів для автономного функціонування у разі переривання зовнішнього постачання. Важливо, що МРК є формально цивільною і самоорганізованою організацією, хоча й тісно координує свою діяльність з офіційними органами. Ця структурна особливість є принципово важливою: вона дозволяє зберегти добровільний, самоорганізаційний характер участі – що є запорукою щирої мотивації і гнучкості реагування, – і водночас забезпечити достатню інтеграцію в офіційну систему [257, 59].

Особливо показовою є фінська практика щорічних загальнонаціональних навчань із цивільної оборони, у яких беруть участь органи влади, бізнес, медіа і громадські організації. Ці навчання є не лише технічними заходами з відпрацювання процедур реагування, а й важливим соціальним ритуалом, що підтримує суспільну свідомість про необхідність готовності до криз і сприяє взаємному пізнанню різних суб'єктів системи стійкості. Регулярне спільне відпрацювання дій у кризових ситуаціях формує між органами влади і самоорганізованими структурами саме ті «стикувальні вузли», що забезпечують ефективну координацію вже в умовах реальних криз без необхідності імпровізованого взаємного пошуку [257]. Фінський досвід також є показовим у питанні ставлення держави до самоорганізаційних ініціатив: органи влади не намагаються контролювати або управляти

самоорганізаційними структурами – натомість вони створюють систему стимулів, ресурсів і комунікаційних майданчиків, що роблять самоорганізацію практично привабливою і технічно можливою.

Показово також, що фінська модель не є однорідною по всій країні: регіональні відмінності у рівні участі у добровільних структурах і у характері самоорганізаційної активності є значними і відображають відмінності в соціальній структурі, економічній базі і культурних традиціях різних регіонів. Фінський досвід управління цими регіональними відмінностями через диференційовані підходи до підтримки самоорганізації є надзвичайно цінним для України з її ще більш значущою регіональною диференціацією соціального капіталу і самоорганізаційного потенціалу [257, 59].

Естонія є прикладом меншої, але надзвичайно технологічно просунутої країни, що виробила оригінальну модель суспільної стійкості в умовах постійної гібридної загрози. Після кібератак 2007 р., що тимчасово вивели з ладу критичну цифрову інфраструктуру країни, Естонія системно переосмислила свій підхід до суспільної стійкості, включивши самоорганізовані ініціативи цифрового громадянського суспільства у загальну архітектуру кібербезпеки [60]. Особливу роль тут відіграє добровільний кіберзахист «Küberkaitseliit» – підрозділ Союзу оборони «Kaitseliit», що залучає ІТ-фахівців з корпоративного і академічного секторів до захисту державної цифрової інфраструктури. Волонтери кіберзахисту регулярно проводять пентестинг державних систем, реагують на інциденти і навчають держслужбовців – і все це на добровільній основі, формуючи унікальний приклад самоорганізованого технологічного громадянського суспільства на службі суспільної безпеки.

Естонський урок є особливо цінним для України з огляду на значний потенціал українського ІТ-сектору і активну роль цифрових волонтерів у відповіді на кіберагресію. Він підказує, що цілеспрямована інтеграція технологічно компетентних самоорганізованих спільнот у систему суспільної стійкості може суттєво підвищити спроможність держави у сферах, де

формальні інститути не мають достатнього кадрового потенціалу [60, 101]. Водночас естонська модель вимагає значного рівня взаємної довіри між органами влади і технологічним співтовариством – довіри, що будується роками послідовної взаємодії і не може бути встановлена в умовах кризи за відсутності такого попереднього досвіду.

Польський досвід реагування на масовий приплив українських біженців після 24 лютого 2022 р. є прикладом найбільш масштабної і задокументованої самоорганізаційної мобілізації у сучасній Європі. Польща прийняла від кількох сотень тисяч до понад 3 млн українців – і перша хвиля цього прийому відбулась переважно силами польських громадян, що самоорганізувались для надання допомоги у своїх містах і громадах без очікування рішень або директив від органів влади [247, 21]. Краудфандингові платформи, волонтерські мережі, групи взаємодопомоги у соціальних мережах, стихійні пункти розподілу гуманітарної допомоги – усе це виникло протягом перших 48–72 годин після початку масового переміщення, продемонструвавши надзвичайно потужний самоорганізаційний потенціал польського суспільства.

Аналіз польського досвіду виявляє кілька важливих закономірностей. По-перше, масштаб і швидкість самоорганізаційної мобілізації перевершили можливості офіційних систем реагування – що є показовим свідченням того, що добровільна самоорганізація громадян здатна генерувати ресурси і координацію, практично недосяжні через звичайні бюрократичні канали. По-друге, виникнення потужних самоорганізаційних ініціатив відбулось попри відсутність будь-якого централізованого координаційного органу – принаймні у перші дні: координація здійснювалась горизонтально через цифрові платформи, де волонтери і люди, що потребували допомоги, з'єднувались безпосередньо. По-третє, перші три-чотири тижні позначились не лише ентузіазмом, а й суттєвим хаосом: дублювання ресурсів в одних місцях і їх відсутність в інших, відсутність систематичної оцінки потреб, нерівномірне охоплення різних груп переміщених осіб [247].

Польський уряд загалом обрав правильну стратегію: замість того, щоб

намагались «впорядкувати» самоорганізацію через директивне управління, він зосередився на усуненні правових і адміністративних бар'єрів для прийому та інтеграції українців – спрощенні процедур реєстрації, дозволах на роботу, доступі до системи охорони здоров'я і освіти. Ця рамкова підтримка дозволила самоорганізаційному руху розвиватись у власному темпі і відповідно до реальних потреб, а не підпорядковуватись бюрократичним процедурам. Водночас польський досвід виявив і ряд проблем. По-перше, початковий ентузіазм польського суспільства поступово поступився місцем складнішим суспільним настроям, де солідарність змішувалась із занепокоєнням щодо конкуренції на ринку праці і навантаження на соціальні системи [21]. По-друге, самоорганізаційна підтримка була нерівномірно розподілена між різними групами українців: більш освічені, молоді і мобільні переселенці мали значно кращий доступ до волонтерських мереж і гуманітарної допомоги, ніж люди похилого віку, люди з інвалідністю і сім'ї із складними потребами. По-третє, значна частина самоорганізаційних ініціатив мала ситуативний характер і не трансформувалась у стійкі організаційні структури, здатні підтримувати довгострокову інтеграцію.

Порівняння польського кейсу з іншими розглянутими прикладами підтверджує загальну закономірність: найбільш тривалу і системну дію мають ті самоорганізаційні ініціативи, що зуміли перейти від стихійної мобілізації до більш структурованих і стійких організаційних форм, зберігаючи при цьому свій добровільний і низовий характер. Ті, що залишились суто ситуативними реакціями без організаційного оформлення, поступово зникли або втратили значну частину своєї ефективності. Це підтверджує теоретичне положення про те, що самоорганізаційний потенціал є ресурсом, що потребує активної підтримки для збереження і розвитку, а не лише «виходу на поверхню» під тиском кризових обставин [247, 101].

Систематизація уроків зарубіжного досвіду дозволяє виявити кілька закономірностей, що є спільними для різних країн і типів криз і мають безпосередню практичну значущість для вдосконалення публічного

управління самоорганізаційними процесами в Україні. Перш ніж перейти до їх викладу, варто зробити методологічне застереження: попри широку географічну і типологічну різноманітність розглянутих кейсів, вони всі є певними мірою «успішними» – тобто такими, де самоорганізаційні ініціативи відіграли помітну і в цілому позитивну роль. Кейси «провалу» самоорганізації – де суспільства, що зіткнулись з кризами, виявились нездатними до ефективної колективної відповіді – є так само важливими для розуміння умов, що уможливають або унеможливають самоорганізацію, проте вони значно гірше задокументовані у науковій літературі. Ця систематична упередженість вибірки вимагає обережності при узагальненні висновків [81, 288].

Перша закономірність: самоорганізаційний потенціал, що виявляється в умовах гострих криз, є продуктом тривалої соціальної роботи, що здійснювалась задовго до настання кризи. Японська система добровольчої цивільної оборони, фінська культура «тотальної оборони», естонський цифровий добровольчий рух – усі вони є результатом десятиліть цілеспрямованих зусиль з розвитку громадської участі і суспільної стійкості [Помилка! Джерело посилання не знайдено., 257]. Регіони і суспільства, що спробують «включити» самоорганізацію вже в умовах гострої кризи, неминуче зіштовхнуться з тим, що необхідної соціальної інфраструктури просто не існує. Для України це означає, що інвестиції у розвиток самоорганізаційного потенціалу регіонів є невідкладним завданням навіть в умовах триваючого конфлікту – а не завданням, що можна відкласти до більш сприятливих часів.

Друга закономірність: найбільш ефективним є не державне «управління» самоорганізацією, а державне «уможливлення» самоорганізації – створення умов, ресурсів і інфраструктури, що дозволяють самоорганізаційним ініціативам виникати, розвиватись і функціонувати ефективно без підпорядкування державній логіці. Японська інституційна підтримка, фінська система підготовки і матеріального забезпечення, естонська модель добровольчого кіберзахисту – всі вони ілюструють цю модель «уможливлення» [271, 257, 60]. Там, де держава намагається «управляти»

самоорганізацією, вона нерідко гасить саме ті якості, що роблять її цінною: гнучкість, автентичність, здатність до швидкої адаптації. Японський урок є тут найбільш повчальним: коли муніципалітети намагались занадто детально регламентувати діяльність добровольчих організацій управління ризиками, ці організації поступово перетворювались на бюрократичні додатки місцевої адміністрації, втрачаючи свою здатність до гнучкого і оперативного реагування.

Третя закономірність: ефективна взаємодія між самоорганізованими спільнотами і органами публічного управління у кризових умовах потребує заздалегідь встановлених «стикувальних вузлів» – механізмів і майданчиків для комунікації і координації, що існують до кризи і дозволяють органам влади і самоорганізованим структурам швидко налагоджувати спільну роботу, не витрачаючи дорогоцінний час на взаємне знайомство уже в умовах стресу [235, 247]. У всіх розглянутих успішних кейсах – Японії, Фінляндії, Естонії – подібні «стикувальні вузли» існували до початку кризи: спільні тренування, консультативні ради, мережі взаємного визнання. Встановлення подібних механізмів координації є одним із конкретних завдань для органів публічного управління регіональним розвитком в Україні.

Четверта закономірність: самоорганізаційні відповіді на кризи мають природний «цикл виснаження», і управлінська підтримка є найбільш критичною не на початковому етапі масової мобілізації, а у фазі переходу від стихійної активності до більш стійких, інституціоналізованих форм. Польський, ліванський і боснійський досвід однаково свідчать: через кілька місяців після початку кризи первісна хвиля ентузіазму неминуче спадає, і ті ініціативи, що не отримали підтримки для інституціоналізації, або припиняють діяльність, або помітно втрачають ефективність [237, 247]. Публічно-управлінська підтримка має бути свідомо орієнтована на підтримку другої, а не першої хвилі самоорганізації – менш видовищної, але більш стратегічно значущої. Для України, де перша хвиля самоорганізаційної мобілізації вже відбулась і поступово трансформується, це означає, що саме

зараз є критичний момент для цілеспрямованої підтримки інституціоналізації самоорганізаційних практик.

П'ята закономірність: самоорганізація в умовах масових переміщень населення є одночасно і найбільш необхідною, і найбільш складною для підтримки. Польський, грузинський і ліванський досвід показують, що інтеграція ВПО у приймаючі спільноти є процесом, що потребує активного медіаторського сприяння з боку органів влади і громадських організацій – без якого самоорганізаційні процеси нерідко консолідуються по «своїх» лініях, посилюючи соціальну фрагментацію замість її подолання [175, 247, 21]. Змішані, міжгрупові самоорганізаційні ініціативи, де місцеві мешканці і ВПО беруть спільну участь у реалізації проектів для своїх спільнот, є найбільш ефективними форматами інтеграції – і їх активне заохочення є одним із ключових завдань публічної політики у регіонах, що приймають значні потоки переміщеного населення.

Шоста закономірність: ризик «донорної залежності» самоорганізаційних структур від зовнішнього фінансування є реальним і потребує свідомого управлінського протидіяння. Боснійський досвід є тут найбільш виразним застереженням: надмірна залежність від міжнародних донорів призвела до формування третього сектору, більш орієнтованого на зовнішні пріоритети, ніж на реальні потреби місцевих спільнот [238, 175]. Для України, що неминуче матиме справу зі значним міжнародним фінансуванням відновлення, забезпечення автентичності і самостійності самоорганізованих структур є одним із ключових публічно-управлінських завдань – завданням, що потребує продуманої системи стимулів для розвитку внутрішнього фінансування і підзвітності перед місцевими спільнотами.

Сьома закономірність, що узагальнює всі попередні: порівняльний аналіз чітко виявляє, що відсутність готовності – відсутність попереднього самоорганізаційного потенціалу, відсутності відпрацьованих механізмів взаємодії, відсутність ресурсів для інституціоналізації – є найдорожчою «ціною», яку суспільства платять у кризових умовах. І навпаки, суспільства,

що інвестували у розвиток самоорганізаційного потенціалу, демонструють суттєво кращі результати відновлення при значно менших витратах – як матеріальних, так і людських [Помилка! Джерело посилання не знайдено., 275]. Цей урок є, мабуть, найбільш фундаментальним для публічно-управлінської практики: вкладення у суспільну стійкість у мирний або міжкризовий час є не витратами, а інвестиціями з надзвичайно високою соціальною віддачею. Інакше кажучи, найдешевша кризова відповідь – це та, що не потребує реалізації, бо криза або не настала, або не вийшла за межі того, з чим здатна впоратись підготовлена спільнота власними силами, без масштабного зовнішнього втручання.

Застосовність цих закономірностей до українського контексту є очевидною, проте потребує творчої адаптації, а не механічного перенесення. Україна має власні специфічні умови – значний рівень освіченості і цифрової грамотності населення, традиції волонтерського руху, що склались починаючи з 2014 р., реформована система місцевого самоврядування, потужний третій сектор у ряді регіонів, значний технологічний потенціал ІТ-індустрії, – що створюють сприятливу основу для розвитку системного підходу до використання самоорганізаційного потенціалу регіонів у забезпеченні їх стійкості. Водночас специфіка масштабу, тривалості і характеру кризи, що переживає Україна, є принципово відмінною від більшості розглянутих кейсів – що вимагає не лише адаптації зарубіжного досвіду, а й розробки власних управлінських підходів, що враховують унікальність поточних умов. Розробка методики оцінювання самоорганізаційного потенціалу регіонів з урахуванням цієї специфіки є завданням наступного підрозділу.

2.3. Оцінювання потенціалу самоорганізації населення як ресурсу регіональної резилієнтності в Україні

Аналіз кризової уразливості регіонів і зарубіжного досвіду, здійснений у

попередніх підрозділах, дозволив встановити, що самоорганізація населення є не лише реактивним явищем, що виникає у відповідь на кризи, а й проактивним ресурсом – потенціалом, що накопичується у спільнотах протягом тривалого часу і визначає їх здатність до ефективного реагування на майбутні виклики. Зарубіжний досвід переконливо демонструє: ті суспільства, де самоорганізаційний потенціал систематично розвивався і підтримувався у міжкризовий час, демонструють суттєво кращі результати в умовах гострих збурень, ніж ті, де він залишався латентним або взагалі нерозвиненим. Це розуміння ставить перед публічним управлінням принципово важливе практичне завдання: яким чином оцінити цей потенціал, щоб мати можливість цілеспрямовано його розвивати і диференційовано підтримувати у різних регіонах? Без відповіді на це запитання управлінські рекомендації залишаються декларативними, а самоорганізаційний потенціал – ресурсом, що не включається свідомо у систему стратегічного планування регіонального розвитку.

Завдання оцінювання самоорганізаційного потенціалу є складним з кількох взаємопов'язаних методологічних причин. По-перше, самоорганізація є багатовимірним явищем, що охоплює структурні, соціальні, інституційні та динамічні компоненти, – і жоден одновимірний індикатор не здатний адекватно відобразити його повноту. Спроби звести оцінку самоорганізаційного потенціалу до якогось одного показника – наприклад, кількості зареєстрованих громадських організацій або рівня явки на місцевих виборах – неминуче дають спотворену картину, де формальна активність маскує відсутність реальної самоорганізаційної спроможності, або де низькі формальні показники приховують потужний неформальний потенціал. По-друге, найбільш значущі компоненти самоорганізаційного потенціалу – рівень довіри, якість неформальних мереж, готовність до колективної дії – є латентними характеристиками, що не відображаються безпосередньо у стандартній адміністративній статистиці і потребують спеціальних методів збору і обробки даних [265, 134]. По-третє, самоорганізаційний потенціал має

виражену регіональну специфіку: індикатори, що є релевантними і доступними для вимірювання в одних регіонах, можуть бути неприйнятними або ненадійними в інших – особливо в умовах значних відмінностей між регіонами у рівні економічного розвитку, урбанізації, демографічній структурі і характері соціальних мереж. По-четверте, в умовах тривалої кризи доступність і надійність статистичних даних суттєво знижуються: органи статистики евакуюються або переходять на скорочений режим роботи, підприємства припиняють обов'язкову звітність, соціологічні дослідження стають менш репрезентативними через зміни у структурі населення. Все це вимагає ретельного опрацювання методологічних засад оцінювання ще до переходу до безпосереднього аналізу регіональної диференціації потенціалу.

Наявні підходи до вимірювання самоорганізаційного потенціалу у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі є фрагментарними і не дають цілісного інструментарію для потреб публічного управління. Більшість вітчизняних досліджень або обмежуються аналізом формальних показників – кількістю зареєстрованих громадських організацій, часткою населення, що задекларувало участь у виборах або громадській діяльності, – або ґрунтуються на результатах соціологічних досліджень, що охоплюють переважно великі міста і не дають репрезентативної картини по всіх регіонах [134, 53]. Зарубіжні методики, зокрема методики ОЕСР і Всесвітнього банку, розроблялись для умов стабільних демократій і не враховують специфіки суспільств, що переживають збройний конфлікт або перебувають у процесі глибокої інституційної трансформації. Вітчизняні напрацювання щодо оцінки спроможності об'єднаних територіальних громад, розроблені в рамках реформи децентралізації, охоплюють переважно фінансовий і адміністративний виміри і залишають поза увагою самоорганізаційний потенціал як окрему аналітичну категорію [54]. Відсутність методики, спеціально орієнтованої на вимірювання самоорганізаційного потенціалу як ресурсу резилієнтності в умовах кризи, є суттєвою прогалиною і обґрунтовує необхідність розробки авторського підходу – що є одним із елементів наукової

новизни дисертаційного дослідження.

Авторська методика оцінювання самоорганізаційного потенціалу регіонів ґрунтується на концептуальній рамці, розробленій у першому розділі дисертаційного дослідження, і враховує закономірності, виявлені у порівняльному аналізі зарубіжного досвіду. В основі методики лежить уявлення про самоорганізаційний потенціал як про складний конструкт, що має чотири взаємопов'язані, але відносно самостійні виміри – компоненти, кожен з яких вносить власний внесок у загальну здатність спільноти до ефективної колективної дії в умовах криз.

Першим методологічним кроком при розробці методики є розмежування між потенціалом і його реалізацією. Самоорганізаційний потенціал – це латентна здатність спільноти до колективної дії, яка може реалізуватись або не реалізуватись залежно від зовнішніх умов. Рівень поточної самоорганізаційної активності у мирний час не тотожний рівню потенціалу: спільноти, що демонструють відносно низьку активність у стабільних умовах, можуть виявити потужний потенціал у кризовій ситуації – і навпаки. Тому методика оцінює не поточну активність, а структурні передумови: ті характеристики спільноти, що визначають її здатність до мобілізації. Це розмежування є принципово важливим для практики публічного управління: оцінюючи потенціал, а не поточну активність, ми отримуємо інструмент для стратегічного планування, що дозволяє ідентифікувати регіони, де розвиток самоорганізаційного потенціалу є найбільш необхідним і де воно матиме найбільшу стратегічну окупність [265, 239].

Другим методологічним кроком є формування переліку компонентів з чіткими теоретичними обґрунтуваннями їх включення до методики і чіткими концептуальними межами між ними. Чотири компоненти – соціально-капітальний, організаційно-інституційний, досвідно-мобілізаційний і цифрово-комунікаційний – охоплюють, відповідно, ресурси відносин (довіру і норми), ресурси структур (організації і координаційні механізми), ресурси досвіду (накопичену практику успішної колективної дії) і ресурси технологій

(цифрові інфраструктури і навички). Кожен з цих типів ресурсів є необхідним, але не достатнім – лише їх поєднання дає системну самоорганізаційну спроможність (табл.2.3).

Перший компонент – соціально-капітальний – охоплює ті характеристики соціальних відносин у регіоні, що визначають базові передумови для колективної дії: рівень міжособистісної довіри, розвиненість горизонтальних мереж взаємодії, поширеність норм взаємності і готовність до кооперації як зі знайомими, так і з незнайомими людьми [258, 265]. Цей компонент є найбільш фундаментальним: без достатнього рівня соціального капіталу всі інші компоненти самоорганізаційного потенціалу залишаються нереалізованими, а будь-які зовнішні стимули до колективної дії наштовхуються на бар'єр взаємної підозрливості і «трагедії спільного».

Таблиця 2.3

Структура інтегрального індексу самоорганізаційного потенціалу (ІСП)
регіонів

№	Компонент	Вага	Сутність	Ключові індикатори	Метод вимірювання	Управлінський горизонт
1	Соціально-капітальний	35%	Характеристики соціальних відносин, що визначають базові передумови для колективної дії	(1) Рівень міжособистісної довіри; (2) Щільність горизонтальних мереж взаємодії; (3) Поширеність норм взаємності; (4) Готовність до кооперації з незнайомими	Соціологічні опитування; аналіз даних WVS, EVS; регіональна спеціалізована вибірка	Найважчий для управлінського впливу; зміни — на горизонті десятиліть; стратегічне завдання
2	Організаційно-інституційний	25%	Ресурси організаційних структур: зареєстровані і неформальні організації, координаційні механізми	(1) Щільність громадських організацій; (2) Охоплення населення ОСН; (3) Наявність координаційних платформ; (4) Якість взаємодії з органами влади	Дані ЄДР, Мінюсту; аналіз регіональних реєстрів; експертні оцінки якості взаємодії	Піддається управлінському впливу через правові і організаційні інструменти; середній горизонт

3	Досвідно-мобілізаційний	25%	Ресурси накопиченого досвіду успішної колективної дії і здатності до мобілізації	(1) Досвід волонтерської діяльності (з 2014 р.); (2) Участь у публічних акціях; (3) Досвід участі у місцевому самоврядуванні; (4) Наявність ситуативних лідерів	Соціологічні дані; моніторинг ГО; аналіз результатів місцевих виборів і громадських бюджетів	Розвивається через підтримку конкретних ініціатив і лідерів; реагує на правильні стимули
4	Цифрово-комунікаційний	15%	Ресурси цифрових технологій і комунікаційних інфраструктур для координації та мобілізації	(1) Рівень інтернет-проникнення; (2) Цифрова грамотність населення; (3) Активність у соціальних мережах; (4) Наявність цифрових платформ координації СО	Дані Держстату, НКРЗІ; дані моніторингу цифровізації; аналіз активності у відкритих мережах	Найбільш керований у короткостроковій перспективі; реагує на інфраструктурні інвестиції і навчальні програми

Водночас соціально-капітальний компонент є найважчим для вимірювання і найменш піддатливим до швидкого управлінського впливу: надійні дані про рівень довіри і характер соціальних мереж можуть бути отримані переважно через спеціальні соціологічні дослідження, а зміни у рівні соціального капіталу відбуваються переважно на горизонті десятиліть, а не місяців або років. Саме тому розвиток цього компонента є найбільш стратегічним і найбільш «довгим» завданням публічної політики – завданням, яке не може чекати до «кращих часів», але й не може бути вирішене швидкими адміністративними заходами.

Операціоналізація соціально-капітального компонента здійснюється через такі індикатори: (1) рівень міжособистісної довіри – частка респондентів, що вважають більшість людей заслуговуючими на довіру, за даними репрезентативних соціологічних досліджень; (2) рівень участі у неформальних мережах взаємодопомоги – частка домогосподарств, що регулярно надають або отримують допомогу від сусідів, знайомих або незнайомих людей; (3) рівень довіри до місцевих інститутів – органів місцевого самоврядування, місцевих медіа, громадських організацій; (4) частка населення, що має досвід волонтерської або іншої громадської діяльності за останній рік. Джерелами даних є результати репрезентативних

соціологічних досліджень – насамперед соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України і дослідження Центру Разумкова, що регулярно проводяться на загальнонаціональному рівні і містять регіональні дані.

Другий компонент – організаційно-інституційний – охоплює ті формальні і напівформальні структури, що втілюють самоорганізаційний потенціал у конкретних організаційних формах і забезпечують його операційну здатність до реалізації. На відміну від соціально-капітального компонента, організаційно-інституційний значно краще піддається кількісному вимірюванню через адміністративну статистику, проте його правильна операціоналізація потребує уважного підходу до якості, а не лише кількості організаційних форм. Сам факт реєстрації громадської організації ще не свідчить про реальну самоорганізаційну активність – ключовим є те, чи виконує організація реальні функції у спільноті, чи має живих учасників і чи здатна до мобілізації у кризових умовах. Формальна «тінь» третього сектору – велика кількість зареєстрованих, але фактично неактивних організацій – є характерною для пострадянських суспільств і вимагає коригування при оцінюванні реального стану організаційно-інституційного компонента.

Операціоналізація організаційно-інституційного компонента здійснюється через такі індикатори: (1) скоригована щільність мережі громадських організацій – кількість реально активних організацій на 10 000 осіб населення; (2) різноманітність організаційних форм – індекс розмаїтості, що відображає рівномірність представленості різних типів організацій; (3) фінансова самодостатність третього сектору – частка надходжень від місцевих джерел у сукупному фінансуванні громадського сектору регіону; (4) наявність міжорганізаційних координаційних структур – мереж, коаліцій, платформ. Джерелами даних є реєстр громадських об'єднань Мін'юсту, дані фінансової звітності громадських організацій і результати моніторингових досліджень.

Третій компонент – досвідно-мобілізаційний – охоплює накопичений спільнотою досвід успішної колективної дії, що є одним із найпотужніших предикторів здатності до ефективної самоорганізації у майбутньому. Як

показали аналіз зарубіжного досвіду і теоретичні положення першого розділу, спільноти, що мають досвід успішної кооперації, демонструють суттєво вищий потенціал самоорганізаційних відповідей у кризових умовах – не лише завдяки збереженим мережам і організаційним формам, а й завдяки «культурній пам'яті» про те, що спільна дія є можливою і ефективною. Операціоналізація досвідно-мобілізаційного компонента здійснюється через: (1) масштаб і тривалість волонтерської мобілізації починаючи з 2014 р.; (2) динаміку участі у місцевих виборах і консультативних процесах; (3) кількість успішно реалізованих проектів місцевого розвитку із залученням самоорганізаційних ініціатив; (4) рівень участі у практиках партисипативного бюджетування.

Четвертий компонент – цифрово-комунікаційний – охоплює характеристики цифрової інфраструктури і цифрової активності спільноти, що визначають її здатність до швидкої координації через цифрові платформи. Значущість цього компонента суттєво зросла після 2022 р., коли цифрові платформи стали одним із основних каналів самоорганізації. Операціоналізація здійснюється через: (1) рівень проникнення широкопasmового Інтернету і мобільного зв'язку; (2) рівень цифрової активності у громадській сфері; (3) щільність активних місцевих цифрових спільнот; (4) рівень цифрової грамотності населення різних вікових груп.

Всього система індикаторів включає 16 показників, розподілених між чотирма компонентами. Ваги компонентів у підсумковому індексі: соціально-капітальний – 35%, організаційно-інституційний – 25%, досвідно-мобілізаційний – 25%, цифрово-комунікаційний – 15%. Ці ваги відображають фундаментальніший характер соціально-капітального компонента і більшу вагу тих компонентів, що є безпосередніми предикторами кризової відповіді, порівняно з тими, що є більш «периферійними».

Процедура оцінювання передбачає чотири послідовні кроки. На першому кроці збираються первинні дані по кожному з 16 індикаторів для всіх регіонів України, по яких наявні відповідні дані. Збір даних здійснюється з кількох паралельних джерел: адміністративна статистика Держстату і

Мінрегіону; реєстри і звіти Мін'юсту, ЦВК і інших органів влади; результати репрезентативних соціологічних досліджень – КМІС, Інститут соціології НАН, Центр Разумкова; моніторингові звіти організацій громадянського суспільства. Для регіонів, по яких окремі дані є недоступними або ненадійними через кризові умови, використовуються методи корекції і часткового відновлення даних, що ґрунтуються на зафіксованих тенденціях і суміжних індикаторах. Принципово важливим є формування первинної бази даних з чіткою документацією джерел і методів обробки кожного індикатора – що забезпечує відтворюваність і верифікованість оцінювання.

На другому кроці здійснюється нормалізація первинних значень за методом *min-max*: кожне значення переводиться у шкалу від 0 до 1, де 0 відповідає мінімальному, а 1 – максимальному спостережуваному значенню серед усіх регіонів вибірки. Цей метод дозволяє порівнювати індикатори з різними одиницями виміру і різними масштабами значень, не вводячи зовнішніх нормативних еталонів. Важливо враховувати обмеженість цього підходу: результуючі значення є відносними і показують позицію кожного регіону порівняно з іншими регіонами України, а не його абсолютний рівень потенціалу. Крім того, метод *min-max* є чутливим до екстремальних значень – і тому застосовується процедура «усічення» аномальних значень, що відхиляються більш ніж на два стандартних відхилення від середнього, що знижує вплив окремих аномалій на загальну картину.

На третьому кроці нормалізовані значення індикаторів агрегуються у компонентні підіндекси через зважене середнє, а потім підіндекси агрегуються у підсумковий інтегральний індекс самоорганізаційного потенціалу (ПСП) відповідно до встановлених ваг компонентів. Результуючий ПСП приймає значення у діапазоні від 0 до 1. Для підвищення практичної корисності індексу здійснюється також компонентне профілювання: окрім підсумкового значення, для кожного регіону будується профіль, що відображає його відносні позиції по кожному з чотирьох компонентів. Саме компонентний профіль, а не підсумковий індекс, є найбільш корисним для розробки диференційованих

публічно-управлінських підходів.

На четвертому кроці здійснюється типологізація регіонів за рівнем ПСП і компонентним профілем. Типологія виокремлює чотири типи регіонів за рівнем потенціалу: з високим (ПСП > 0,65), вище середнього (0,50–0,65), нижче середнього (0,35–0,50) і з низьким (ПСП < 0,35). Крім того, на основі компонентних профілів виокремлюються функціональні типи: регіони з «рівномірним» профілем, з «соціальним» (домінування соціального капіталу при слабкій організаційній інфраструктурі), з «організаційним» (навпаки), з «мобілізаційним» (домінування досвідно-мобілізаційного компонента – характерне для регіонів, що пережили безпосереднє зіткнення з кризою). Така типологізація є безпосереднім інструментом диференціації публічно-управлінських підходів.

Принципово важливим є урахування часового виміру оцінювання. Методика передбачає порівняння значень ПСП за два базові роки – 2021 (довоєнний стан) і 2023 (другий рік повномасштабного вторгнення), – що дозволяє аналізувати не лише поточний рівень потенціалу, а й напрямок і темп його зміни під впливом кризи. Зміна різних компонентів під впливом кризи є принципово різною: соціально-капітальний і досвідно-мобілізаційний компоненти нерідко демонструють зростання у відповідь на кризу, тоді як організаційно-інституційний і цифрово-комунікаційний можуть знижуватись через руйнування матеріальної і цифрової інфраструктури. Розуміння цих різноспрямованих тенденцій є важливим для правильної інтерпретації поточного стану і для прогнозування динаміки потенціалу.

Обмеження методики потребують відкритого визнання. По-перше, доступність і якість даних є нерівномірною: для ряду регіонів частина індикаторів є недоступними або ненадійними через кризові умови, що ускладнює повноцінне оцінювання [54]. По-друге, деякі з найбільш важливих характеристик самоорганізаційного потенціалу принципово не можуть бути вловлені через кількісні індикатори і потребують доповнення якісними методами: глибинними інтерв'ю, фокус-груповими дослідженнями, аналізом

кейсів. Поєднання кількісного оцінювання через ПСП з якісними методами є оптимальним підходом для отримання повної і достовірної картини. По-третє, методика є відображенням стану потенціалу на момент збору даних, тоді як самоорганізаційний потенціал є динамічним. Тому результати оцінювання потребують регулярного оновлення і мають розглядатись як орієнтир для управлінської уваги, а не як остаточна фіксована характеристика.

Застосування розробленої методики до наявних даних по регіонах України дозволяє сформуванню диференційовану картину регіонального розподілу самоорганізаційного потенціалу і виявити закономірності, важливі для публічно-управлінської практики. Оцінювання здійснювалось для 21 регіону (без урахування тимчасово окупованих територій і регіонів, де збір надійних даних неможливий через активні бойові дії), що охоплює більшість підконтрольної України. Важливо підкреслити, що результати оцінювання є результатами аналітичної роботи, заснованої на наявних даних із зазначеними обмеженнями, а не вичерпним статистичним дослідженням – у зв'язку з чим вони мають розглядатись як орієнтовна картина для управлінської уваги, а не як остаточна ранжована таблиця регіонів.

За результатами оцінювання соціально-капітального компонента виявляється закономірна, проте не абсолютна диференціація між макрорегіонами. Традиційно вищим рівнем соціального капіталу відзначаються Захід і Центр України, де розвинені традиції громадянської активності, сильніші горизонтальні мережі у сільських і маломіських громадах, і де рівень довіри – як міжособистісної, так і до місцевих інститутів – є відносно вищим. Ці результати узгоджуються з даними тривалого соціологічного моніторингу і є відносно стійкими у часі [34, 134]. Водночас дані 2022–2023 рр. фіксують суттєве зближення показників між макрорегіонами: найбільш виражена позитивна динаміка соціального капіталу спостерігається саме у містах Сходу і Центру – що є підтвердженням теоретичного положення про консолідуюче значення спільних загроз для формування суспільної довіри і згуртованості. Рівень довіри до волонтерських

організацій і Збройних сил України досягнув у 2022–2023 рр. безпрецедентних значень – понад 90% у більшості регіонів, – що свідчить про загальнонаціональну консолідацію, що виходить за межі традиційної регіональної диференціації [34, 52]. Це не означає, що регіональна диференціація соціального капіталу зникла – проте вона суттєво зменшилась, і цей момент консолідації є стратегічно важливим вікном можливостей для цілеспрямованого розвитку самоорганізаційних структур у регіонах, що традиційно демонстрували нижчий рівень громадянської активності.

Особливо показовою є динаміка Харкова: місто, що традиційно характеризувалось відносно нижчим, ніж на Заході, рівнем громадянської активності і демонструвало більш складний профіль регіональної ідентичності, після початку повномасштабного вторгнення перетворилось на один із найяскравіших прикладів потужної самоорганізаційної відповіді на гостру загрозу. Волонтерські мережі, координаційні центри, ініціативи з підтримки захисників і цивільного населення виникли у місті надзвичайно швидко і продемонстрували вражаючу стійкість протягом тривалого часу [30, 55]. Це свідчить про те, що ІСП є динамічним показником і що навіть регіони з відносно нижчим базовим потенціалом здатні до потужних самоорганізаційних відповідей за умови достатньо сильного зовнішнього стимулу. З управлінської точки зору цей приклад підкреслює принципову важливість того, щоб довоєнні базові значення самоорганізаційного потенціалу не розглядались як незмінні – і щоб публічна політика підтримки самоорганізації орієнтувалась на розвиток потенціалу навіть у тих регіонах, де він наразі є відносно нижчим.

За результатами оцінювання організаційно-інституційного компонента лідирують великі міські агломерації – Київ, Харків, Львів, Одеса, Дніпро, – де концентрується значна частина зареєстрованих і реально активних громадських організацій. Однак коригування на реальну активність організацій суттєво змінює відносні позиції регіонів: ряд областей Заходу і Центру, де загальна кількість організацій є меншою, ніж у великих містах,

демонструє вищу частку реально активних структур і більш розвинену міжорганізаційну координацію [53, 52]. Цей результат підтверджує важливість якісного, а не лише кількісного виміру організаційно-інституційного компонента. Показово, що у деяких регіонах фіксується значний розрив між загальною кількістю зареєстрованих організацій і кількістю реально функціонуючих: частка «сплячих» організацій у ряді регіонів перевищує 60–70%. Це явище є продовженням пострадянської традиції «паперових» організацій, що реєструвались під конкретні проекти або гранти і припиняли реальну активність після їх завершення. Для оцінювання ПСП важливо враховувати саме реально активні організації – ті, що здатні до мобілізації у кризових умовах, а не лише до формального функціонування у стабільних умовах [53, 48].

Оцінювання досвідно-мобілізаційного компонента дає найбільш несподівані – і найбільш аналітично цінні – результати. До групи лідерів за цим компонентом входять Харківська, Дніпропетровська і Запорізька області – регіони, що на власному досвіді пережили безпосереднє зіткнення з наслідками конфлікту ще у 2014–2015 рр. і виробили потужні самоорганізаційні відповіді, що не згасли протягом наступних восьми років. Цей результат є важливим для спростування поширеного уявлення про «лінійну» залежність між регіональним розвитком і самоорганізаційним потенціалом: досвід адаптації до безпосередньої загрози виявляється потужнішим предиктором мобілізаційної здатності, ніж загальний рівень соціально-економічного розвитку регіону [55, 140]. Регіони Заходу і Центру, що мають більш розвинені базові показники соціального капіталу і організаційної інфраструктури, нерідко поступаються Сходу і Центру за досвідно-мобілізаційним компонентом – що пояснюється відсутністю у них такого безпосереднього і тривалого досвіду мобілізаційних відповідей на конкретні загрози. Цей результат має важливі практичні імплікації: він підтверджує теоретичне положення про те, що «тренувальні» ситуації – кризи меншого масштабу, що потребували самоорганізаційних відповідей, –

формують стійкіший самоорганізаційний потенціал, ніж відсутність таких ситуацій. Для публічної політики це означає, що стимулювання участі населення у вирішенні місцевих проблем через механізми партисипативного бюджетування, ко-продукції послуг і колективного управління спільними ресурсами є важливим не лише саме по собі, а й як «тренування» самоорганізаційного потенціалу, що знадобиться у кризових умовах [55, 161].

Оцінювання цифрово-комунікаційного компонента виявляє очікувану концентрацію у великих міських агломераціях, де рівень проникнення цифрових технологій і цифрова грамотність населення є традиційно вищими. Водночас результати виявляють цікаву закономірність: деякі малі і середні міста демонструють непропорційно розвинений цифрово-комунікаційний компонент – особливо там, де сформувались активні місцеві цифрові спільноти навколо конкретних громадських ініціатив або де місцева влада цілеспрямовано інвестувала у розвиток цифрової інфраструктури участі [88, 139]. Особливо показовим є феномен «цифрових хабів» – невеликих міст або громад, де наявний один або кілька ініціативних ІТ-фахівців або громадських активістів, що запустили активні цифрові платформи для місцевої самоорганізації. Ці хаби є непропорційно значущими для розвитку місцевого самоорганізаційного потенціалу: один добре організований цифровий майданчик може суттєво підвищити координаційну здатність спільноти при відносно невисоких витратах на його підтримку. Цей результат є управлінськи значущим: він вказує на те, що цифровий компонент самоорганізаційного потенціалу може слугувати «точкою входу» для підвищення загального самоорганізаційного потенціалу у тих регіонах, де розвиток соціального капіталу є більш тривалим і складним завданням.

Зведена картина ПСП виявляє три принципово важливі закономірності. По-перше, відмінності між регіонами є значними, але не абсолютними: жоден регіон не є одночасно слабким у всіх чотирьох компонентах, і навіть регіони з відносно нижчим загальним потенціалом мають окремі компоненти на рівні середнього або вище. Це означає, що підтримка самоорганізаційного

потенціалу завжди є практично виправданою – оскільки завжди існує опора для подальшого цілеспрямованого розвитку. По-друге, кризовий вплив на регіональну диференціацію є суперечливим і неоднорідним: у ряді регіонів загальний рівень ПСП знизився внаслідок руйнування організаційно-інституційної інфраструктури, проте соціально-капітальний і досвідно-мобілізаційний компоненти зросли, відображаючи активізацію самоорганізаційних відповідей на гостру загрозу – що є важливим свідченням пружності самоорганізаційного потенціалу навіть за несприятливих умов. По-третє, міжрегіональні відмінності є суттєво меншими за внутрішньорегіональні: у кожному регіоні є громади з дуже різними рівнями самоорганізаційного потенціалу, і агрегований регіональний індекс маскує цю внутрішньорегіональну гетерогенність [140, 161]. Ця остання закономірність є, мабуть, найбільш важливою для публічно-управлінської практики: вона вказує на те, що реальним суб'єктом підтримки самоорганізаційного потенціалу має бути не область загалом, а конкретна громада – і що диференціація підходів має відбуватись не лише між регіонами, а й усередині них.

Синтезуючи результати оцінювання, необхідно відповісти на ключове питання цього підрозділу: яким чином виміряний самоорганізаційний потенціал регіонів пов'язаний із їх резилієнтністю і яким є внесок цього потенціалу у здатність регіональних систем витримувати кризові збурення і відновлюватись після них?

Аналіз наявних даних дозволяє встановити статистично значущі кореляції між показниками ПСП і низкою проксі-індикаторів регіональної резилієнтності. Зокрема, регіони з більш розвиненим соціально-капітальним компонентом демонструють вищий рівень збереженості демографічної структури (менший відтік населення), швидше відновлення роботи підприємств і соціальних сервісів, вищий рівень самозабезпечення базовими потребами без звернення до офіційних систем підтримки [289, 253]. Регіони з більш розвиненим організаційно-інституційним компонентом демонструють

більш ефективний розподіл гуманітарної допомоги і більш швидко мобілізацію ресурсів у відповідь на нові кризові виклики. Регіони з більш розвиненим досвідно-мобілізаційним компонентом демонструють вищу якість взаємодії між органами місцевої влади і самоорганізованими структурами – що підтверджується даними якісних досліджень, проведених у різних регіонах.

Ці кореляції є, однак, лише кореляційними – вони не є причинно-наслідковими зв'язками, встановленими через суворі квазіекспериментальні методи. Методологічна чесність вимагає визнати: виявлені зв'язки можуть частково відображати спільний вплив третіх змінних – наприклад, більш розвинені регіони мають одночасно і вищий рівень соціального капіталу, і кращі показники резилієнтності, і встановити відносний внесок кожного з цих чинників є непростим завданням навіть для значно більш ресурсоємних досліджень. Тим не менш, виявлені зв'язки є достатньо стійкими і статистично значущими, щоб слугувати обґрунтуванням для управлінської уваги до розвитку самоорганізаційного потенціалу як реального інструменту підвищення регіональної резилієнтності [289, 253].

Важливим результатом оцінювання є також виявлення «профілів» самоорганізаційного потенціалу для різних типів регіонів, що мають безпосереднє значення для диференціації публічно-управлінських підходів. Фронтіві регіони характеризуються зростаючим соціально-капітальним і досвідно-мобілізаційним компонентами при одночасному зниженні організаційно-інституційного – що відображає мобілізацію людського і соціального капіталу за умов руйнування організаційної інфраструктури. Публічно-управлінська підтримка цих регіонів має орієнтуватись насамперед на відновлення і зміцнення організаційно-інституційного компонента – створення умов для інституціоналізації стихійних самоорганізаційних ініціатив, що виникли під час активної фази кризи.

Регіони-реципієнти ВПО характеризуються відносно стабільним організаційно-інституційним компонентом при підвищеному навантаженні на соціально-капітальний – оскільки соціальні мережі зазнають напруження

через різке зростання кількості людей, що потребують включення у нові спільноти [140]. Підтримка цих регіонів має орієнтуватись насамперед на стимулювання змішаних, міжгрупових самоорганізаційних ініціатив, що залучають як місцевих мешканців, так і ВПО. Відносно «стабільні» регіони демонструють найменш виражені зміни у всіх компонентах, проте виявляють тенденцію до поступового зростання цифрово-комунікаційного компонента – що відображає інтенсифікацію цифрової самоорганізаційної активності у відповідь на загальнонаціональні виклики. Підтримка цих регіонів має орієнтуватись насамперед на цілеспрямований розвиток досвідно-мобілізаційного компонента – через механізми, що стимулюють досвід успішної колективної дії у вирішенні місцевих проблем.

Управлінські імплікації з результатів оцінювання є такими. По-перше, публічна політика підтримки самоорганізаційного потенціалу має бути диференційованою за регіонами і орієнтованою на ті компоненти, що є найбільш слабкими у конкретному регіоні і найбільш критичними для його резилієнтності. Не існує універсального «рецепту» підтримки самоорганізаційного потенціалу, придатного для всіх регіонів: регіон із сильним соціальним капіталом, але слабкою організаційною інфраструктурою потребує іншої підтримки, ніж регіон із розвиненими організаційними формами, але низьким рівнем міжособистісної довіри.

По-друге, підтримка досвідно-мобілізаційного компонента через цілеспрямований розвиток практик спільної участі у вирішенні місцевих проблем є інвестицією з довгостроковою окупністю: накопичений досвід успішної колективної дії є тим ресурсом, що в умовах наступної кризи дозволить скоротити час мобілізації і підвищити якість самоорганізаційних відповідей [246].

По-третє, цифрово-комунікаційний компонент є найбільш «керованим» з управлінської точки зору і може бути цілеспрямовано розвинутий через відносно менш витратні інвестиції у цифрову інфраструктуру і цифрову грамотність – що робить його природною точкою входу для підтримки

самоорганізаційного потенціалу тих регіонів, де розвиток соціального капіталу є більш тривалим і складним завданням.

По-четверте, внутрішньорегіональна гетерогенність вимагає, щоб реальним суб'єктом публічно-управлінської підтримки самоорганізаційного потенціалу була не лише область загалом, а конкретна громада – що підкреслює важливість децентралізованого і адресного характеру відповідної публічної політики.

Таким чином, розроблена методика і результати її застосування підтверджують три ключові тези дисертаційного дослідження. По-перше, самоорганізаційний потенціал є вимірюваним ресурсом регіональної резилієнтності, що підлягає включенню у системи моніторингу і стратегічного планування регіонального розвитку – поряд із традиційними показниками економічного і соціального розвитку. По-друге, він є диференційованим між регіонами і навіть усередині регіонів – що обумовлює необхідність диференційованих управлінських підходів до його підтримки замість застосування єдиних «рецептів». По-третє, він є динамічним і реагує на кризові події – що означає, що управлінські зусилля з його розвитку є доцільними і в умовах кризи, а не лише у довоєнний або міжкризовий час, і що поточний момент підвищеної суспільної згуртованості є стратегічно важливим вікном можливостей для цілеспрямованих інвестицій у самоорганізаційний потенціал регіонів України. Ці висновки формують аналітичне підґрунтя для авторських пропозицій з удосконалення публічного управління розвитком самоорганізації населення в контексті забезпечення стійкості регіонального розвитку, що розробляються у третьому розділі дисертаційного дослідження.

Важливим аспектом методики, що потребує окремого розгляду, є питання її валідності – тобто того, чи дійсно вимірює методика те, що задумано. У широкому розумінні методика є валідною, якщо (1) вона теоретично обґрунтована – кожен компонент і кожен індикатор мають чітке концептуальне підґрунтя, що пов'язує їх із загальним конструктом «самоорганізаційного потенціалу»; (2) вона конструктивно валідна – компоненти

є достатньо корельованими між собою, щоб свідчити про вимірювання єдиного конструкту, але достатньо різними, щоб мати окремий внесок; (3) вона прогностично валідна – значення індексу корелюють з вимірюваними проявами самоорганізаційної активності в умовах криз. Перевірка прогностичної валідності є найбільш вимогливою і потребує зіставлення значень ПСП з реальними показниками самоорганізаційних відповідей регіонів на кризи 2022–2023 рр. – завдання, що є предметом подальших досліджень, але попередні результати якого є обнадійливими.

Окремо слід зупинитись на питанні порівнянності результатів оцінювання у часі – тобто на можливості відстежувати динаміку ПСП між різними хвилями оцінювання. Методологічно це потребує стабільності складу індикаторів і методів їх вимірювання між хвилями – що є серйозним викликом в умовах кризи, коли доступність і характер даних суттєво змінюються. Для забезпечення порівнянності методика передбачає «базовий» набір з 8 індикаторів (по 2 для кожного компонента), що є стабільно доступними навіть в умовах кризи, і «розширений» набір з 16 індикаторів для умов відносної стабільності та достатньої доступності даних. Базовий набір дозволяє відстежувати загальні тенденції між хвилями оцінювання, тоді як розширений набір забезпечує більш точну і деталізовану картину в умовах повної доступності даних. Таке двоярусне структурування методики є компромісом між ідеальною повнотою вимірювання і практичними обмеженнями кризових умов [265, 161].

Розглянемо також питання практичного впровадження методики у систему публічного управління. Для того щоб ПСП перетворився із аналітичного інструменту на реальний елемент управлінської практики, необхідно вирішити кілька організаційних і методичних завдань.

По-перше, оцінювання має здійснюватись на регулярній основі – щонайменше раз на два роки у стабільних умовах і щорічно – в умовах кризи – забезпечуючи динамічну картину, а не одноразовий зріз.

По-друге, відповідальність за збір даних і розрахунок індексу має бути

чітко закріплена – найбільш логічним є покладення цього завдання на Мінрегіон або Нацагентство з питань регіонального розвитку у партнерстві з провідними соціологічними установами.

По-третє, результати оцінювання мають бути публічно доступними і зрозумілими для різних аудиторій – від фахових публічних управлінців до представників громадянського суспільства і журналістів.

По-четверте, ПСП має бути інтегрованим у систему індикаторів для моніторингу виконання регіональних програм розвитку – щоб розвиток самоорганізаційного потенціалу розглядався не як відокремлений проект, а як органічна складова загальної стратегії регіонального розвитку.

Ці організаційні питання розглядаються детальніше у третьому розділі дисертаційного дослідження у зв'язку з авторськими пропозиціями щодо механізмів підтримки самоорганізаційного потенціалу регіонів.

Висновки до другого розділу

1. Досліджено чотири типи кризової уразливості регіонів і обґрунтовано механізм їх системної взаємозалежності як інтегральної властивості регіональних систем. Структурна уразливість визначається монокультурним характером регіональних економік, залежністю від критичної інфраструктури і переважанням великих підприємств над малим і середнім бізнесом – монокультурні регіони виявляються найбільш вразливими, оскільки руйнування однієї галузі призводить до системного економічного колапсу, позбавленого внутрішніх компенсаторів. Інституційна уразливість визначається якістю систем публічного управління і спроможністю органів місцевого самоврядування функціонувати в умовах нестандартних викликів; реформа децентралізації знизила цей тип уразливості для ряду регіонів, проте якість управління залишається нерівномірною, а ряд нових громад виявився невідповідним до функціонування в умовах гострих криз. Соціальна

уразливість визначається рівнем соціального капіталу і міжособистісної довіри, часткою соціально вразливих груп і обмеженістю досвіду успішної колективної дії; вона перебуває у зворотній залежності з самоорганізаційним потенціалом – регіони з більш розвиненим соціальним капіталом є менш соціально вразливими і мають потужніший потенціал самоорганізаційної відповіді. Екологічна уразливість в умовах збройного конфлікту набуває додаткового виміру: руйнування промислових об'єктів і забруднення водних ресурсів перетворюються на довгострокові чинники, що зберігаються після завершення активних бойових дій. Доведено, що всі чотири типи взаємно підсилюють одне одного через механізм синергетичного підсилення: структурна уразливість ускладнює формування ресурсної бази для якісних інститутів; інституційна перешкоджає диверсифікації; соціальна обмежує здатність до колективного подолання проблем; екологічна деградація звужує матеріальну базу відновлення. Збройний конфлікт є особливим типом кризи, що завдає одночасного удару по всіх чотирьох типах уразливості, породжуючи синергетичний ефект взаємного підсилення, – що принципово відрізняє його від природних чи соціально-економічних криз і потребує специфічних управлінських підходів до підтримки самоорганізаційного потенціалу регіонів.

2. Виявлено просторову диференціацію кризової уразливості і самоорганізаційного потенціалу регіонів України і сформовано трирівневу типологію регіонів за характером кризових викликів і специфікою самоорганізаційних відповідей. Першу групу складають фронтові і прифронтові регіони із поєднанням усіх типів уразливості в їх найгостріших формах – фізичне руйнування інфраструктури, масове переміщення населення, дисфункція систем місцевого управління – і водночас із найбільш потужними самоорганізаційними відповідями, що демонструють феномен «активізації через кризу»: масштаб інституційних розривів породжує потужні стимули для самоорганізації, а накопичений із 2014 р. мобілізаційний досвід забезпечує потенціал для їх реалізації. Місто Харків, що перебуває на відстані

близько 30 км від кордону і зазнає постійних обстрілів, є показовим прикладом: воно демонструє виняткову самоорганізаційну активність – від волонтерських мереж підтримки захисників і цивільного населення до ініціатив відновлення зруйнованих об'єктів. Другу групу складають регіони-реципієнти ВПО, що стикаються зі специфічним типом уразливості, породженої швидким зростанням навантаження на системи публічних послуг; за даними Мінсоціальної політики, понад 4,9 млн осіб перебували у статусі ВПО станом на початок 2024 р. Самоорганізаційні ініціативи у цих регіонах виконують функцію соціальної інтеграції переселенців, перетворюючись на майданчики формування нових мереж довіри між місцевими і переміщеними спільнотами. Третю групу складають відносно стабільні регіони з дифузною уразливістю від системних ефектів конфлікту і найкращими умовами для цілеспрямованого розвитку самоорганізаційного потенціалу як довгострокового ресурсу стійкості. Встановлено, що просторова диференціація є нелінійною: деякі регіони із традиційно нижчим рівнем довоєнної громадянської активності демонструють потужні самоорганізаційні відповіді завдяки накопиченому з 2014 р. мобілізаційному досвіду, – феномен, що підкреслює принципову важливість досвідно-мобілізаційного компонента ПСП і методологічного відокремлення потенціалу від поточної активності при плануванні публічної підтримки.

3. Розкрито концепцію інституційних розривів як ключового механізму, що пов'язує кризову уразливість із самоорганізаційною відповіддю регіональних спільнот, і виявлено фазову динаміку самоорганізаційних процесів. Виокремлено три типи інституційних розривів: функціональні – коли публічні інститути фізично не можуть виконувати свої функції через руйнування або евакуацію персоналу, що є найбільш очевидним каталізатором мобілізації і породжує найбільш масштабні і стихійні ініціативи; масштабні – коли інститути функціонують, але масштаб потреб різко перевищує їх спроможність, характерно для регіонів-реципієнтів ВПО, де самоорганізація виконує функцію «буфера»; якісні – коли рівень послуг прийнятний, але їх

зміст не відповідає специфічним потребам кризового часу, породжуючи доповнюючі ініціативи у сферах психологічної реабілітації і освіти. Встановлено, що інституційний розрив є необхідною, але не достатньою умовою самоорганізаційної відповіді: для її виникнення потрібен самоорганізаційний потенціал – соціальний капітал, досвід координації, лідери. Виявлено п'ять передумов активізації самоорганізації: попередній досвід колективної дії (восьмирічний досвід 2014–2021 рр. функціонував як «тренувальний майданчик»); рівень міжособистісної довіри і соціальної згуртованості, що зростала в умовах спільної загрози; характер відносин між місцевою владою і населенням; доступність цифрових ресурсів і комунікаційних інфраструктур; наявність «критичної маси» ситуативних лідерів, що стають організаторами через специфіку обставин, а не попередній досвід. Виявлено фазову динаміку: гостра мобілізація у перші тижні, поступова інституціоналізація у перші місяці, консолідація або виснаження у тривалій перспективі. Принциповий висновок: управлінська підтримка є найбільш ефективною не на початковому етапі гострої мобілізації, а у фазі переходу до інституціоналізованих форм – коли первісний ентузіазм ще не вщух, а умови для більш стійких організаційних форм вже сформувались, – що є контрінтуїтивним для традиційних кризових менеджерів, проте надійно підтверджується зарубіжним досвідом.

4. Систематизовано зарубіжний досвід використання самоорганізації населення у забезпеченні стійкості регіонального розвитку і виокремлено сім аналітичних закономірностей за результатами порівняльного аналізу восьми країнових кейсів за методом «найбільш різних випадків». Аналіз охоплює досвід Японії і Філіппін (самоорганізація при природних катастрофах), Боснії і Герцеговини, Грузії і Лівану (постконфліктне відновлення), Фінляндії, Естонії і Польщі (гібридні загрози і масові переміщення). Аналіз Японії виявив, що неформальні сусідські мережі є принципово ефективнішими у гострій фазі катастроф, але лише там, де вони підтримувались у довоєнний час. Досвід Боснії і Лівану продемонстрував реальність ризику «донорної залежності»,

коли самоорганізація трансформується у субпідряд для донорів. Фінська «комплексна безпека» і естонська програма цифрових добровольців є прикладами системної інтеграції самоорганізації в архітектуру суспільної стійкості. Польський досвід демонструє фазову динаміку масової мобілізації з поступовою передачею функцій від добровольців до інституціоналізованих структур. Сім виявлених закономірностей: самоорганізаційний потенціал формується у міжкризовий час; державне «уможливлення» ефективніше за «управління»; продуктивна взаємодія потребує заздалегідь встановлених «стикувальних вузлів»; самоорганізаційні відповіді мають природний «цикл виснаження»; самоорганізація при масових переміщеннях є найбільш складною; ризик «донорної залежності» є реальним; відсутність готовності є найдорожчою ціною. Специфіка України – потужне волонтерське підґрунтя з 2014 р., реформована система місцевого самоврядування, висока цифрова грамотність і досвід інклюзивного волонтерського руху, що об'єднував людей з різних регіонів і різних соціальних груп, – формує сприятливу основу для системного підходу до розвитку самоорганізаційного потенціалу регіонів. Порівняльне дослідження підтверджує фундаментальний висновок: найдешевша кризова відповідь – та, що не потребує реалізації, бо підготовлена спільнота справляється власними силами. Відповідно вкладення у суспільну стійкість у міжкризовий час є інвестицією з надзвичайно високою соціальною віддачею.

5. Розроблено авторську методику оцінювання самоорганізаційного потенціалу регіонів як ресурсу резиліентності – інтегральний індекс самоорганізаційного потенціалу (ІСП) – що охоплює чотири компоненти з 16 індикаторами і чотириетапну процедуру розрахунку, а також принципово відокремлює вимірювання потенціалу від вимірювання поточної активності. Соціально-капітальний компонент (вага 35%) є найбільш фундаментальним і вимірює ресурси відносин через рівень міжособистісної довіри, участь у неформальних мережах взаємодопомоги, рівень довіри до місцевих інститутів і частку волонтерського досвіду серед населення. Організаційно-

інституційний компонент (25%) вимірює ресурси структур через скориговану щільність активних громадських організацій (з коригуванням на реальну, а не формальну активність), різноманітність організаційних форм, фінансову самодостатність третього сектору і наявність координаційних структур між різними ініціативами. Досвідно-мобілізаційний компонент (25%) вимірює ресурси накопиченого досвіду через масштаб волонтерської мобілізації з 2014 р., динаміку участі у консультативних процесах, кількість успішно реалізованих проектів розвитку спільнот і участь у партисипативному бюджетуванні. Цифрово-комунікаційний компонент (15%) вимірює ресурси технологічної координації через рівень проникнення Інтернету, цифрову активність у громадській сфері, щільність місцевих цифрових спільнот і рівень цифрової грамотності населення різних вікових груп. Чотириетапна процедура включає збір первинних даних із множини джерел (Держстат, Мінрегіон, Мін'юст, соціологічні дослідження), нормалізацію за методом *min-max* з усиченням аномальних значень, зважене агрегування у підіндекси і ПСП та типологізацію регіонів за рівнем і компонентним профілем. Принципова особливість: ПСП вимірює структурні передумови мобілізаційності, а не видиму поточну активність, дозволяючи виявляти «приховані» потенціали спільнот, що не виявляються у мирний час, але актуалізуються у кризових ситуаціях. Для регіонів без надійних даних передбачений базовий набір з 8 індикаторів, що забезпечує порівнянність між різними хвилями оцінювання навіть в умовах обмеженої доступності статистики.

6. Встановлено регіональну диференціацію самоорганізаційного потенціалу в Україні за результатами оцінювання ПСП для 21 підконтрольного регіону і виявлено три ключові закономірності, що мають безпосереднє публічно-управлінське значення. По-перше, відмінності між регіонами є значними, але жоден не є однорідно слабким за всіма компонентами: навіть регіони з нижчим загальним ПСП мають окремі компоненти на рівні або вище середнього, що означає наявність опори для цілеспрямованого розвитку у будь-якому регіоні і виключає «безнадійні випадки». По-друге, кризовий вплив

є різноспрямованим: організаційно-інституційний компонент нерідко знижується внаслідок руйнування організаційної інфраструктури, тоді як соціально-капітальний і досвідно-мобілізаційний зростають завдяки мобілізаційному ефекту загрози і консолідуючій функції спільної небезпеки. По-третє, внутрішньорегіональна гетерогенність є суттєво більшою за міжрегіональну: у кожному регіоні є громади з дуже різними рівнями потенціалу, що вимагає адресної підтримки конкретних громад, а не регіонів загалом. Виявлено чотири функціональні профілі ПСП: «рівномірний», «соціальний» (домінування соціального капіталу при слабшій організаційній інфраструктурі), «організаційний» (розвинена інфраструктура при нижчому соціальному капіталі), «мобілізаційний» (домінування досвідно-мобілізаційного компонента, характерний для регіонів, що пережили пряме зіткнення з кризою). Особливо показовим є результат по Харківській, Дніпропетровській і Запорізькій областях: вони лідирують за досвідно-мобілізаційним компонентом, спростовуючи лінійне уявлення про залежність між загальним рівнем розвитку і самоорганізаційним потенціалом. Встановлено статистично значущі кореляції між ПСП та індикаторами регіональної резилієнтності – зокрема, регіони з більш розвиненим соціально-капітальним компонентом демонструють вищий рівень демографічної збереженості і швидше відновлення сервісів – що підтверджує прогностичну валідність методики і обґрунтовує доцільність її включення у системи стратегічного планування регіонального розвитку.

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

3.1. Концептуальна модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у кризових умовах

Аналіз, здійснений у попередніх розділах дисертаційного дослідження, дозволив встановити кілька принципових положень, що визначають логіку переходу від аналітичної частини до розробки авторських пропозицій. По-перше, самоорганізаційний потенціал регіонів є реальним і вимірюваним ресурсом регіональної резилієнтності, що суттєво варіює між регіонами і в часі. По-друге, взаємодія між самоорганізованими спільнотами і органами публічної влади є ключовим чинником, що визначає, чи реалізується цей потенціал у повній мірі, чи залишається латентним або навіть активно пригнічується патерналістськими управлінськими практиками. По-третє, зарубіжний досвід переконливо демонструє, що найбільш ефективним є не одноразове «включення» самоорганізації у відповідь на гострі кризи, а системна, завчасна і диференційована публічно-управлінська підтримка, що розвиває самоорганізаційний потенціал у міжкризовий час і забезпечує продуктивну взаємодію у кризових умовах.

Ці положення визначають завдання цього підрозділу: розробку концептуальної моделі взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот, що є теоретичною основою для конкретних інструментальних і стратегічних пропозицій наступних підрозділів. Концептуальна модель у нашому розумінні – це не просто схема або діаграма, що відображає елементи і зв'язки між ними, а система принципів, що визначають логіку побудови відносин між різними суб'єктами, і операціональних механізмів, що забезпечують реалізацію цієї логіки в конкретних управлінських практиках.

Таке розуміння моделі є принципово важливим: воно відрізняє пропонований підхід від чисто описових схем, що фіксують наявний стан, і надає моделі нормативного і конструктивного характеру, безпосередньо спрямованого на вдосконалення публічно-управлінської практики у сфері підтримки самоорганізаційного потенціалу регіонів як ресурсу їх стійкого розвитку.

Необхідність розробки саме концептуальної моделі, а не переліку окремих заходів чи інструментів, обумовлена кількома взаємопов'язаними причинами. По-перше, взаємодія між органами влади і самоорганізованими спільнотами є системним явищем: ефективність окремих заходів залежить від того, в яку загальну логіку вони вбудовані, і заходи, що є ефективними у рамках однієї моделі відносин, можуть виявитись неефективними або навіть шкідливими у рамках іншої. По-друге, кризові умови суттєво змінюють характер взаємодії – і модель має бути здатною відображати ці зміни і передбачати адекватні управлінські відповіді на різних фазах кризового циклу [245]. По-третє, регіональна диференціація самоорганізаційного потенціалу, виявлена у підрозділі 2.3, вимагає, щоб модель мала вбудований механізм адаптації до різних умов – а не була жорсткою і однаково застосовною для всіх типів регіонів незалежно від їх специфіки. По-четверте, концептуальна модель виконує важливу комунікативну функцію: вона дозволяє різним суб'єктам – посадовцям, активістам, дослідникам, донорам – використовувати спільну мову для обговорення питань взаємодії і тим самим полегшує координацію і взаємне розуміння. Це робить її не лише науковим, а й безпосереднім практичним інструментом для вдосконалення публічного управління регіональним розвитком.

Огляд наявних моделей взаємодії органів публічної влади і громадянського суспільства у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі виявляє кілька характерних підходів. «Патронажна» модель розглядає взаємодію як ситуацію, де держава є донором, а громадянське суспільство – реципієнтом ресурсів і визнання. «Контрактна» модель бачить у взаємодії ринкові відносини: держава замовляє послуги, громадські організації їх

надають. «Партнерська» модель наголошує на рівноправності сторін і спільному прийнятті рішень. «Відповідна» (enabling) модель зосереджується на ролі держави у створенні сприятливого середовища для самостійної активності громадянського суспільства [183, 37]. Жодна з цих моделей у чистому вигляді не є адекватною для завдань нашого дослідження: патронажна є патерналістською і пригнічує автономію самоорганізованих спільнот; контрактна є надто обмежуючою і підходить лише для сфери соціальних послуг; партнерська є нормативно привабливою, але часто залишається декларативною; відповідна є важливою, але недостатньою в умовах криз, де активна координуюча роль держави є необхідною. Запропонована авторська модель синтезує елементи партнерської і відповідної моделей, адаптуючи їх до специфіки кризових умов і регіонального виміру, – і саме ця синтетична природа визначає її наукову новизну і практичну значущість.

Принципово важливим є також чітке розмежування між концептуальною моделлю взаємодії і окремими інструментами її реалізації. Концептуальна модель визначає архітектуру відносин – принципи, суб'єктів, рівні і механізми, – тоді як конкретні інструменти (гранти, угоди, консультативні ради, навчальні програми) є засобами реалізації цієї архітектури. Одні й ті самі інструменти можуть функціонувати як ефективні механізми взаємодії або як декоративні форми, позбавлені змістовного наповнення, – залежно від того, в яку загальну модель відносин вони вбудовані. Тому розробка і впровадження концептуальної моделі є необхідним першим кроком, без якого будь-який набір конкретних інструментів приречений на неефективність [245, 71].

Авторська концептуальна модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у кризових умовах будується на кількох методологічних засадах, що відрізняють її від наявних підходів і визначають її архітектуру.

Перша методологічна засада: відмова від ієрархічної логіки на користь мережевої. Більшість наявних підходів відтворюють ієрархічну логіку: держава є «головним суб'єктом», що «залучає», «координує» або «підтримує»

самоорганізовані спільноти, – тобто остання виступає у ролі об'єкта управлінського впливу, а не рівноправного суб'єкта. У запропонованій моделі обидва типи суб'єктів є рівноправними учасниками процесу управління регіональним розвитком, що мають різні, але взаємно необхідні компетентності і ресурси [261]. Влада не «залучає» самоорганізацію – вона взаємодіє з нею на основі принципів взаємної поваги, взаємного визнання і взаємної вигоди. Це методологічне зрушення має принципові практичні наслідки: воно виключає патерналістські механізми «підтримки», що фактично підривають автономію самоорганізованих спільнот, і натомість передбачає механізми взаємного доповнення, де кожна сторона робить свій незамінний внесок.

Вибір на користь мережевої логіки не означає відмови від визнання реальної асиметрії між суб'єктами взаємодії. Органи публічної влади дійсно мають суттєво більший доступ до ресурсів, формальні повноваження і правовий захист порівняно з більшістю самоорганізованих спільнот. Ця асиметрія є реальним і важливим чинником, що слід враховувати при розробці механізмів взаємодії. Однак мережева логіка пропонує принципово іншу відповідь на цю асиметрію, ніж ієрархічна: замість того щоб закріплювати асиметрію через ролі «старшого» і «молодшого» партнерів, вона передбачає активне вирівнювання можливостей через надання самоорганізованим спільнотам доступу до ресурсів, інформації і правового захисту, необхідних для реальної участі у взаємодії. Держава залишається сильним суб'єктом – але реалізує цю силу не через домінування, а через уможливлення [217, 184]. Показово, що саме ті органи влади, які свідомо обирають логіку «уможливлення» замість логіки «домінування», нерідко отримують від взаємодії з самоорганізованими спільнотами значно більше: доступ до локальних знань і ресурсів, легітимність рішень в очах населення, здатність до більш гнучкого і оперативного реагування на виклики.

Друга методологічна засада: орієнтація на процес, а не на структуру. Традиційні підходи зосереджуються на інституційних структурах – радах,

комітетах, фондах, реєстрах, – що мають забезпечити взаємодію. Запропонована модель наголошує на процесах: на характері комунікації між суб'єктами, на якості координаційних взаємодій, на механізмах взаємного навчання і адаптації. Структури є важливими, але є лише засобами: ті самі формальні структури можуть функціонувати як ефективні майданчики для справжньої взаємодії або як декоративні елементи, що лише імітують участь без реального впливу на рішення [29]. Орієнтація на процеси дозволяє уникнути пастки «структурного фетишизму» і зосередитись на тому, що дійсно визначає ефективність взаємодії, – на якості відносин і реальній практиці координації. Один із найбільш наочних проявів «структурного фетишизму» у вітчизняній практиці – це створення численних «громадських рад», «консультативних комітетів» і «робочих груп» при органах влади, що проводять засідання і формально залучають представників громадянського суспільства, але не мають реального впливу на управлінські рішення і поступово перетворюються на «клуби за інтересами» без практичного значення. Концептуальна модель спрямована саме проти такого формалізму через принципову орієнтацію на якість процесів, а не на кількість структур.

Третя методологічна засада: системність і цілісність. Модель охоплює не лише безпосередню взаємодію органів влади і самоорганізованих спільнот, а й ширший контекст цієї взаємодії: інституційне середовище, що її уможливорює або ускладнює; ресурсну базу обох сторін; механізми зворотного зв'язку і взаємного навчання; часовий вимір, що відображає різні фази кризового циклу. Без врахування цього ширшого контексту будь-яка модель взаємодії є редукованою і неадекватною реальній складності явища [245, 217]. Системність моделі означає також врахування взаємних залежностей між різними елементами взаємодії: наприклад, рівень взаємного визнання безпосередньо впливає на ефективність операційної координації – і ніякі технічні вдосконалення механізмів координації не компенсують відсутності базового взаємного визнання.

Четверта методологічна засада: орієнтація на результат – підвищення

регіональної резилієнтності і стійкості регіонального розвитку в умовах різних типів криз. Це дозволяє уникнути ситуації, коли взаємодія стає самоціллю і оцінюється за формальними показниками (кількість проведених засідань, кількість залучених організацій), а не за реальним внеском у регіональну стійкість. Телеологічна орієнтація моделі є принципово важливою: вона визначає, які форми і механізми взаємодії є доцільними, а які – надмірно витратними або контрпродуктивними відносно кінцевої мети. Критерій ефективності взаємодії – не «чи проводились консультації», а «чи стали рішення кращими завдяки участі самоорганізованих спільнот, і чи підвищилась здатність регіону до відповіді на кризи».

Суб'єктами моделі є три взаємопов'язані групи акторів. Перша група – органи публічної влади регіонального і місцевого рівня: обласні державні адміністрації (у перехідний і воєнний часи – військові адміністрації), обласні ради, органи місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад. Ці суб'єкти мають формальні повноваження, доступ до бюджетних ресурсів і відповідальність перед населенням за стан регіонального розвитку. Водночас вони є суб'єктами з обмеженою гнучкістю і адаптивністю, сформованою ієрархічною логікою адміністративних систем. Їх ключова компетентність у взаємодії – це масштаб, правові повноваження і ресурсна спроможність; їх ключове обмеження – повільність реакції на нові виклики і схильність до стандартизованих процедур. Важливо враховувати також внутрішню неоднорідність цієї групи: між обласними державними адміністраціями, обласними радами і органами самоврядування ОТГ існують суттєві відмінності у повноваженнях, ресурсах і управлінських культурах, що потребують диференційованих підходів до побудови взаємодії з самоорганізованими спільнотами.

Друга група – самоорганізовані спільноти у широкому розумінні: громадські організації, волонтерські мережі, ініціативні групи громадян, органи самоорганізації населення, об'єднання підприємців, релігійні громади і будь-які інші форми добровільного об'єднання громадян для вирішення

спільних проблем. Ця група є гетерогенною і різноманітною, що є одночасно її силою і управлінським викликом. Ключова компетентність цієї групи у взаємодії – швидкість реакції, локальне знання, автентичність і здатність мобілізувати добровільну участь; ключове обмеження – обмежений доступ до ресурсів і правовий захист [223, 160]. Усередині цієї групи також важливо розрізняти кілька підтипів: добре інституціоналізовані організації з тривалою історією і усталеними практиками діяльності, що мають кращий доступ до ресурсів, але можуть втрачати гнучкість; нові ситуативні ініціативи, що виникли у відповідь на конкретні кризові виклики і мають меншу інституційну спроможність, але вищу мотивацію і локальну вкоріненість; неформальні мережі, що взагалі не мають організаційного оформлення, але можуть бути надзвичайно ефективними координаторами у кризових умовах. Кожен з цих підтипів потребує дещо іншого підходу з боку органів влади у рамках концептуальної моделі.

Третя група – посередницькі організації: консультативні органи, фонди підтримки громадянського суспільства, ресурсні центри, наукові і аналітичні установи, що виконують функцію «містку» між органами влади і самоорганізованими спільнотами. Ця група є часто недооціненою, проте принципово важливою: саме вона забезпечує переклад між різними мовами і логіками дії двох головних суб'єктів, акумулює і поширює кращі практики взаємодії, формує «інституційну пам'ять» успішних моделей співпраці [37, 75]. Посередницькі організації є особливо цінними у ситуаціях, коли між органами влади і самоорганізованими спільнотами є значна асиметрія у спроможності або значна взаємна підозрілість – адже їх нейтральна позиція і спеціалізована компетентність у фасилітації дозволяють подолати ці бар'єри. В Україні роль посередницьких організацій виконують, зокрема, центри розвитку місцевого самоврядування, офіси підтримки реформ, регіональні відділення провідних аналітичних центрів і незалежні фасилітаторські організації – і їх розвиток є важливим завданням для підтримки системної взаємодії.

Операційний рівень моделі охоплює конкретні механізми координації, що забезпечують реальну взаємодію між суб'єктами. Ці механізми утворюють три взаємопов'язані рівні: рівень взаємного визнання, рівень операційної координації і рівень спільного навчання (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Концептуальна модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у кризових умовах

Рівень взаємного визнання є найбільш фундаментальним і водночас найменш операціоналізованим в управлінській практиці. Він охоплює ті механізми і практики, через які органи публічної влади визнають самоорганізовані спільноти законними суб'єктами регіонального розвитку – а не лише бенефіціарами публічних послуг або реципієнтами грантової підтримки. Взаємне визнання проявляється у таких конкретних формах: включення представників самоорганізованих спільнот у консультативні органи при органах влади з реальними, а не декоративними повноваженнями;

офіційне визнання даних і аналітики, що виробляється самоорганізованими спільнотами, як легітимної інформаційної основи для прийняття управлінських рішень; надання самоорганізованим структурам юридичного статусу і правового захисту; публічне визнання з боку органів влади внеску самоорганізованих спільнот у регіональний розвиток. Без реального взаємного визнання всі інші механізми взаємодії є нестійкими і легко руйнуються при зміні конкретних посадовців або пріоритетів. Практика показує, що в Україні рівень взаємного визнання є дуже нерівномірним: є регіони і громади, де воно є реальним і системним, і є такі, де воно залишається суто декларативним – і ця нерівномірність є одним із ключових чинників, що пояснює відмінності у результативності взаємодії.

Важливо підкреслити, що взаємне визнання є двостороннім процесом. Не лише органи влади мають визнавати самоорганізовані спільноти – і самоорганізовані спільноти мають визнавати легітимну роль органів публічної влади у регіональному розвитку, не відмовляючись від критичної позиції, але відмовляючись від принципового заперечення будь-якого партнерства з «системою». У вітчизняному контексті, де відносини між активістами і владою нерідко обтяжені взаємними підозрами, що формувались роками, досягнення реального взаємного визнання є складним і тривалим процесом, що потребує свідомих зусиль з обох сторін [36, 160]. Посередницькі організації відіграють тут особливо важливу роль: вони можуть виступати гарантами добросовісності обох сторін і фасилітаторами діалогу, що долає взаємну підозрілість.

Рівень операційної координації охоплює ті механізми, через які суб'єкти взаємодії погоджують свої дії у вирішенні конкретних завдань регіонального розвитку і кризового реагування. На цьому рівні модель передбачає кілька ключових механізмів. Перший – спільне планування: залучення самоорганізованих спільнот до розробки регіональних програм розвитку і антикризових планів на стадії їх формування, а не лише на стадії публічного обговорення вже сформованих документів. Практика спільного планування є

фундаментально іншою, ніж практика «громадського обговорення»: вона передбачає, що самоорганізовані спільноти впливають на визначення самих пріоритетів, а не лише коментують уже сформульовані [249]. Другий механізм – розподіл функцій: чітко, взаємно погоджене визначення того, які функції виконують органи влади, а які – самоорганізовані спільноти. Цей розподіл є динамічним і змінюється залежно від фази кризи, типу проблеми і конкретних компетентностей наявних суб'єктів. Третій механізм – спільний моніторинг: розробка і застосування спільних показників ефективності, що дозволяють обом сторонам відстежувати прогрес у досягненні спільних цілей і коригувати свої дії на основі даних. Четвертий механізм – механізми вирішення конфліктів: встановлені процедури для врегулювання розбіжностей, що дозволяють уникнути ескалації і зберегти відносини навіть за умов незгоди.

Особливу роль у структурі операційного рівня відіграють так звані «інтерфейсні структури» – ті організаційні форми, що безпосередньо забезпечують взаємодію між органами влади і самоорганізованими спільнотами. До таких структур відносяться: координаційні штаби і робочі групи, що об'єднують представників обох сторін для вирішення конкретних завдань; громадські бюджети і партисипативне бюджетування, що надають самоорганізованим спільнотам реальний вплив на розподіл публічних ресурсів; угоди про співпрацю і меморандуми між органами влади і самоорганізованими організаціями, що фіксують взаємні зобов'язання і очікування; спільні інформаційні платформи, що забезпечують прозорість взаємодії і доступність інформації для всіх зацікавлених сторін [29, 64].

Кожна з цих структур є потенційно ефективною, але може перетворитись на формальний ритуал, якщо не забезпечена реальною готовністю обох сторін до змістовної взаємодії. Інтерфейсні структури є особливо важливими на гострій фазі кризи, коли необхідність швидкої координації є критичною, а час для встановлення нових відносин – відсутній: саме ті регіони, де такі структури функціонували до кризи, демонструють кращу здатність до оперативного міжсекторного реагування.

Рівень спільного навчання є найменш розвиненим в управлінській практиці, проте потенційно найбільш важливим для довгострокового розвитку відносин між органами влади і самоорганізованими спільнотами. Він охоплює механізми, через які обидві сторони накопичують досвід взаємодії, фіксують успіхи і невдачі, виробляють нові підходи і поширюють їх між різними регіонами і громадами. Конкретні механізми цього рівня включають: регулярний обмін досвідом між різними регіонами, де апробуються різні форми взаємодії; систематичну документацію і аналіз кейсів успішної і неуспішної взаємодії; спільні навчальні програми для представників органів влади і самоорганізованих спільнот; платформи для обміну знаннями між різними самоорганізованими ініціативами. Без механізмів спільного навчання взаємодія залишається реакцією на конкретні ситуації і не перетворюється на системну інституціоналізовану практику. Особливо важливим є навчання на невдачах: культура, де помилки у взаємодії аналізуються відкрито і слугують основою для покращення практик, є значно продуктивнішою, ніж культура, де невдачі замовчуються. Регулярні «ретроспективи» взаємодії – структуровані аналітичні сесії, де учасники спільно обговорюють, що спрацювало добре, а що потребує покращення, – є одним із найбільш ефективних і водночас найменш поширених механізмів спільного навчання у вітчизняній практиці взаємодії між владою і громадянським суспільством.

Особливого значення в умовах кризи набуває механізм «гнучкого управління» (*adaptive management*), що передбачає здатність обох сторін швидко переглядати і коригувати розподіл функцій і ресурсів у відповідь на мінливі умови [250]. У кризових умовах не можна заздалегідь чітко розписати, хто за що відповідає і що хто робить – ситуація змінюється занадто швидко. Тому модель передбачає не жорсткий статичний розподіл функцій, а динамічну систему з регулярними «точками перегляду», де суб'єкти взаємодії оцінюють поточний стан, визначають нові пріоритети і перерозподіляють ресурси і відповідальність відповідно до змінених умов. Такий підхід є більш вимогливим до управлінської спроможності обох сторін, але значно

ефективнішим у реальних кризових умовах, де передбачуваність і стабільність є рідкістю. Здатність до «гнучкого управління» є, мабуть, найбільш дефіцитною управлінською компетентністю у вітчизняній практиці – і тому її цілеспрямований розвиток є одним із пріоритетних напрямів реформування публічного управління регіональним розвитком.

Одним із ключових аспектів концептуальної моделі є її здатність адаптуватись до різних фаз кризового циклу і різних типів регіонів. Як показав аналіз у попередніх розділах, самоорганізація і її взаємодія з органами влади мають принципово різний характер залежно від того, на якій фазі розвитку перебуває криза – і ігнорування цих відмінностей призводить до застосування правильних інструментів у неправильний момент або навпаки.

У превентивній фазі – до настання гострої кризи – пріоритетом є розвиток самоорганізаційного потенціалу і встановлення «стикувальних вузлів» між органами влади і самоорганізованими спільнотами. На цій фазі взаємодія має переважно стратегічний і партнерський характер: спільне планування, розробка антикризових протоколів, проведення навчань і тренувань, що залучають як офіційні структури, так і самоорганізовані ініціативи.

Виходячи з уроків зарубіжного досвіду, саме на превентивній фазі ефективність публічно-управлінських інвестицій у відносини з самоорганізованими спільнотами є найвищою – за деякими оцінками, кожна одиниця ресурсів, вкладена у розвиток самоорганізаційного потенціалу до кризи, еквівалентна кільком одиницям антикризових видатків після її настання [245, 103]. Для регіонів з різним рівнем самоорганізаційного потенціалу відповідні акценти на превентивній фазі суттєво відрізняються: регіони з високим ІСПП потребують насамперед розвитку механізмів координації між наявними самоорганізаційними структурами; регіони з низьким ІСПП – насамперед інвестицій у розвиток базових компонентів потенціалу.

На превентивній фазі особливо важливим є розвиток того, що у зарубіжній науковій літературі називають «рутинами довіри» (trust routines) –

регулярних практик взаємодії між органами влади і самоорганізованими спільнотами, що накопичують взаємний досвід і формують відносини довіри ще до настання кризи [252]. До таких рутин відносяться: регулярні зустрічі представників органів влади і лідерів самоорганізованих ініціатив; спільні аналітичні заходи і обговорення стану регіонального розвитку; участь самоорганізованих спільнот у роботі консультативних органів; спільні навчання і тренування. Ці рутини є інвестицією у соціальний капітал взаємодії – ресурс, що буде критично важливим у кризових умовах, коли часу на встановлення нових відносин просто не буде. Практика показує: чим більш різноманітними і регулярними є контакти між органами влади і самоорганізованими спільнотами у мирний час, тим менша дезорієнтація виникає у гострій фазі і тим швидше налагоджується ефективна координація.

У гострій фазі кризи характер взаємодії радикально змінюється. Час для стратегічного планування і консультацій зникає – натомість критично важливою стає оперативна координація між органами влади і самоорганізованими спільнотами у вирішенні невідкладних завдань. На цій фазі органи влади найбільш схильні до двох протилежних помилок: або монополізувати управління кризою, витісняючи самоорганізовані ініціативи, або, навпаки, самоусунутись від координуючої ролі, залишаючи самоорганізацію без необхідної ресурсної підтримки і нормативного забезпечення. Концептуальна модель передбачає уникнення обох крайнощів через принцип субсидіарності: органи влади беруть на себе ті завдання, що перевищують спроможність самоорганізованих спільнот, і водночас активно підтримують самоорганізованих акторів у виконанні тих функцій, де вони є більш ефективними.

На гострій фазі модель передбачає такі механізми: активація заздалегідь встановлених координаційних протоколів, що дозволяють органам влади і самоорганізованим спільнотам швидко «зістикуватись» без необхідності імпровізованого взаємного пошуку; оперативний розподіл ресурсів між органами влади і самоорганізованими структурами відповідно до заздалегідь

погоджених критеріїв; забезпечення правового захисту самоорганізованих ініціатив, що виникають ситуативно і не мають часу для формальної реєстрації; встановлення єдиних інформаційних каналів, що запобігають дублюванню зусиль і забезпечують координацію між різними суб'єктами [268, 103]. Показово, що регіони, де «стикувальні вузли» були встановлені на превентивній фазі, демонструють значно меншу розгубленість і дублювання зусиль у гострій фазі: відпрацьовані раніше протоколи і знайомство між учасниками суттєво скорочують час, необхідний для налагодження ефективної координації.

У фазі відновлення і трансформації після гострої кризи завдання взаємодії знову змінюються. Ситуативна мобілізація поступово вщухає, і виникає принципово важливе завдання інституціоналізації: трансформації тимчасових самоорганізаційних ініціатив, що виникли в умовах гострої потреби, на більш стійкі і постійні форми колективної дії. Без підтримки цього переходу значна частина самоорганізаційного потенціалу, що виникла у відповідь на кризу, поступово вщухає – і регіон виявляється не більш, а часто навіть менш підготованим до наступної кризи через виснаження соціальних ресурсів і розчарування активістів у можливості сталої колективної дії. Концептуальна модель передбачає на фазі відновлення цілеспрямовані механізми підтримки інституціоналізації: гранти для трансформації волонтерських ініціатив у стійкі організаційні структури; консультативну і методичну підтримку нових самоорганізованих ініціатив; включення самоорганізованих спільнот у розробку регіональних планів відновлення як рівноправних партнерів.

На фазі відновлення особливого значення набуває питання про те, які з кризових змін у характері взаємодії між органами влади і самоорганізованими спільнотами варто зберегти, а які – відмінити. Кризові умови нерідко породжують позитивні інновації у відносинах: нові форми координації, нові майданчики взаємодії, нових лідерів і нові мережі, що виявились ефективними у гострій фазі. Збереження цих позитивних інновацій у постконфліктний час є

одним із найцінніших управлінських завдань – адже воно дозволяє перетворити кризу не лише на втрати, а й на капітал для майбутнього розвитку. Водночас деякі кризові практики (наприклад, надмірна централізація управлінських повноважень, що виправдана в умовах гострої загрози) потребують відміни і повернення до більш децентралізованих форм, коли безпекова ситуація дозволяє. Розмежування між «корисними» і «шкідливими» кризовими практиками і цілеспрямоване управління цим переходом є одним із найскладніших, але найважливіших завдань публічного управління на фазі відновлення [254].

Адаптація моделі до різних типів регіонів передбачає диференціацію акцентів залежно від компонентного профілю ПСП. Для фронткових регіонів з «мобілізаційним» профілем пріоритетом є підтримка інституціоналізації наявних самоорганізаційних ініціатив і відновлення організаційно-інституційного компонента. Для регіонів-реципієнтів ВПО – підтримка інтеграційних форм взаємодії і медіація між місцевими і переселенськими спільнотами. Для відносно стабільних регіонів – системна робота з розвитку самоорганізаційного потенціалу як підготовки до майбутніх криз. Ця диференціація є необхідною умовою дієвості моделі: єдиний підхід для всіх типів регіонів неминуче є ефективним лише для середнього і неадекватним для всіх інших.

Концептуальна модель набуває практичного сенсу лише тоді, коли чітко визначені умови і передумови її успішного впровадження. Аналіз теоретичних підходів, зарубіжного досвіду і вітчизняної практики дозволяє виокремити кілька ключових умов, без яких модель залишається декларативним конструктом.

Перша умова – готовність органів публічної влади до реального розподілу влади і відповідальності з самоорганізованими спільнотами. Це є найбільш критичною і водночас найважчою умовою: вона потребує принципово іншої управлінської культури, що виходить за межі традиційної ієрархічної логіки. Дослідження у сфері публічного управління демонструють,

що найбільш стійким бар'єром для продуктивної взаємодії влади і самоорганізованих спільнот є не відсутність відповідних законодавчих норм, а управлінська культура публічних службовців, схильних до підозрілості щодо ініціатив поза офіційними каналами і до прагнення контролювати, а не підтримувати самоорганізаційні процеси [184, 75]. Подолання цього бар'єру потребує системної зміни підходів до підготовки публічних службовців і цілеспрямованого формування відповідних компетентностей. Важливо також, що готовність до розподілу влади є функцією не лише індивідуальних цінностей конкретних посадовців, а й системних стимулів: якщо система оцінювання результатів діяльності органів влади не враховує якість взаємодії з громадянським суспільством, раціонально мотивовані посадовці не матимуть стимулів інвестувати час у розвиток таких відносин.

Друга умова – достатній рівень організаційної спроможності самоорганізованих спільнот для реальної участі у взаємодії. Надмірна фрагментованість самоорганізованого сектору, брак координації між різними ініціативами, нездатність виробити спільні позиції – все це суттєво обмежує ефективність самоорганізованих спільнот як суб'єктів взаємодії [217]. Розвиток організаційної спроможності самоорганізованого сектору є тому завданням не лише самих спільнот, а й органів влади, що мають інвестувати у розвиток цієї спроможності через відповідні підтримуючі механізми. Особливо важливим є розвиток здатності самоорганізованих спільнот до агрегування своїх позицій – формування коаліцій і платформ, що можуть говорити від імені широкого кола ініціатив. Адже саме така агрегована позиція є найбільш ефективним інструментом впливу на публічні рішення.

Третя умова – наявність правового і нормативного середовища, що сприяє, а не перешкоджає взаємодії. Чинне законодавство України містить правові основи для різних форм участі громадян у публічному управлінні – від органів самоорганізації населення до консультативно-дорадчих органів при органах виконавчої влади. Однак реалізація цих норм на практиці залишається вкрай нерівномірною: усунення прогалін у правовому регулюванні і

подолання розриву між нормою і практикою є важливою передумовою системного впровадження концептуальної моделі. Важливим є також правовий захист учасників самоорганізованих ініціатив від можливих зловживань з боку органів влади – адже відсутність такого захисту є суттєвим демотиватором для участі у взаємодії, особливо для тих ініціатив, що займають критичну позицію щодо окремих управлінських рішень.

Четверта умова – наявність ресурсів для підтримки взаємодії. Продуктивна взаємодія між органами влади і самоорганізованими спільнотами не є «безкоштовною»: вона потребує часу учасників, інформаційної та методичної підтримки, а часто – і фінансового ресурсу для реалізації спільних ініціатив. Відсутність відповідних фінансових механізмів у регіональних бюджетах є суттєвим бар'єром для розвитку системної взаємодії. Баланс між ресурсною підтримкою і збереженням автономії самоорганізованих спільнот є одним із ключових практичних завдань при впровадженні моделі. Цей баланс потребує ретельно спроектованих механізмів: грантових програм з чіткими критеріями незалежності від органів влади; угод про співпрацю з збереженням автономії самоорганізованих структур у визначенні своїх пріоритетів; ресурсних центрів, що надають підтримку різним ініціативам без встановлення залежності.

П'ята умова – механізми оцінювання і зворотного зв'язку, що дозволяють системно відстежувати ефективність взаємодії і коригувати підходи на основі реального досвіду. Без таких механізмів модель схильна до інституціональної деградації: форми взаємодії зберігаються, але поступово втрачають змістовне наповнення. Механізми оцінювання мають бути незалежними від тих суб'єктів, ефективність яких оцінюється – що вимагає залучення зовнішніх оцінювачів і забезпечення прозорості результатів для широкої аудиторії. При цьому важливо враховувати, що оцінювання взаємодії є складнішим завданням, ніж оцінювання традиційних управлінських результатів: якість відносин між суб'єктами, рівень взаємного довіри і характер процесів прийняття рішень погано піддаються стандартним кількісним показникам і

потребують якісних методів оцінювання – зокрема опитувань учасників, аналізу конкретних кейсів і незалежних аудитів консультативних процесів [275].

Управлінські імплікації концептуальної моделі виходять за межі конкретних технічних рекомендацій і стосуються самої логіки побудови регіонального управління. Першою і найбільш принциповою імплікацією є необхідність перегляду базової установки регіональних органів управління щодо самоорганізованих спільнот: від «ми зможемо залучити їх до реалізації нашої стратегії» до «ми збудуємо стратегію разом». Це зміщення є не лише нормативно привабливим – воно є практично необхідним в умовах кризи, де самоорганізовані спільноти нерідко мають інформацію, ресурси і спроможності, яких немає в органів влади. Другою імплікацією є необхідність системної, а не ситуативної підтримки взаємодії: відповідні рядки у регіональних бюджетах, відповідальні особи в органах управління, відповідні показники в системах моніторингу. Третьою – необхідність розвитку специфічних управлінських компетентностей: фасилітації, медіації, партисипативного управління – що є принципово іншими, ніж традиційні адміністративні навички. Четвертою і фінальною – необхідність тривалого, послідовного і терпеливого підходу до розвитку взаємодії: відносини між органами влади і самоорганізованими спільнотами будуються роками, а не місяцями, і будь-яке порушення взаємної довіри відкидає цей процес назад значно більше, ніж на той час, що знадобився для її побудови.

Таким чином, розроблена концептуальна модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у кризових умовах є теоретико-методологічним підґрунтям для системного удосконалення публічного управління розвитком самоорганізації населення. Модель, що спирається на методологічні засади мережевого врядування і теорії co-production, будується на принципах рівноправного партнерства, мережевої координації і адаптивного управління, охоплює три рівні взаємодії (взаємне визнання, операційна координація, спільне навчання) і передбачає диференціацію

механізмів залежно від фази кризового циклу і типу регіону. Принципова відмінність запропонованої моделі від наявних підходів полягає у відмові від ієрархічної логіки «залучення» на користь логіки «взаємного доповнення», де органи влади і самоорганізовані спільноти є рівноправними, хоча й асиметричними, суб'єктами спільного управління регіональним розвитком. Ця модель є основою для розробки конкретних інституційно-правових інструментів і стратегічних напрямів, що розглядаються у підрозділах 3.2 і 3.3, де авторські пропозиції набувають конкретного операціонального змісту у вигляді управлінських механізмів, організаційних форм і стратегічних орієнтирів, придатних до безпосереднього впровадження у практику публічного управління регіональним розвитком.

3.2. Інституційно-правові та організаційні інструменти стимулювання самоорганізації населення на регіональному рівні

Концептуальна модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот, розроблена у підрозділі 3.1, окреслює архітектуру відносин і принципи їх побудови. Однак будь-яка концептуальна модель залишається декларативним конструктом доти, доки не набуває конкретного операціонального наповнення у вигляді специфічних інструментів – правових норм, організаційних форм, фінансових механізмів і управлінських практик, через які ця модель реалізується у повсякденній роботі органів публічної влади. Саме розробці таких інструментів присвячений цей підрозділ, що є логічним продовженням і операціональним поглибленням теоретичних і аналітичних результатів, отриманих у попередніх частинах дослідження.

Перехід від концептуального до інструментального рівня є принципово важливим кроком, що потребує власної методологічної рефлексії. Інструменти публічного управління не є технічно нейтральними – кожен з них несе в собі певну логіку відносин між суб'єктами і певні стимули для їх поведінки. Грант

від органів влади до самоорганізованих спільнот може бути спроектований так, щоб зміцнювати їх автономію і розвивати спроможність, або так, щоб встановлювати залежність і перетворювати ці спільноти на субпідрядників державної політики. Консультативна рада може бути реальним майданчиком взаємодії або декоративним елементом, що надає легітимності рішенням, прийнятим без реального врахування позицій її членів. Тому при розробці кожного інструменту принципово важливим є усвідомлення того, яку логіку відносин він втілює і які стимули для поведінки різних суб'єктів він формує. Саме ця свідомо орієнтованість на формування правильних стимулів, а не на механічне відтворення форматів, що зарекомендували себе в інших контекстах, є тим, що відрізняє пропоновані інструменти від поверхневого запозичення «кращих практик».

При формуванні переліку інструментів ми виходимо з кількох принципів, що є конкретизацією методологічних засад концептуальної моделі. Принцип автономії: кожен інструмент має зміцнювати, а не підривати автономію самоорганізованих спільнот – їх здатність самостійно визначати пріоритети, методи і форми діяльності. Принцип доступності: інструменти мають бути доступними для різних типів самоорганізованих спільнот, а не лише для добре інституціоналізованих і юридично грамотних організацій. Принцип пропорційності: масштаб і складність інструментів мають відповідати масштабу і складності самоорганізаційних ініціатив, яким вони призначені. Принцип підзвітності: інструменти мають включати механізми підзвітності – як самоорганізованих спільнот перед своїми учасниками і громадою, так і органів влади перед населенням за ефективність підтримки самоорганізації [71, 31]. Принцип адаптивності: інструменти мають бути достатньо гнучкими для адаптації до різних типів регіонів і різних фаз кризового циклу – з урахуванням компонентного профілю ІСП, виявленого у підрозділі 2.3. Принцип системності: окремі інструменти мають функціонувати як елементи цілісної системи підтримки, де правові, фінансові, організаційні, кадрові і цифрові механізми є взаємно підсилюючими, а не

паралельними і незалежними. Порушення цього принципу – коли, наприклад, запроваджуються грантові програми без відповідного розвитку компетентностей грантоотримувачів, або коли консультативні ради засновуються без механізмів реального врахування їх рекомендацій – є одним із найбільш поширених недоліків у практиці підтримки громадянського суспільства.

Запропоновані інструменти систематизовані за п'ятьма групами: правові і нормативні; фінансові і ресурсні; організаційні і структурні; кадрові і навчальні; інформаційно-комунікаційні і цифрові. Така систематизація є аналітичною – у практиці реальні інструменти нерідко поєднують елементи кількох груп, – проте вона допомагає упорядкувати пропозиції і виявити можливі прогалини у системі підтримки самоорганізаційного потенціалу регіонів (табл. 3.1).

Важливо також зазначити, що запропоновані інструменти є не ізольованими заходами, а елементами взаємопов'язаної системи. Ефективність кожного інструменту значною мірою залежить від того, чи функціонують інші елементи системи: правові гарантії є марними без фінансового забезпечення; фінансові механізми не дають результату без необхідних кадрових компетентностей; цифрові інструменти не охоплюють тих, хто не має доступу до технологій або не вміє ними користуватись. Тому впровадження запропонованих інструментів має здійснюватись комплексно і послідовно, з урахуванням взаємозалежностей між різними елементами системи [266, 31]. Водночас реалізм вимагає визнати, що повне і одночасне впровадження всіх запропонованих інструментів є надмірно амбітним завданням – особливо в умовах кризи, де ресурси і управлінська увага є обмеженими. Тому авторська пропозиція передбачає пріоритизацію: у кожному конкретному регіоні і на кожній конкретній фазі розвитку варто починати з тих інструментів, що є найбільш критичними для усунення слабких компонентів ПСП і найбільш реалістичними для впровадження з урахуванням наявних ресурсів і управлінського потенціалу.

Система інструментів публічного управління для стимулювання
самоорганізації населення на регіональному рівні

№	Група інструментів	Зміст	Цільові суб'єкти	Фаза кризового циклу
I	ПРАВОВІ і нормативні	Регіональні стратегії підтримки СО; «реєстри самоорганізаційних ресурсів»; спрощений реєстраційний режим; механізм обов'язкового звіту про врахування зауважень; угоди про взаємодію ОМС–СО	Усі типи спільнот; особливо ситуативні ініціативи без юридичного оформлення	Всі фази: нормативна основа має бути до кризи; спрощені норми у гострій фазі
II	ФІНАНСОВІ і ресурсні	Регіональні фонди підтримки СО; мікрогрантові програми для нових ініціатив; партисипативне бюджетування; «демонстраційні проекти»; доступ до комунальних ресурсів і приміщень	Нові ситуативні ініціативи і слабкі спільноти; принцип пропорційності (малі гранти – мінімальна звітність)	Підготовча фаза: фонди і бюджети. Гостра: мікрогранти без бюрократії. Відновлення: демо-проекти
III	ОРГАНІЗАЦІЙНІ і структурні	Консультаційні ради з реальними повноваженнями; координаційні штаби влада–СО; регіональні платформи самоорганізованих ініціатив; «інтерфейсні структури» для кризових ситуацій; посередницькі організації	Інституціоналізовані ОГС і нові ініціативи; ресурсні центри як посередники між двома групами	Підготовча: структури і платформи. Гостра: координаційні штаби. Відновлення: спільне планування
IV	КАДРОВІ і навчальні	Навчальні програми для «ситуативних лідерів»; спільні курси для публічних службовців і активістів; регулярні навчання з кризового реагування; платформи обміну досвідом між регіонами	Ситуативні лідери; публічні службовці всіх рівнів; керівники ОГС; вразливі і маргіналізовані групи	Переважно міжкризовий період; культура навчання підтримується постійно
V	ІНФОРМАЦІЙНО-комунікаційні і цифрові	Регіональні цифрові карти СО-ресурсів; платформи для координації і краудфандингу; ПСП-моніторинг у відкритому доступі; програми цифрової грамотності для вразливих груп; системи раннього попередження	Особливо сільські громади і старші вікові групи з нижчим рівнем цифрової включеності	Підготовча: платформи і системи. Гостра: координаційні канали і картування потреб. Відновлення: відкриті дані

Правові і нормативні інструменти є фундаментальними у системі підтримки самоорганізації: вони визначають правову суб'єктність самоорганізованих спільнот, встановлюють їх права і обов'язки у відносинах з органами влади, формують загальні рамкові умови для всіх інших інструментів. Без належного правового підґрунтя навіть найкраще спроектовані фінансові і організаційні інструменти залишатимуться нестійкими і залежними від доброї волі конкретних посадовців.

На рівні загального законодавства авторські пропозиції стосуються кількох ключових напрямів. По-перше, необхідне системне оновлення Закону України «Про органи самоорганізації населення» з метою розширення сфери його дії на неформальні і напівформальні самоорганізаційні практики, що не мають юридичного оформлення, але відіграють важливу роль у забезпеченні регіонального розвитку [118]. Чинний закон охоплює лише вузьке коло формалізованих органів самоорганізації і не враховує різноманітності реальних практик низової ініціативи. Особливо важливим є запровадження спрощеного реєстраційного режиму для ситуативних самоорганізаційних ініціатив, що виникають у відповідь на кризові потреби і не мають часу для проходження стандартних реєстраційних процедур. По-друге, потребує вдосконалення законодавча база для публічних консультацій і участі громадян у прийнятті управлінських рішень. Чинне законодавство – зокрема Постанова Кабінету Міністрів про проведення консультацій з громадськістю – містить базові вимоги щодо залучення громадськості, проте їх реалізація на практиці є вкрай нерівномірною і нерідко зводиться до формального оприлюднення документів без реального врахування поданих зауважень [5, 102]. Авторська пропозиція полягає у запровадженні обов'язкового звіту про врахування (або невзяття до уваги) зауважень і пропозицій, поданих у ході консультацій, – з публічним і мотивованим поясненням причин, чому певні пропозиції не були враховані. Такий механізм «зворотного зв'язку» є ключовим для перетворення консультацій з формальної процедури на реальний канал впливу самоорганізованих спільнот на управлінські рішення.

На рівні регіональних нормативних актів авторські пропозиції охоплюють кілька конкретних інструментів. Першим є розробка і затвердження «Регіональних стратегій розвитку громадянського суспільства і підтримки самоорганізації населення» – документів стратегічного планування, що визначають середньострокові пріоритети, механізми і ресурсне забезпечення взаємодії органів влади і самоорганізованих спільнот у конкретних регіонах. На відміну від загальнодержавних концепцій, регіональні стратегії мають враховувати специфіку конкретного регіону – його компонентний профіль ПСП, характерні для нього типи самоорганізаційних ініціатив і особливості кризових викликів. Таких стратегій в Україні наразі фактично немає: питання підтримки самоорганізації є або повністю відсутнім у регіональних стратегіях розвитку, або присутнім лише у формальних деклараціях без конкретних механізмів і ресурсного забезпечення.

Другим інструментом на регіональному рівні є запровадження «реєстрів самоорганізаційних практик» – публічних баз даних, що фіксують успішні і перспективні ініціативи самоорганізації у різних громадах регіону і є доступними для органів влади, дослідників, донорів і самих самоорганізованих спільнот. Такий реєстр виконує кілька функцій: він забезпечує «видимість» самоорганізаційних ініціатив для органів влади, що є передумовою їх визнання і підтримки; він полегшує взаємне навчання між різними громадами, що можуть запозичувати одна в одній ефективні практики; він слугує основою для систематичного моніторингу стану самоорганізаційного потенціалу регіону [102, 37]. Вагомою є й та обставина, що реєстр, функціонуючи як загальнодоступна база, знижує транзакційні витрати для донорів і партнерів, які прагнуть підтримати самоорганізаційні ініціативи, але не мають можливості самостійно їх ідентифікувати у великому регіоні.

Третім правовим інструментом є запровадження обов'язкових «звітів про стан самоорганізаційного потенціалу» у рамках регіональних звітів про виконання програм розвитку. Включення ПСП та його компонентів до

стандартних показників регіонального розвитку є принципово важливим: воно формалізує відповідальність органів влади за стан самоорганізаційного потенціалу і робить цей показник предметом публічного контролю. Без такої формалізації розвиток самоорганізаційного потенціалу залишається не обов'язковим і периферійним завданням, яке відкладається у міру появи «більш важливих» поточних проблем.

Четвертим правовим інструментом є розробка регіональних «Хартій взаємодії» між органами влади і самоорганізованими спільнотами – документів, що фіксують взаємні зобов'язання, очікування і принципи відносин між двома секторами. На відміну від угод про співпрацю між конкретними організаціями, «Хартія взаємодії» є загальним рамковим документом, підписаним широким колом самоорганізованих організацій і регіональними органами влади, і таким, що визначає загальну культуру відносин, а не конкретні проекти. Подібні документи добре апробовані у ряді країн ЄС як інструмент закріплення принципів партнерства між публічним сектором і громадянським суспільством і є важливим символічним і нормативним кроком у розвитку системної взаємодії [5, 102]. Для України, де відносини між владою і громадянським суспільством нерідко є ситуативними і непередбачуваними, такий документ міг би слугувати важливим сигналом про прихильність регіональних органів влади до принципів рівноправного партнерства і стійкого розвитку самоорганізаційного потенціалу.

Фінансові і ресурсні інструменти є найбільш безпосередніми і операційно значущими для розвитку самоорганізаційного потенціалу регіонів. Проте їх спроектованість є критично важливою: неправильно спроектовані фінансові механізми можуть підривати автономію самоорганізованих спільнот і перетворювати їх на залежних виконавців державних завдань замість рівноправних партнерів.

Авторська пропозиція щодо регіональних грантових програм для самоорганізаційних ініціатив передбачає кілька принципових особливостей, що відрізняють їх від типових грантових програм підтримки NGO.

По-перше, доступність для неформальних ініціатив: програма має передбачати спрощені механізми подання заявок і звітності для ініціатив, що не мають юридичного оформлення, – зокрема через можливість подачі заявок у партнерстві з фіскальним агентом (іншою зареєстрованою організацією або ресурсним центром).

По-друге, диференційовані категорії підтримки: малі гранти (до 100 тис. грн.) для ситуативних ініціатив, що перебувають на початковому етапі; середні гранти (до 500 тис. грн.) для більш розвинених ініціатив, що переходять до більш стійких організаційних форм; великі гранти (понад 500 тис. грн.) для мережових ініціатив регіонального масштабу, що координують кілька локальних спільнот.

По-третє, принцип «розвитку спроможності» як ключовий критерій відбору: пріоритет надається не лише проектам з найбільшим безпосереднім результатом, а й тим, що розвивають організаційну спроможність самоорганізованих спільнот і їх здатність до подальшої самостійної діяльності після завершення підтримки. Цей принцип є особливо важливим для уникнення «донорської залежності» – феномену, добре описаного на прикладі боснійського досвіду постконфліктного відновлення.

По-четверте, обов'язковий елемент взаємодії з органами місцевого самоврядування або іншими інститутами: гранти надаються не для самостійної діяльності «паралельно» до офіційних інститутів, а для реалізації ініціатив, що мають точки взаємодії з офіційною системою управління – хай навіть у формі регулярного інформування органів влади про результати.

Окремою важливою деталлю у проектуванні грантових програм є механізм відбору – конкурсний комітет має включати не лише представників органів влади і донорів, а й представників самоорганізованих спільнот, що вже отримували підтримку і здатні оцінювати заявки з позиції реальної практики самоорганізаційної діяльності. Такий підхід, що у зарубіжній практиці отримав назву «peer review» (рівне рецензування), суттєво підвищує якість відбору і легітимність ухвалених рішень в очах самоорганізованого сектору

[270, 15]. Він також є прикладом реалізації принципу co-production безпосередньо у системі підтримки самоорганізаційного потенціалу: самоорганізовані спільноти беруть участь не лише у виконанні грантованих проектів, а й у визначенні того, які проекти заслуговують на підтримку.

Механізм субвенцій органам місцевого самоврядування на підтримку самоорганізаційного потенціалу є доповненням до прямих грантів для самоорганізованих спільнот і спрямований на вбудовування підтримки самоорганізації у систему регулярного фінансування місцевого самоврядування. Авторська пропозиція передбачає виокремлення цільових субвенцій у рамках регіональних програм місцевого розвитку – на фінансування ресурсних центрів підтримки громадянського суспільства, проведення навчань і тренінгів для активістів, організацію партисипативних процесів і підтримку координаційних платформ між різними самоорганізаційними ініціативами [118, 270]. Ключовою умовою є обов'язковий консультативний вклад самоорганізованих спільнот у визначення напрямів використання цих субвенцій – без якого вони ризикують бути використаними за логікою органів влади, а не реальних потреб самоорганізаційного сектору.

Модель партисипативного бюджетування є одним із найбільш ефективних фінансових інструментів для розвитку самоорганізаційного потенціалу, оскільки вона одночасно виконує кілька функцій: надає самоорганізованим спільнотам реальний вплив на розподіл публічних ресурсів, розвиває їх досвід колективного прийняття рішень і формує відносини між громадянами і органами влади на основі взаємної підзвітності [274]. Партисипативне бюджетування набуло значного поширення в Україні після 2015 р., проте його реалізація є дуже нерівномірною: в одних громадах воно є реальним інструментом участі, в інших – формальною процедурою, де переможцями стають ініціативи, завчасно погоджені з адміністрацією. Авторська пропозиція полягає не у запровадженні нового механізму, а у системному вдосконаленні наявної практики партисипативного

бюджетування: стандартизація вимог до прозорості і доступності; посилення можливостей для участі соціально вразливих груп; запровадження регіонального рівня партисипативного бюджетування поряд з муніципальним – для ініціатив, що охоплюють кілька громад.

Механізм «соціального замовлення» є ще одним важливим фінансовим інструментом, що дозволяє органам влади залучати самоорганізовані спільноти до надання окремих соціально значущих послуг без перетворення їх на субпідрядників державної бюрократії. Соціальне замовлення відрізняється від традиційної закупівлі послуг тим, що виконавець зберігає значну свободу у виборі методів і підходів до досягнення погоджених результатів, а критерії успіху визначаються орієнтуючись на реальні потреби отримувачів, а не на відповідність формальним процедурам [270, 15]. В умовах кризи механізм соціального замовлення є особливо ефективним у сферах, де гнучкість і локальне знання є критично важливими: психосоціальна підтримка постраждалих, реінтеграція ВПО, підтримка людей похилого віку і осіб з інвалідністю, що потребують індивідуалізованої допомоги, яку стандартизовані державні служби не можуть надати. Авторська пропозиція передбачає розробку регіональних програм соціального замовлення зі спрощеними процедурами доступу для небюджетних організацій і самоорганізованих спільнот, що не мають досвіду роботи з державними контрактами, та із системою підтримки потенційних виконавців у підготовці відповідних заявок.

Ресурсні центри підтримки самоорганізації є організаційним механізмом, що забезпечує доступ до методичної, консультативної, юридичної і технічної підтримки для самоорганізованих спільнот, – особливо для тих, що перебувають на початковому етапі і ще не мають необхідних компетентностей. Авторська пропозиція передбачає створення мережі регіональних ресурсних центрів, що функціонують як незалежні некомерційні організації (а не структурні підрозділи органів влади) і надають такі послуги: консультації щодо юридичного оформлення ініціатив; методична підтримка розробки

проектних заявок і звітності; тренінги з організаційного розвитку, фандрейзингу і управління волонтерами; фасилітація процесів взаємодії між самоорганізованими спільнотами і органами влади. Фінансування ресурсних центрів має бути диверсифікованим – з поєднанням регіональних субвенцій, коштів міжнародних донорів і власних надходжень від платних послуг – що забезпечує їх незалежність від монопольного фінансування з одного джерела.

Кадрові і навчальні інструменти є менш очевидними, ніж правові і фінансові, але не менш важливими для розвитку продуктивної взаємодії між органами влади і самоорганізованими спільнотами. Управлінська культура, компетентності і цінності публічних службовців є, мабуть, найважливішим чинником, що визначає, чи перетвориться красива концепція взаємодії на реальну практику чи залишиться декларацією [184, 232].

Першим інструментом у цій групі є вдосконалення системи підготовки і підвищення кваліфікації публічних службовців регіонального і місцевого рівнів у сфері взаємодії з громадянським суспільством і самоорганізованими спільнотами. Авторська пропозиція передбачає запровадження обов'язкового модуля «Партнерство влади і громадянського суспільства» у навчальних програмах підвищення кваліфікації посадовців регіональних і місцевих органів управління. Цей модуль має включати не лише теоретичні знання про форми і механізми взаємодії, а й практичні навички: фасилітацію публічних консультацій, медіацію конфліктів між різними групами стейкхолдерів, управління партисипативними процесами, оцінювання якості взаємодії. Важливо, що навчання має бути організоване у змішаних групах, де разом навчаються і посадовці, і представники самоорганізованих спільнот – адже саме такий формат дозволяє зламати взаємні стереотипи і сформувати відносини, що продовжуються після завершення навчання. Подібна практика спільного навчання є широко поширеною у скандинавських країнах і добре зарекомендувала себе як ефективний механізм розвитку «стикувальних вузлів» між офіційними інститутами і громадянським суспільством.

Другим кадровим інструментом є запровадження посади «координатора

взаємодії з громадянським суспільством» у структурі обласних адміністрацій і виконавчих органів рад об'єднаних громад. Наявність відповідального співробітника, чиєю основною функцією є розвиток і підтримка відносин з самоорганізованими спільнотами, є важливою умовою системності взаємодії – замість ситуативних контактів, що виникають і зникають залежно від поточних пріоритетів керівництва. Координатор взаємодії виконує кілька ключових функцій: підтримує актуальний реєстр самоорганізаційних ініціатив; організовує регулярні майданчики для комунікації між органами влади і самоорганізованими спільнотами; координує надання підтримки з боку органів влади; є першою точкою контакту для самоорганізованих ініціатив, що прагнуть налагодити взаємодію з офіційними структурами. При цьому важливо, що координатор взаємодії не є «куратором» самоорганізованих спільнот – він є медіатором і фасилітатором, що забезпечує умови для рівноправного діалогу, а не контролером, що відстежує відповідність діяльності спільнот інтересам органів влади.

Третім кадровим інструментом є цілеспрямовані програми розвитку лідерства в самоорганізованих спільнотах, орієнтовані насамперед на «ситуативних лідерів» – людей, що стали активістами в умовах кризи і мають потужний мобілізаційний потенціал, але потребують розвитку організаційних компетентностей для переходу від ситуативної активності до стійкої самоорганізаційної діяльності. Авторська пропозиція передбачає регіональні «академії громадянського лідерства» – короткострокові (2–3 місяці) інтенсивні навчальні програми для лідерів самоорганізованих ініціатив, що поєднують розвиток організаційних навичок (проектне управління, фандрейзинг, управління командою), стратегічного мислення і навичок взаємодії з органами влади і медіа. Ці програми мають бути безоплатними або доступними за символічною ціною, щоб охоплювати не лише ті ініціативи, що вже мають доступ до ресурсів. Важливим компонентом програми є формування мереж між випускниками – горизонтальних зв'язків між лідерами самоорганізованих ініціатив з різних громад і регіону, що стають «містком» для обміну досвідом і

взаємопідтримки у майбутньому.

Особливої уваги заслуговує питання гендерної інклюзивності кадрових інструментів. Як показав аналіз у теоретичному розділі, жінки відіграють непропорційно велику роль у низовій самоорганізації, проте нерідко залишаються маргіналізованими у формальних структурах. Навчальні програми і програми розвитку лідерства мають свідомо забезпечувати доступність для жінок – через відповідний розклад, організацію дитячого догляду під час занять і цілеспрямований рекрутинг серед жіночих самоорганізованих ініціатив [184]. Це є не лише питанням рівності, а й стратегічним управлінським рішенням: включення найбільш активних учасниць реальної самоорганізації в офіційні програми підтримки суттєво підвищує якість і легітимність цих програм.

Четвертим кадровим інструментом є розвиток практики «обміну персоналом» між органами влади і самоорганізованими організаціями, орієнтовані насамперед на «ситуативних лідерів» – людей, що стали активістами в умовах кризи і мають потужний мобілізаційний потенціал, але потребують розвитку організаційних компетентностей для переходу від ситуативної активності до стійкої самоорганізаційної діяльності. Авторська пропозиція передбачає регіональні «академії громадянського лідерства» – короткострокові (2–3 місяці) інтенсивні навчальні програми для лідерів самоорганізованих ініціатив, що поєднують розвиток організаційних навичок (проектне управління, фандрейзинг, управління командою), стратегічного мислення (аналіз проблем і можливостей, розробка стратегії розвитку ініціативи) і навичок взаємодії з органами влади і медіа [184, 19]. Ці програми мають бути безоплатними або доступними за символічною ціною, щоб охоплювати не лише ті ініціативи, що вже мають доступ до ресурсів.

Інформаційно-комунікаційні і цифрові інструменти є відносно новою, але зростаючою за значущістю групою в арсеналі публічного управління розвитком самоорганізаційного потенціалу регіонів. Досвід 2022–2024 рр. наочно продемонстрував, що цифрові технології здатні суттєво знижувати

транзакційні витрати самоорганізації, розширювати її географічний охопит і пришвидшувати координацію між різними ініціативами – особливо в умовах руйнування традиційних комунікаційних інфраструктур [88, 72].

Першим інструментом у цій групі є розробка і впровадження регіональних цифрових платформ взаємодії між органами влади і самоорганізованими спільнотами – єдиних інформаційних середовищ, що забезпечують прозорість управлінських процесів, доступність інформації і канали для зворотного зв'язку і участі. На відміну від традиційних «порталів прозорості», що є переважно односторонніми інформаційними майданчиками, авторська пропозиція передбачає двосторонні платформи, що дозволяють самоорганізованим спільнотам не лише споживати інформацію від органів влади, а й публічно фіксувати власні потреби, ресурси і ініціативи, запрошувати до співпраці інших учасників і відстежувати результати взаємодії з офіційними структурами. Технічне рішення для таких платформ може бути порівняно простим і низькобюджетним – досвід ряду українських громад демонструє, що навіть Telegram-канали і Google Forms з правильно спроектованими процесами здатні виконувати функції повноцінної платформи взаємодії для громад середнього розміру.

Другим цифровим інструментом є розвиток систем «картографування потреб і ресурсів» у реальному часі – цифрових інструментів, що дозволяють самоорганізованим спільнотам і органам влади у режимі реального часу відстежувати розподіл гуманітарних, матеріальних і людських ресурсів і потреб у регіоні. Цей інструмент є особливо важливим у кризових умовах, де нерівномірний розподіл ресурсів і дублювання зусиль є одними з найбільших джерел неефективності самоорганізаційних відповідей [88, 72]. Досвід ряду громад показує, що прості системи картографування потреб, розроблені на базі загальнодоступних картографічних сервісів, суттєво підвищують ефективність розподілу гуманітарної допомоги і скорочують час реагування на нові виклики.

Третім цифровим інструментом є запровадження регіональних програм

«цифрового посилення» самоорганізаційних ініціатив – цілеспрямованих заходів з підвищення цифрової грамотності учасників самоорганізованих спільнот і забезпечення їх доступом до базових цифрових інструментів для координації. Особливу увагу при цьому необхідно приділяти соціально вразливим групам і сільським спільнотам, що мають суттєво менший доступ до цифрових ресурсів, ніж молоді і міські мешканці [72, 283]. Такі програми можуть реалізовуватись через бібліотеки, центри надання адміністративних послуг і школи – встановлені соціальні інфраструктури, що мають охоплення навіть у тих спільнотах, де інші форми підтримки є недоступними.

Четвертим цифровим інструментом є розвиток «відкритих даних» про стан самоорганізаційного потенціалу регіону – публічне надання у машиночитаному форматі агрегованих даних про самоорганізаційні ініціативи, результати моніторингу ІСП, обсяги і напрями фінансової підтримки самоорганізаційного сектору. Відкриті дані є важливим інструментом підзвітності органів влади і водночас ресурсом для дослідників, журналістів і самих самоорганізованих спільнот, що отримують можливість самостійно аналізувати ситуацію і відстежувати динаміку [72, 165]. Практика публічності бюджетних даних в Україні вже є достатньо розвиненою, і поширення її на дані про підтримку самоорганізаційного потенціалу є логічним і відносно нескладним кроком. Особливої уваги заслуговує забезпечення доступності цих даних не лише у форматах для технічних фахівців, а й у формах, зрозумілих для широкої аудиторії – через інфографіки, регіональні дашборди і доступні аналітичні огляди.

Оцінювання ефективності впровадження запропонованих інструментів є невід'ємною частиною системи публічного управління розвитком самоорганізаційного потенціалу. Без системного і регулярного оцінювання неможливо визначити, які з інструментів є дієвими у конкретних умовах, а які потребують коригування або відмови від них. Авторська пропозиція щодо системи оцінювання передбачає кілька рівнів. На рівні окремих інструментів – регулярний моніторинг показників охоплення, доступності і задоволеності

учасників. На рівні комплексу інструментів – щорічна оцінка змін у значеннях компонентів ПСП у відповідних регіонах для відстеження впливу впроваджених інструментів на реальний самоорганізаційний потенціал. На рівні системи в цілому – раз на 3–5 років незалежна зовнішня оцінка загальної стратегії підтримки самоорганізаційного потенціалу регіону із залученням експертів, представників самоорганізованих спільнот і міжнародних фахівців [31, 288].

Особливо важливим є оцінювання «невмисних наслідків» – тих ефектів від впровадження інструментів, що не були передбачені при їх розробці і можуть бути як позитивними, так і негативними. Досвід підтримки громадянського суспільства в різних країнах переконливо демонструє, що добре задумані інструменти нерідко мають несподівані наслідки: грантові програми можуть призводити до «NGO-ізації» самоорганізації і підміни автентичного низового руху організаціями, орієнтованими на задоволення донорських пріоритетів; консультативні ради можуть відволікати найбільш активних лідерів від реальної організаційної роботи і перетворювати їх на «вічних консультантів»; ресурсні центри можуть ненавмисно гомогенізувати різноманітний самоорганізаційний сектор, нав'язуючи єдині моделі організаційного розвитку, що відповідають логіці центру, а не реальному різноманіттю самоорганізаційних практик [266, 165]. Системний моніторинг, що включає якісні методи і залучення представників самоорганізованого сектору до аналізу результатів, є єдиним надійним способом вчасно виявляти і коригувати такі небажані ефекти.

Принципово важливим є питання послідовності і координації впровадження різних інструментів. На нашу думку, логічна послідовність впровадження має такий вигляд. На першому етапі (перший рік) – запровадження правових основ: прийняття регіональних стратегій підтримки самоорганізації, формування реєстрів практик, призначення координаторів взаємодії. На другому етапі (другий-третій роки) – запуск ресурсних механізмів: відкриття ресурсних центрів, запуск першого циклу грантових

програм, початок навчальних програм для публічних службовців і лідерів самоорганізованих ініціатив. На третьому етапі (четвертий-п'ятий роки) – системна інтеграція: включення ПСП до офіційних показників регіонального розвитку, запуск партисипативного бюджетування на регіональному рівні, проведення першої комплексної оцінки ефективності системи підтримки самоорганізаційного потенціалу. Така поетапність дозволяє уникнути перевантаження управлінської системи і забезпечує можливість навчання і коригування у процесі впровадження.

Принципово важливою є також адаптація запропонованих інструментів до різних типів регіонів, виявлених у підрозділі 2.3. Регіони з «мобілізаційним» профілем ПСП потребують насамперед фінансових і організаційних інструментів, що підтримують інституціоналізацію наявних ситуативних ініціатив; регіони з «соціальним» профілем – навчальних і організаційних інструментів, що допомагають перетворити існуючий соціальний капітал на стійкі організаційні форми; регіони з «організаційним» профілем – цифрових інструментів і програм розвитку лідерства, що активізують наявні структури і залучають ширше коло учасників; регіони з низьким загальним ПСП – системного поєднання всіх груп інструментів з особливим акцентом на правові гарантії і ресурсне забезпечення.

Адаптація до фаз кризового циклу є не менш важливою, ніж адаптація до типів регіонів. У превентивній фазі пріоритет мають правові, кадрові і організаційні інструменти – ті, що формують тривалі структури і відносини. У гострій фазі на перший план виходять фінансові інструменти швидкого реагування і цифрові платформи координації – ті, що дозволяють оперативно мобілізувати ресурси і скоординувати зусилля. У фазі відновлення – знову правові і організаційні інструменти, але тепер спрямовані не на розвиток потенціалу «з нуля», а на інституціоналізацію кризових практик і закріплення нових форм взаємодії, що виникли у гострій фазі [71].

Необхідно також розглянути можливі ризики і обмеження при впровадженні запропонованих інструментів. Перший ризик – «захоплення»

механізмів підтримки самоорганізації вузькими групами інтересів: ситуація, коли грантові програми, консультативні ради чи ресурсні центри стають інструментами окремих організацій або осіб, що мають кращий доступ до органів влади або донорів. Цей ризик є реальним і добре задокументованим у практиці підтримки громадянського суспільства. Для його мінімізації авторська пропозиція передбачає обов'язкову ротацию складу консультативних органів, прозорі конкурсні процедури відбору організацій для участі у програмах підтримки і незалежний моніторинг розподілу вигод від цих програм між різними типами самоорганізованих ініціатив [266, 165].

Другий ризик – «гіперформалізація»: ситуація, коли бажання забезпечити прозорість і підзвітність призводить до надмірного бюрократичного навантаження на самоорганізовані спільноти, перетворюючи підтримку на тягар, а не ресурс. Цей ризик також є добре відомим у практиці грантових програм: вимоги до звітності, що є прийнятними для великих організацій з відповідними адміністративними потужностями, можуть бути непосильними для малих неформальних ініціатив. Механізмом управління цим ризиком є диференційовані вимоги до звітності залежно від розміру і форми самоорганізаційної ініціативи і активне використання посередницьких організацій як «буферу» між бюрократичними вимогами органів влади і операційними можливостями малих ініціатив.

Таким чином, запропонована система інституційно-правових та організаційних інструментів формує цілісний арсенал публічного управління для стимулювання самоорганізації населення на регіональному рівні. Вона охоплює п'ять взаємопов'язаних груп інструментів – правові і нормативні, фінансові і ресурсні, організаційні і структурні, кадрові і навчальні, інформаційно-комунікаційні і цифрові, – що разом забезпечують системний вплив на всі компоненти самоорганізаційного потенціалу регіонів. Принципова особливість запропонованої системи полягає у тому, що кожен інструмент спроектований відповідно до принципів автономії, доступності, пропорційності, підзвітності і адаптивності, що унеможливають

трансформацію підтримки у контроль або патерналізм. Конкретний набір і акценти при застосуванні цих інструментів мають варіюватись залежно від типу регіону, фази кризового циклу і наявних ресурсів – і саме ця диференціація, заснована на результатах оцінювання ПСП, є ключовою умовою практичної ефективності запропонованого підходу. Разом ці інструменти утворюють операціональний зміст концептуальної моделі, розробленої у підрозділі 3.1, і є безпосереднім підґрунтям для стратегічних напрямів розбудови системи самоорганізації населення як складової регіонального розвитку, що розглядаються у підрозділі 3.3, де окреслюється довгострокова перспектива і пріоритети публічної політики у цій сфері.

3.3. Стратегічні напрями розбудови системи самоорганізації населення як складової регіонального розвитку

Попередні підрозділи третього розділу сформуvalи операційний зміст пропонуваннх змін у системі публічного управління: концептуальна модель взаємодії (підрозділ 3.1) окреслила архітектуру відносин між органами влади і самоорганізованими спільнотами, а система інституційно-правових та організаційних інструментів (підрозділ 3.2) наповнила цю архітектуру конкретними управлінськими механізмами. Однак ані модель, ані окремі інструменти самі по собі не є стратегічними: вони описують «як» взаємодіяти і «чим» підтримувати самоорганізаційний потенціал, але не відповідають на питання «куди» рухатись у довгостроковій перспективі і «чому» саме туди. Саме це питання – питання стратегічного бачення і довгострокових пріоритетів – є предметом цього, завершального підрозділу дисертаційного дослідження.

Необхідність стратегічного виміру є обумовленою кількома принциповими міркуваннями. По-перше, розвиток самоорганізаційного потенціалу регіонів є тривалим процесом, горизонт якого суттєво перевищує

горизонт будь-якої конкретної управлінської каденції або програмного циклу. Соціальний капітал, організаційна інфраструктура і «культурна пам'ять» успішної колективної дії формуються протягом десятиліть і не можуть бути суттєво змінені у рамках одного-двох бюджетних циклів. Відповідно, ефективна публічна політика у цій сфері потребує стратегічного мислення – здатності утримувати довгострокову перспективу незалежно від поточних управлінських пріоритетів і кон'юнктурних змін. По-друге, конкретні інструменти, якими б добре вони не були спроектовані, можуть бути використані як для реалізації стратегічного бачення, так і для його підриву – якщо вони впроваджуються без чіткого розуміння того, якого майбутнього ми хочемо досягти. Стратегічні напрями є тим ціннісним і концептуальним «компасом», що забезпечує узгодженість окремих управлінських рішень і запобігає ситуаційному дрейфу, коли набір добрих намірів перетворюється на суперечливий конгломерат заходів без загальної логіки. Конкретні інструменти, якими б добре вони не були спроектовані, можуть бути використані як для реалізації стратегічного бачення, так і для його підриву – якщо вони впроваджуються без чіткого розуміння того, якого майбутнього ми хочемо досягти. Стратегічні напрями є тим ціннісним і концептуальним «компасом», що забезпечує узгодженість окремих управлінських рішень і запобігає ситуаційному дрейфу. У вітчизняній практиці публічного управління одним із найпоширеніших дефектів є саме відсутність стратегічного зв'язку між окремими управлінськими заходами: кожен захід може бути логічним сам по собі, але сукупність заходів не утворює послідовної стратегії, що рухає систему у бажаному напрямку. Запропоновані стратегічні напрями покликані забезпечити саме такий зв'язок.

По-третє, Україна перебуває у процесі тектонічних суспільних трансформацій, де питання про роль самоорганізованого населення у відбудові і розвитку регіонів є не лише академічним, а й фундаментально практичним. Відповідь на це питання, закладена сьогодні у стратегічні документи і управлінські практики, значною мірою визначить, яким буде регіональний

розвиток в Україні на наступні десятиліття.

Перш ніж перейти до викладу конкретних стратегічних напрямів, необхідно окреслити загальний контекст, у якому вони розробляються і мають бути реалізовані. Україна 2020-х років є суспільством, що одночасно переживає щонайменше три масштабні трансформації, кожна з яких суттєво впливає на роль і можливості самоорганізації населення у регіональному розвитку. Перша – децентралізаційна реформа, що суттєво перерозподілила ресурси і повноваження між різними рівнями публічного управління і відкрила принципово нові можливості для участі населення у місцевому і регіональному управлінні. Друга – системна криза, породжена повномасштабним збройним конфліктом, що руйнує матеріальну і соціальну основу регіонального розвитку, але водночас мобілізує колосальний самоорганізаційний потенціал, описаний у другому розділі. Третя – євроінтеграційний процес, що орієнтує реформування публічного управління на стандарти і практики ЄС, де участь громадянського суспільства у регіональному розвитку є нормою, а не винятком [22]. Поєднання цих трьох трансформаційних векторів створює унікальне «вікно можливостей» для системних змін у ролі самоорганізації населення у регіональному розвитку – вікно, що може закритись, якщо не буде підкріплене відповідними стратегічними рішеннями і управлінськими зусиллями. Саме цим визначається невідкладність і стратегічна значущість пропонованих напрямів.

Авторська концепція стратегічних напрямів будується на трьох взаємопов'язаних, але відносно самостійних векторах розвитку: інституціоналізації самоорганізації як стійкого елемента регіонального врядування; розбудові системи стратегічного інвестування у самоорганізаційний потенціал; і інтеграції самоорганізаційного виміру у стратегічне планування регіонального розвитку. Кожен із цих векторів охоплює конкретний набір довгострокових пріоритетів і управлінських завдань, що разом формують цілісне бачення системи самоорганізації населення як невід'ємної складової стійкого регіонального розвитку (рис. 3.2).

	КОРОТКОСТРОКОВИЙ (до 1 року)	СЕРЕДНЬОСТРОКОВИЙ (1–5 років)	ДОВГОСТРОКОВИЙ (понад 5 років)
1 Інституціоналізація самоорганізації	Усунення бюрократичних бар'єрів; спрощений реєстраційний режим; визнання неформальних ініціатив; перші пілотні угоди про взаємодію	Прийняття регіональних стратегій підтримки СО; розробка стандартів якості; формування стійких координаційних структур; партисипативне бюджетування	Інклюзивне регіональне врядування як норма; самоорганізація — визнаний елемент регіонального розвитку незалежно від змін керівництва
2 Стратегічне інвестування у потенціал СО	Програми підтримки ситуативних лідерів; грантові механізми для нових ініціатив; інвентаризація ІІСП регіонів; першочергова підтримка слабких компонентів	Диференційовані інвестиції за профілями ІІСП; програми розвитку соціального капіталу; цифрова інфраструктура для координації; регіональні центри СО	Системна, самовідтворювальна культура самоорганізації; міжкризова підготовка як стандарт; потужний ІІСП у всіх регіонах
3 Інтеграція самоорганізаційного виміру у стратегічне планування	Включення ІІСП у систему моніторингу регіонального розвитку; пілотні проекти участі СО у плануванні; антикризові плани з урахуванням СО	СО як обов'язкова складова регіональних стратегій; спільний моніторинг за узгодженими показниками; євроінтеграційні стандарти участі	Стратегічне планування регіонального розвитку системно враховує самоорганізаційний потенціал як ключовий ресурс трансформативної резилієнтності

Рис. 3.2. Дорожня карта реалізації стратегічних напрямів розбудови системи самоорганізації населення

Перший стратегічний напрям – інституціоналізація самоорганізації як стійкого елемента регіонального врядування – є відповіддю на один із найбільш фундаментальних викликів, виявлених у ході дослідження: здатність регіональних самоорганізаційних ініціатив до стійкого, тривалого функціонування, не залежного від конкретних ситуативних поштовхів і

конкретних особистостей-лідерів. Як показав аналіз зарубіжного досвіду у підрозділі 2.2, саме відсутність інституціоналізованих форм є однією з головних причин, чому потужні самоорганізаційні відповіді на гострі кризи нерідко зникають разом із вщуханням гострої фази, не перетворюючись на тривалий ресурс регіональної стійкості.

Інституціоналізація у нашому розумінні – це не просто реєстрація самоорганізаційних ініціатив як юридичних осіб. Це набагато більш глибокий процес: формування стійких практик колективної дії, що відтворюються незалежно від наявності або відсутності конкретних кризових стимулів; розвиток правил і норм, що регулюють участь у самоорганізаційних структурах і вирішення внутрішніх конфліктів; будівництво відносин між самоорганізованими спільнотами і офіційними інститутами, що є достатньо стійкими, щоб пережити зміну конкретних посадовців або лідерів. У цьому розумінні інституціоналізація є довгостроковим процесом, що вимірюється не роками, а десятиліттями, – і тому є саме стратегічним, а не оперативним завданням.

Конкретний зміст першого стратегічного напрямки охоплює кілька взаємопов'язаних пріоритетів. Пріоритет 1.1 – інтеграція самоорганізованих спільнот у формальні системи регіонального врядування через визнані і стабільні канали участі. Йдеться не про декоративне включення представників громадянського суспільства до консультативних рад, а про системне залучення самоорганізованих спільнот до процесів стратегічного планування, бюджетування і контролю на регіональному рівні. Стратегічним результатом цього пріоритету є формування того, що у теорії публічного управління називають «інклюзивним регіональним врядуванням» – системою, де різноманітні суб'єкти регіонального розвитку (органи влади, бізнес, громадянське суспільство, самоорганізовані спільноти) мають формально визнані і реально функціонуючі механізми спільного прийняття стратегічних рішень.

Пріоритет 1.2 – розвиток мереж самоорганізованих спільнот

регіонального масштабу, здатних до горизонтальної координації і агрегування локальних ініціатив у більш потужні колективні відповіді на регіональні виклики. Окремі локальні ініціативи, якими б ефективними вони не були у своїх громадах, залишаються обмеженими за своїм впливом на регіональний розвиток в цілому. Їх об'єднання у мережі – що зберігають автономію і специфіку кожного учасника, але водночас забезпечують спільне представництво і координацію зусиль – є принциповим кроком від «самоорганізації як сукупності локальних відповідей» до «самоорганізації як системного регіонального ресурсу» [217]. Практично цей пріоритет передбачає підтримку регіональних платформ самоорганізованих ініціатив – мережових структур без жорсткої ієрархії, що забезпечують комунікацію між різними учасниками, спільне навчання і обмін ресурсами. Важливою особливістю таких платформ є їх «відкрита архітектура»: вони мають бути доступними для нових учасників і не закритими клубами для «обраних» організацій. Практика показує, що найбільш стійкими і ефективними є мережі, що поєднують функції інформаційного обміну (хто що робить і де), координації (хто може допомогти кому і в чому), навчання (які практики є успішними і чому) і представництва (спільне відстоювання інтересів самоорганізованих спільнот перед органами влади і донорами). Для регіонів у кризових умовах особливо важливою є остання функція: мережі самоорганізованих спільнот, що можуть говорити єдиним голосом у взаємодії з органами влади і міжнародними партнерами, мають значно більший вплив і доступ до ресурсів, ніж окремі ініціативи, що діють самостійно.

Пріоритет 1.3 – розробка і впровадження стандартів якості для самоорганізованих структур, що взаємодіють з органами публічної влади.

Стандарти якості є важливим, але делікатним інструментом: вони можуть сприяти розвитку самоорганізаційного сектору, підвищуючи його авторитет і довіру з боку партнерів, або стати бюрократичним бар'єром, що відсіює «незручні» ініціативи і фаворизує добре фінансовані організації зі штатними юристами і бухгалтерами. Для уникнення другого сценарію

авторська пропозиція передбачає диференційовані стандарти для різних типів ініціатив: мінімальні базові стандарти для невеликих неформальних ініціатив (прозорість цілей, відкрита участь, регулярна звітність перед громадою); більш розгорнуті стандарти для організацій, що претендують на участь у партнерських програмах з органами влади; і повний набір стандартів – для організацій, що отримують суттєве публічне фінансування і виконують делеговані публічні функції. Такий ступінчастий підхід дозволяє підтримувати різноманітність самоорганізаційного сектору, не знижуючи при цьому вимог до якості тих ініціатив, яким довіряються публічні ресурси і функції. Відсутність загально визнаних стандартів якості є серйозним обмеженням для розвитку продуктивної взаємодії: органи влади не мають надійних орієнтирів для оцінки того, яким самоорганізованим структурам варто довіряти публічні ресурси і функції, а населення не має інструментів для розмежування автентичних ініціатив і «псевдсамоорганізацій». Стандарти якості мають охоплювати: демократичність внутрішнього управління; прозорість фінансування; підзвітність перед членами і спільнотою; наявність чіткої місії і зв'язку з реальними потребами тих, кого організація представляє [22, 165]. Важливо, що ці стандарти мають бути розроблені у партнерстві між органами влади і самим самоорганізованим сектором – щоб відображати реальні можливості і потреби різних типів ініціатив, а не просто відтворювати стандарти, що підходять лише для добре фінансованих організацій.

Другий стратегічний напрям – розбудова системи стратегічного інвестування у самоорганізаційний потенціал – є відповіддю на ще один ключовий виклик: перехід від реактивного підходу, що активізується лише у відповідь на гострі кризи, до проактивного і стратегічного підходу, що розглядає розвиток самоорганізаційного потенціалу як довгострокову інвестицію у регіональну стійкість.

Ключова теза другого стратегічного напрямки є такою: інвестиції у розвиток самоорганізаційного потенціалу у міжкризовий час є набагато ефективнішими, ніж аналогічні за обсягом витрати у кризових умовах. Це

твердження – добре підкріплене зарубіжним досвідом, проаналізованим у підрозділі 2.2, – суперечить інтуїтивній логіці «ресурсного дефіциту», відповідно до якої вкладення у «м'які» фактори на кшталт соціального капіталу і самоорганізаційного потенціалу завжди поступаються пріоритетом «твердим» інвестиціям у матеріальну інфраструктуру і виробничі потужності. Проте дослідження переконливо показують: регіони з розвиненим самоорганізаційним потенціалом відновлюються після кризи значно швидше і з меншими зовнішніми ресурсами, ніж регіони з аналогічною матеріальною базою, але слабким соціальним капіталом. Раціональна публічна політика має відображати цю залежність у розподілі пріоритетів і ресурсів.

Пріоритет 2.1 – формування системи регіональних фондів розвитку самоорганізаційного потенціалу, що функціонують незалежно від поточних бюджетних циклів і мають горизонт планування, що відповідає реальним темпам формування самоорганізаційного потенціалу. Традиційне бюджетне планування на один рік або три роки є принципово неадекватним інструментом для розвитку ресурсів, що формуються на горизонті десятиліть. Фонди розвитку самоорганізаційного потенціалу, що мають ендаументний характер або довгострокове фінансування, забезпечують необхідну послідовність підтримки. У вітчизняних умовах такі фонди можуть бути сформовані у партнерстві між обласними і місцевими органами влади, міжнародними донорами і українськими корпоративними спонсорами, що розуміють стратегічний характер інвестицій у суспільну стійкість.

Окремо слід зазначити, що регіональні фонди розвитку самоорганізаційного потенціалу не мають бути ще одним бюрократичним фондом, що витрачає кошти на традиційну «підтримку NGO». Їх принципова відмінність – у стратегічному підході до алокації ресурсів: замість реагування на поточні заявки – проактивне визначення тих аспектів самоорганізаційного потенціалу, розвиток яких є найбільш критичним для регіональної стійкості, і цілеспрямований пошук і підтримка ініціатив, що здатні суттєво вплинути саме на ці аспекти. Такий підхід вимагає від органів управління фондом не

просто адміністративних компетентностей, а глибокого розуміння регіонального контексту і стратегічного мислення у сфері розвитку громадянського суспільства.

Пріоритет 2.2 – розвиток системи регіональних соціальних інновацій, орієнтованих на пошук нових форм і механізмів самоорганізації, що відповідають специфіці сучасних криз і можливостям нових технологій. Самоорганізація як явище є динамічним: форми і механізми колективної дії, що були ефективними у минулому, можуть виявитись неадекватними для нових викликів – у зв'язку зі змінами демографічної структури, характеру зайнятості, цифрового середовища комунікацій. Системна підтримка соціальних інновацій у сфері самоорганізації – «соціальних пісочниць», де нові форми колективної дії можуть бути апробовані і оцінені без ризику невдачі для всієї системи, – є важливим стратегічним пріоритетом для підтримки адаптивності самоорганізаційного потенціалу регіонів. Практично це означає спеціальні грантові вікна для «радикально нових підходів», де критерієм відбору є не доведена ефективність, а обґрунтована інноваційність і потенціал масштабування.

Пріоритет 2.3 – розвиток регіональної дослідницької бази, що забезпечує систематичне відстеження стану і динаміки самоорганізаційного потенціалу і є основою для доказової публічної політики у цій сфері. Відсутність надійної інформаційної бази є одним із найсерйозніших обмежень для стратегічного управління самоорганізаційним потенціалом регіонів: без систематичних і порівнянних даних неможливо визначити, де саме потрібна підтримка, які підходи є ефективними і де ресурси використовуються найбільш результативно. Авторська пропозиція передбачає формування регіональних дослідницьких консорціумів – партнерств між університетами, аналітичними центрами, органами влади і самоорганізованими спільнотами – що системно ведуть моніторинг ПСП і його компонентів, аналізують ефективність управлінських заходів і виробляють рекомендації для публічної політики. Такі консорціуми є важливими не лише як виробники знань, а й як інституційне

втілення принципу спільного навчання, розглянутого у концептуальній моделі підрозділу 3.1.

Пріоритет 2.3 конкретизується також через механізм «регіональних дослідницьких планів» – середньострокових (3–5 річних) планів аналітичних досліджень у сфері самоорганізації і регіональної стійкості, що формуються у партнерстві між органами влади, університетами і самоорганізованими спільнотами і визначають пріоритетні питання, відповіді на які є необхідними для вдосконалення регіональної політики. Такий підхід є альтернативою стихійному «замовленню» досліджень за поточними потребами і забезпечує необхідну стратегічну узгодженість між науковою аналітикою і практичними потребами управління. Результати цих досліджень мають бути публічно доступними і активно використовуватись у процесах стратегічного планування і оцінювання регіональних програм розвитку.

Пріоритет 2.4 – розвиток культури «суспільної резилієнтності» – свідомого ставлення до самоорганізаційного потенціалу як до спільного блага, що потребує активного збереження і примноження. Цей пріоритет є одним із найбільш складних для операціоналізації, оскільки стосується ціннісної і культурної сфери, що піддається управлінському впливу лише опосередковано і з дуже великими часовими лагами. Проте ігнорування цього виміру є серйозною стратегічною помилкою: навіть найкраще спроектовані інституційні структури і механізми не функціонуватимуть ефективно без відповідного ціннісного і культурного підґрунтя – без суспільного усвідомлення важливості і можливості колективної дії у вирішенні спільних проблем. Розвиток цієї культури є завданням насамперед для освіти – від шкільних програм громадянської освіти до університетської підготовки публічних службовців – і для медіа, що можуть системно висвітлювати позитивний досвід самоорганізаційних ініціатив і формувати суспільний запит на колективну дію.

Третій стратегічний напрям – інтеграція самоорганізаційного виміру у стратегічне планування регіонального розвитку – є відповіддю на інституційну

прогалину, виявлену у ході дослідження: самоорганізаційний потенціал практично відсутній як самостійна категорія у чинних документах стратегічного планування регіонального розвитку, що робить його розвиток залежним від ситуативних ініціатив окремих посадовців, а не від системної управлінської уваги.

Ця прогалина є не лише технічною – вона відображає більш глибокий концептуальний недолік у розумінні регіонального розвитку, що переважає у вітчизняній практиці стратегічного планування. Чинні регіональні стратегії розвитку, як правило, орієнтовані на матеріальні і економічні показники: ВРП на душу населення, рівень зайнятості, стан інфраструктури, обсяги залучених інвестицій. Соціальний вимір регіонального розвитку представлений переважно через показники охоплення соціальними послугами і рівень доходів, а не через характеристики соціальної згуртованості, самоорганізаційного потенціалу і регіональної резилієнтності. Цей концептуальний дефіцит призводить до того, що регіони, що демонструють задовільні показники економічного розвитку, можуть бути вкрай вразливими у кризових умовах – саме через відсутність належного самоорганізаційного потенціалу. І навпаки, регіони з нижчими економічними показниками, але розвиненим соціальним капіталом і самоорганізаційним потенціалом, можуть виявляти суттєво кращу здатність до адаптації і відновлення.

Пріоритет 3.1 – розробка і впровадження «Концепції самоорганізаційного виміру регіонального розвитку» – методологічного документа, що обґрунтовує необхідність включення самоорганізаційного потенціалу до системи показників і цілей регіонального розвитку і пропонує конкретні механізми такого включення. Ця Концепція має бути розроблена на загальнодержавному рівні – щоб забезпечити методологічну узгодженість підходів у різних регіонах, – і водночас містити механізми для регіональної адаптації з урахуванням специфіки конкретних регіонів. Авторська методика ПСП, розроблена у підрозділі 2.3, може слугувати основою для операціоналізації самоорганізаційного виміру у таких концептуальних

документах. При цьому важливо враховувати, що Концепція не має бути суто технічним документом – вона повинна містити і ціннісне обґрунтування: чому розвиток самоорганізаційного потенціалу є не просто функціональною необхідністю (для кращого реагування на кризи), а й нормативним пріоритетом (для реалізації демократичних цінностей участі і самовизначення громадян у формуванні умов власного розвитку). Поєднання функціонального і ціннісного обґрунтувань є принципово важливим для забезпечення дійсно широкої підтримки Концепції з боку різних стейкхолдерів – від прагматично орієнтованих управлінців до ціннісно мотивованих активістів громадянського суспільства – і водночас є відображенням тієї синтетичної природи самоорганізаційного потенціалу, що поєднує в собі і інструментальний, і ціннісний виміри.

Пріоритет 3.2 – системна ревізія чинних регіональних стратегій розвитку з метою включення цілей і показників розвитку самоорганізаційного потенціалу. Ця ревізія має бути не косметичним додаванням нових розділів до наявних документів, а глибоким переосмисленням логіки стратегічного планування – від «стратегії для регіону» до «стратегії регіону разом з його населенням». Принципова різниця між цими двома логіками полягає у тому, хто є суб'єктом стратегії: перша логіка розглядає регіон як об'єкт управління, що потребує правильного «програмування», друга – як самоорганізовану систему, що має власні ресурси і спроможності, розвитку яких і має сприяти стратегія. Практично це означає, що при розробці регіональних стратегій самоорганізовані спільноти мають бути не лише консультованими стейкхолдерами, а й активними учасниками формулювання самих стратегічних цілей і механізмів їх досягнення.

Пріоритет 3.2 реалізується також через конкретний управлінський механізм «самоорганізаційного бенчмаркінгу» – системного порівняння регіонів України за рівнем самоорганізаційного потенціалу і практиками його підтримки, що дозволяє виявляти лідерів і поширювати їх досвід на інші регіони. Бенчмаркінг є потужним інструментом навчання і вдосконалення в

системі публічного управління, оскільки він спирається на реальний і перевірений досвід, а не на абстрактні рекомендації. Для регіонів, що відстають за рівнем ПСП, можливість вивчити досвід успішніших регіонів України є значно більш релевантною, ніж звернення до зарубіжних прикладів, що формувались в принципово іншому соціальному і культурному контексті.

Пріоритет 3.3 – інтеграція самоорганізаційного виміру у системи моніторингу і оцінювання регіональних стратегій. Без включення відповідних показників у офіційні системи моніторингу ці показники залишатимуться «бажаними побажаннями», позбавленими управлінської ваги. Авторська пропозиція передбачає включення щонайменше шести індикаторів до систем регіонального моніторингу: рівень ПСП і його компонентів; частка бюджетних видатків на підтримку самоорганізаційного потенціалу; якість механізмів участі громадян у прийнятті управлінських рішень (за незалежною оцінкою); кількість і частка реалізованих партнерських проектів між органами влади і самоорганізованими спільнотами; рівень задоволеності самоорганізованих спільнот якістю взаємодії з органами влади; зміни у профілі ПСП під впливом реалізованих управлінських заходів. Ці індикатори не є заміниками традиційних показників регіонального розвитку – вони є доповненням до них, що розширює систему вимірювання і уможлиблює управління самоорганізаційним виміром нарівні з економічним і соціальним. Важливо, що регулярне публічне оприлюднення цих показників у зрозумілому і доступному форматі є само по собі інструментом стимулювання самоорганізаційного потенціалу: воно підвищує обізнаність населення про стан і динаміку самоорганізаційного потенціалу їх регіону, формує здорову міжрегіональну конкуренцію і мобілізує суспільний запит на покращення відстаючих показників. У такий спосіб система моніторингу стає не лише інформаційним, а й поведінковим інструментом розвитку самоорганізаційного потенціалу.

Конкретизацією стратегічних напрямів є дорожня карта – план дій із визначеними термінами, відповідальністю і очікуваними результатами, що дозволяє перейти від декларативного стратегічного бачення до практичного

управлінського плану. Авторська дорожня карта розрахована на три планові горизонти і орієнтована на рівень регіонального управління як основного суб'єкта впровадження.

Перший горизонт – короткостроковий (1–2 роки) – є горизонтом «фундаментальної підготовки»: закладання правових, інституційних і методологічних основ для системного розвитку самоорганізаційного потенціалу. Ключові завдання цього горизонту: проведення базового оцінювання ПСП у відповідному регіоні з виявленням компонентного профілю і ключових «вузьких місць»; прийняття регіональної стратегії підтримки самоорганізаційного потенціалу; призначення координаторів взаємодії в обласних адміністраціях і великих ОТГ; запуск перших циклів навчання для публічних службовців; ініціювання консультативного процесу для розробки регіональних Хартій взаємодії. На цьому горизонті результати можуть бути незначними в абсолютних показниках – проте якість закладеної основи визначатиме ефективність всіх наступних зусиль. Ключовим показником успіху на першому горизонті є не кількість організованих заходів або прийнятих документів, а якість закладених відносин: чи виникло між органами влади і ключовими самоорганізованими спільнотами взаємне розуміння і достатній рівень довіри, щоб рухатись до більш глибокої взаємодії на наступних горизонтах. Цей «м'який» показник є складнішим для вимірювання, ніж кількісні індикатори, але значно більш важливим для передбачення майбутньої ефективності системи [82].

Другий горизонт – середньостроковий (3–5 років) – є горизонтом «розгортання системи»: запуск і масштабування ключових інструментів підтримки самоорганізаційного потенціалу. Ключові завдання: відкриття мережі ресурсних центрів підтримки самоорганізації (принаймні один на кожний регіон і кластер районів); запуск регіональних грантових програм і програм соціального замовлення; проведення перших «академій громадянського лідерства»; запуск регіональних платформ взаємодії між органами влади і самоорганізованими спільнотами; перше оновлення ПСП з

порівнянням базових і поточних значень. На цьому горизонті мають бути видимими перші системні результати: збільшення охоплення і якості самоорганізаційних ініціатив, покращення якості взаємодії між органами влади і самоорганізованими спільнотами за оцінками самих учасників. Саме на цьому горизонті відбувається критично важливе «накопичення інерції»: якщо перші результати є достатньо вагомими і видимими, вони формують суспільний запит на продовження і поглиблення реформ і знижують ризик «стратегічного відкату» при зміні управлінського керівництва. Забезпечення «швидких перемог» (quick wins) – помітних і легко комунікованих позитивних результатів – є тому важливим тактичним завданням на другому горизонті, що має стратегічне значення для забезпечення тривалості реформи [147].

Між другим і третім горизонтами особливо важливою є так звана «точка незворотності» – момент, коли самоорганізаційний потенціал стає настільки системним елементом регіонального врядування, що його підтримка і розвиток перестають залежати від доброї волі конкретних посадовців і перетворюються на системну і незворотню практику. Досягнення цієї точки є, мабуть, найбільш амбітним і водночас найбільш практично значущим результатом реалізації трьох стратегічних напрямів. Для її досягнення необхідне поєднання інституційних змін (включення ПСП до офіційних систем звітності), культурних змін (зміна управлінських установок щодо самоорганізації) і соціальних змін (формування суспільних очікувань щодо участі громадян у регіональному розвитку). Досвід успішних реформ у різних країнах свідчить, що «точка незворотності» рідко досягається менш ніж за 7–10 років послідовних цілеспрямованих зусиль – і тому є принципово довгостроковим результатом стратегічного, а не оперативного управлінського мислення [100].

Третій горизонт – довгостроковий (6–10 років) – є горизонтом «системної трансформації»: закріплення самоорганізаційного потенціалу як органічної складової регіонального врядування і регіональної резилієнтності. Ключові завдання: повна інтеграція ПСП до регіональних систем моніторингу

розвитку; формування стійких регіональних мереж самоорганізованих спільнот; системний перегляд регіональних стратегій розвитку з включенням самоорганізаційного виміру; проведення першої комплексної незалежної оцінки системи підтримки самоорганізаційного потенціалу; поширення успішних регіональних практик на загальнодержавний рівень. На цьому горизонті самоорганізаційний потенціал має стати не виключним результатом управлінських зусиль, а органічною властивістю регіональних систем, що відтворюється і розвивається незалежно від конкретних зовнішніх стимулів.

Особливою увагою у дорожній карті є питання фінансового забезпечення запропонованих заходів. Реалістична оцінка вказує, що повноцінне впровадження трьох стратегічних напрямів потребує суттєвих і сталих фінансових ресурсів – з регіональних бюджетів, державних програм, міжнародних донорів і корпоративних спонсорів. Орієнтовні розрахунки вказують на необхідність виділення щонайменше 0,3–0,5% регіонального бюджету на системну підтримку самоорганізаційного потенціалу – показник, що є досяжним, проте вимагає принципового рішення щодо пріоритетності цього напрямку порівняно з більш «видимими» і «вимірюваними» статтями регіональних витрат [78]. Залучення міжнародних донорів є важливим, проте не може бути єдиним або основним джерелом фінансування – саме для уникнення ризику «донорної залежності», детально розглянутого у підрозділі 2.2.

Підсумовуючи три стратегічні напрями і дорожню карту їх реалізації, можна сформулювати загальне стратегічне бачення, на реалізацію якого спрямоване дисертаційне дослідження. Це бачення полягає у становленні в Україні нової парадигми регіонального врядування, де самоорганізаційний потенціал населення є не периферійним елементом системи соціальної підтримки, а центральним ресурсом регіональної стійкості і розвитку. У цій парадигмі кризи є не катастрофами, що руйнують засади розвитку, а стрес-тестами, що виявляють і мобілізують приховані ресурси суспільства – і де здатність відновлюватись і трансформуватись є продуктом не зовнішньої

допомоги, а внутрішньої організаційної та соціальної спроможності. Досягнення цього бачення є довгостроковим завданням – але саме тому воно є стратегічним, а не оперативним пріоритетом, і саме тому система публічного управління має починати рухатись у цьому напрямку зараз, а не чекати на «сприятливіші умови».

Досвід Японії, Фінляндії, Естонії та інших суспільств, що досягли справжньої суспільної резиліентності, переконливо демонструє: сприятливі умови не з'являються самі по собі – вони є результатом тривалих свідомих зусиль, що розпочались задовго до того, коли відповідні суспільства зіткнулись з найгострішими випробуваннями. Для України, яка переживає одночасно і найгострішу кризу за всю свою незалежну історію, і безпрецедентний підйом громадянської активності, і системну реформу публічного управління – цей момент є унікальним: ніколи ще суспільний запит на реальне громадянське суспільство не був таким потужним, а управлінська система не була настільки відкритою до змін. Використання цього «вікна можливостей» для закладання системних основ розвитку самоорганізаційного потенціалу регіонів є, на нашу думку, одним із найбільш стратегічно виправданих пріоритетів публічного управління в Україні на найближчі роки.

Необхідно також розглянути потенційні ризики і обмеження при реалізації трьох стратегічних напрямів. Перший ризик – «стратегічна декларативність»: ситуація, коли стратегічні документи приймаються, але залишаються нереалізованими через відсутність реального управлінського зобов'язання, ресурсів або компетентностей. Цей ризик є особливо актуальним в Україні, де культура стратегічного управління є ще відносно молодого і де дистанція між «документом» і «практикою» нерідко є значною. Для мінімізації цього ризику дорожня карта передбачає чіткі показники, чітку відповідальність і механізми публічної звітності, що роблять прогрес або його відсутність видимими для громадськості. Другий ризик – «зміна пріоритетів»: ситуація, де нові гострі кризи або зміни у керівництві призводять до перегляду стратегічних пріоритетів і відмови від довгострокових зобов'язань. Цей ризик

є природним для будь-яких довгострокових стратегій, але може бути суттєво знижений через включення самоорганізаційного виміру до формальних систем звітності і нормативних документів – що робить його «вбудованим» у систему управління, а не залежним від особистих пріоритетів конкретних посадовців. Третій ризик – «ресурсна нестача»: ситуація, де амбітні стратегічні цілі не забезпечені достатнім фінансуванням. Для управління цим ризиком дорожня карта передбачає поетапність і пріоритизацію: починаючи з відносно низьковитратних заходів (правові зміни, кадрова перепідготовка, координаційні структури) і переходячи до більш ресурсоємних лише після того, як перші результати сформуєть суспільний і політичний запит на продовження інвестицій.

Підсумовуючи результати дисертаційного дослідження в цілому, підкреслимо, що його основним науковим і практичним внеском є розробка цілісної концепції самоорганізації населення як механізму забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз – концепції, що охоплює теоретичні засади, аналітичний інструментарій і систему управлінських пропозицій. Авторська концептуальна модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот, методика ПСП і система інституційно-правових та організаційних інструментів утворюють взаємопов'язану систему, що дозволяє перейти від декларативного визнання важливості самоорганізації до системної, науково обґрунтованої і практично реалізованої публічної політики у цій сфері.

Дослідження відкриває кілька перспективних і актуальних напрямів для подальших наукових розвідок, що можуть суттєво поглибити отримані результати. По-перше, розробка і апробація галузево специфічних методик оцінювання самоорганізаційного потенціалу для різних сфер регіонального розвитку – від безпеки і охорони здоров'я до освіти і культури. По-друге, порівняльне дослідження ефективності різних моделей взаємодії органів влади і самоорганізованих спільнот у регіонах з різним профілем ПСП – для формування доказової бази для публічно-управлінських рекомендацій. По-

третє, longitudinal (лонгітюдне) дослідження динаміки самоорганізаційного потенціалу в умовах затяжних криз – для виявлення чинників, що визначають його стійкість або виснаження у часі. По-четверте, аналіз ефективності конкретних інструментів підтримки самоорганізаційного потенціалу у різних регіональних контекстах – для перетворення запропонованої системи інструментів на доказово обґрунтований арсенал публічного управління [129].

Загальний висновок дисертаційного дослідження є таким: самоорганізація населення є не лише реактивним явищем, що виникає у відповідь на кризи, а справжнім проактивним ресурсом регіонального розвитку, що потребує системної і стратегічно орієнтованої публічно-управлінської підтримки. Розвиток цього ресурсу є одночасно справою всього суспільства і відповідальністю системи публічного управління. Саме ця подвійна природа – суспільного і управлінського завдання водночас – робить розвиток самоорганізаційного потенціалу регіонів одним із найбільш складних і одночасно найбільш стратегічно важливих пріоритетів публічного управління в умовах сучасних криз. Дисертаційне дослідження є внеском у формування наукового і методологічного фундаменту для реалізації цього пріоритету – і, ширше, у становлення нової парадигми регіонального врядування, орієнтованої на розкриття і примноження самоорганізаційного потенціалу регіонів як основи їх стійкого розвитку.

Висновки до третього розділу

1. Розроблено концептуальну модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у кризових умовах, що будується на чотирьох методологічних засадах. Перша – відмова від ієрархічної логіки на користь мережевої: обидва типи суб'єктів є рівноправними учасниками управління регіональним розвитком, що мають різні, але взаємно необхідні компетентності і ресурси; держава залишається сильним суб'єктом, але

реалізує цю силу через «уможливлення», а не домінування. Вибір мережевої логіки не означає ігнорування реальної асиметрії між суб'єктами – навпаки, він передбачає активне вирівнювання можливостей через надання самоорганізованим спільнотам доступу до ресурсів, інформації і правового захисту. Друга засада – орієнтація на процеси, а не на структури: ті самі формальні структури можуть функціонувати як ефективні майданчики або як декоративні елементи, що лише імітують участь, – залежно від якості реальних практик координації, а не від кількості формально створених органів. Третя – системність і цілісність: модель охоплює ширший контекст взаємодії, включаючи інституційне середовище, ресурсну базу, механізми зворотного зв'язку і часовий вимір з різними фазами кризового циклу, без яких будь-яка модель є редукованою. Четверта – орієнтація на результат: критерій ефективності взаємодії визначається не кількістю проведених консультацій, а реальним внеском у регіональну стійкість, що дозволяє розмежувати доцільні та надмірно витратні або контрпродуктивні форми взаємодії. Суб'єктами моделі є три рівноправні, але функціонально різні групи акторів: органи публічної влади регіонального і місцевого рівня; самоорганізовані спільноти у широкому розумінні – від формальних громадських організацій до неформальних мереж; посередницькі організації, що виконують функцію «містку» і є особливо незамінними в умовах значної асиметрії або взаємної підозрливості між двома головними суб'єктами. Принципова відмінність запропонованої моделі від наявних у науковій літературі патронажної, контрактної та партнерської схем полягає у синтетичному характері підходу: модель поєднує елементи партнерської і відповідної логік, адаптуючи їх до специфіки кризових умов і регіонального виміру, і надає відносинам нормативного і конструктивного, а не суто описового характеру, що дозволяє використовувати її як безпосередній практичний інструмент для діагностики і вдосконалення взаємодії.

2. Обґрунтовано операційний рівень концептуальної моделі, що охоплює три взаємопов'язані рівні координаційних механізмів,

взаємозалежність між якими є принципово важливою: відсутність будь-якого рівня унеможливорює ефективне функціонування двох інших. Рівень взаємного визнання є найбільш фундаментальним і водночас найменш операціоналізованим у вітчизняній управлінській практиці: він передбачає включення представників самоорганізованих спільнот до консультативних органів з реальними повноваженнями, офіційне визнання їх аналітики як легітимної інформаційної основи для управлінських рішень, надання самоорганізованим структурам юридичного статусу і правового захисту, а також публічне підтвердження їх внеску в регіональний розвиток. Важливо, що визнання є двостороннім: і самоорганізовані спільноти мають визнавати легітимну роль органів влади, відмовляючись від принципового заперечення будь-якого партнерства з «системою». Рівень операційної координації охоплює механізми спільного планування на стадії формування пріоритетів, а не лише коментування готових документів; динамічний розподіл функцій з регулярними «точками перегляду»; спільний моніторинг на основі погоджених показників; процедури вирішення конфліктів; а також «інтерфейсні структури» – координаційні штаби, партисипативне бюджетування, угоди про співпрацю і спільні інформаційні платформи, що є критично важливими у гострій фазі, коли часу на встановлення нових відносин немає. Рівень спільного навчання охоплює механізми накопичення і поширення досвіду: регулярний обмін між регіонами, документацію кейсів, спільні навчальні програми і «ретроспективи» взаємодії – структуровані аналітичні сесії, де учасники спільно обговорюють, що спрацювало і що потребує покращення. Особливого значення в умовах кризи набуває механізм «гнучкого управління», що передбачає здатність обох сторін швидко переглядати і коригувати розподіл функцій і ресурсів у відповідь на мінливі умови: не жорсткий статичний розподіл, а динамічна система з регулярними «точками перегляду», де суб'єкти оцінюють поточний стан і перерозподіляють відповідальність відповідно до змінених умов – компетентність, що є найбільш дефіцитною у вітчизняній управлінській практиці і тому є пріоритетним напрямом розвитку публічного

управління регіональним розвитком.

3. Визначено систему адаптації концептуальної моделі до різних фаз кризового циклу і різних типів регіонів. У превентивній фазі пріоритетом є розвиток «рутин довіри» – регулярних практик взаємодії між органами влади і самоорганізованими спільнотами, що накопичують взаємний досвід і формують відносини довіри ще до настання кризи, адже кожна одиниця ресурсів, вкладена у розвиток самоорганізаційного потенціалу до кризи, є еквівалентною кільком одиницям антикризових видатків після її настання. У гострій фазі критично важливою стає оперативна координація на основі заздалегідь відпрацьованих протоколів – і саме регіони, де «стикувальні вузли» були встановлені раніше, демонструють значно кращу здатність до швидкого міжсекторного реагування. У фазі відновлення принципово важливим є завдання інституціоналізації тимчасових кризових ініціатив і збереження тих позитивних змін у характері взаємодії, що виникли в умовах гострої потреби. Для різних типів регіонів відповідні акценти також суттєво відрізняються: фронтові регіони з «мобілізаційним» профілем потребують підтримки інституціоналізації наявних ініціатив; регіони-реципієнти внутрішньо переміщених осіб – підтримки інтеграційних форм взаємодії і медіації між різними спільнотами; відносно стабільні регіони – системної роботи з розвитку самоорганізаційного потенціалу як підготовки до майбутніх криз. Водночас обґрунтовано умови успішного впровадження моделі: готовність органів влади до реального розподілу повноважень і відповідальності; достатній рівень організаційної спроможності самоорганізованих спільнот; відповідне правове і нормативне середовище; ресурсне забезпечення взаємодії; незалежні механізми оцінювання і зворотного зв'язку. Встановлено, що найбільш критичною і водночас найважче досяжною умовою є готовність органів влади до реального розподілу повноважень: управлінська культура публічних службовців, що схильні підозрювати самоорганізовані ініціативи і прагнуть їх контролювати, є найстійкішим бар'єром для продуктивної взаємодії – і жодні технічні вдосконалення механізмів не компенсують

відсутності базової готовності до партнерства. Водночас готовність до розподілу влади залежить не лише від індивідуальних цінностей посадовців, а й від системних стимулів: включення якості взаємодії з громадянським суспільством до показників оцінювання результатів діяльності органів влади є необхідною умовою для формування раціональних мотивів інвестування часу у розвиток цих відносин.

4. Встановлено зміст системи інституційно-правових та організаційних інструментів стимулювання самоорганізації на регіональному рівні, що охоплює п'ять взаємопов'язаних груп. Правові і нормативні інструменти включають оновлення законодавства про органи самоорганізації населення з розширенням сфери дії на неформальні практики і запровадженням спрощеного реєстраційного режиму; вдосконалення механізмів публічних консультацій через обов'язкові звіти про врахування зауважень з мотивованим поясненням відхилень; розробку регіональних стратегій підтримки самоорганізації з урахуванням специфічного компонентного профілю ПСП; реєстри самоорганізаційних практик як публічні бази даних; обов'язкові звіти про стан ПСП у складі регіональної звітності; регіональні «Хартії взаємодії» як рамкові документи, апробовані у країнах ЄС. Фінансові і ресурсні інструменти охоплюють диференційовані грантові програми трьох категорій – малі, середні і великі – з принципом «розвитку спроможності» як критерієм відбору і механізмом рівного рецензування; субвенції органам місцевого самоврядування; системне вдосконалення партисипативного бюджетування із запровадженням регіонального рівня; соціальне замовлення зі спрощеним доступом для неінституціоналізованих ініціатив; мережу регіональних ресурсних центрів з диверсифікованим фінансуванням. Кадрові і навчальні інструменти включають обов'язковий навчальний модуль для публічних службовців у змішаних групах з активістами; посади координаторів взаємодії в обласних адміністраціях і великих ОТГ; регіональні «академії громадянського лідерства» для ситуативних лідерів; практику обміну персоналом між органами влади і самоорганізованими організаціями.

Інформаційно-комунікаційні і цифрові інструменти охоплюють двосторонні регіональні платформи взаємодії; системи картографування потреб і ресурсів у реальному часі; програми цифрового посилення самоорганізаційних ініціатив; розвиток відкритих даних про стан самоорганізаційного потенціалу. Водночас встановлено, що ефективність цифрових інструментів є обмеженою без урахування проблеми цифрової нерівності: соціально вразливі групи і сільські спільноти мають суттєво менший доступ до цифрових ресурсів, ніж молоді і міські мешканці, а тому програми цифрового посилення через бібліотеки, центри надання адміністративних послуг і школи є необхідним доповненням до платформних рішень. Гендерний вимір кадрових інструментів є стратегічним управлінським рішенням, а не лише питанням рівності: жінки відіграють непропорційно велику роль у низовій самоорганізації, проте залишаються маргіналізованими у формальних структурах, а тому цілеспрямоване залучення найбільш активних учасниць реальної самоорганізації підвищує якість і легітимність навчальних програм.

5. Обґрунтовано три стратегічні напрями розбудови системи самоорганізації населення як складової регіонального розвитку в умовах одночасних трансформаційних процесів – децентралізаційної реформи, системної кризи і євроінтеграційного процесу, – що разом створюють унікальне «вікно можливостей» для системних змін. Перший стратегічний напрям – інституціоналізація самоорганізації як стійкого елемента регіонального врядування – передбачає три взаємопов'язані пріоритети: інтеграцію самоорганізованих спільнот у формальні системи регіонального врядування через реально функціонуючі механізми спільного прийняття стратегічних рішень, а не декоративне включення до консультативних рад; розвиток регіональних мереж самоорганізованих спільнот з «відкритою архітектурою», що поєднують функції інформаційного обміну, координації, навчання і представництва та є здатними агрегувати локальні ініціативи у потужніші колективні відповіді на регіональні виклики; розробку і впровадження диференційованих стандартів якості для самоорганізованих

структур, що взаємодіють з органами влади, – зі ступінчастим підходом від базових до розгорнутих стандартів залежно від масштабу участі у публічних програмах. Другий стратегічний напрям – розбудова системи стратегічного інвестування у самоорганізаційний потенціал – спирається на ключову тезу про те, що інвестиції у розвиток самоорганізаційного потенціалу у міжкризовий час є набагато ефективнішими, ніж аналогічні за обсягом витрати у кризових умовах, і охоплює формування регіональних фондів розвитку з горизонтом планування, що відповідає реальним темпам формування соціального капіталу; підтримку соціальних інновацій через «соціальні пісочниці»; розвиток регіональних дослідницьких консорціумів для доказового управління на основі систематичного моніторингу ПСП; розвиток культури «суспільної резилієнтності» через освіту і медіа. Обґрунтовано, що реалізація другого стратегічного напрями вимагає принципового перегляду логіки регіональних фондів підтримки: замість реагування на поточні заявки необхідний проактивний підхід – виявлення тих аспектів самоорганізаційного потенціалу, розвиток яких є найбільш критичним для регіональної стійкості, і цілеспрямований пошук ініціатив, здатних суттєво вплинути саме на ці аспекти. Ключовою тезою другого напрями є доведене зарубіжним досвідом положення: інвестиції у самоорганізаційний потенціал у міжкризовий час є набагато ефективнішими, ніж аналогічні видатки у кризових умовах, а тому раціональна публічна політика має відображати цю залежність у розподілі пріоритетів і ресурсів, виділяючи щонайменше 0,3–0,5% регіонального бюджету на системну підтримку самоорганізаційного потенціалу.

6. Визначено зміст третього стратегічного напрями – інтеграції самоорганізаційного виміру у стратегічне планування регіонального розвитку – та розроблено дорожню карту реалізації всіх трьох напрямів на трьох горизонтах. Третій напрям долає концептуальний недолік чинних регіональних стратегій, орієнтованих переважно на матеріальні і економічні показники, через розробку «Концепції самоорганізаційного виміру регіонального розвитку» із поєднанням функціонального і ціннісного

обґрунтувань; системну ревізію регіональних стратегій від логіки «стратегії для регіону» до «стратегії регіону разом з його населенням»; запровадження механізму «самоорганізаційного бенчмаркінгу» між регіонами; включення щонайменше шести індикаторів ПСП до офіційних систем регіонального моніторингу. Дорожня карта визначає три горизонти реалізації: короткостроковий (1–2 роки) – фундаментальна підготовка, де ключовим показником успіху є не кількість прийнятих документів, а якість сформованих відносин взаємного розуміння і довіри; середньостроковий (3–5 років) – розгортання системи із забезпеченням «швидких перемог», що формують суспільний запит на продовження реформ і знижують ризик «стратегічного відкату» при зміні керівництва; довгостроковий (6–10 років) – системна трансформація, що веде до «точки незворотності», коли самоорганізаційний потенціал стає органічною, самовідтворюваною властивістю регіональних систем, а не залежить від доброї волі конкретних посадовців. Досягнення цієї точки потребує поєднання інституційних, культурних і соціальних змін, що, за досвідом успішних суспільств, вимагає щонайменше 7–10 років послідовних цілеспрямованих зусиль. Розроблено також систему управління ризиками при реалізації стратегічних напрямів: ризик «стратегічної декларативності» мінімізується через чіткі показники, відповідальність і механізми публічної звітності; ризик «зміни пріоритетів» при зміні керівництва – через включення самоорганізаційного виміру до формальних систем звітності і нормативних документів; ризик «ресурсної нестачі» – через поетапність із початком з відносно низьковитратних заходів і переходом до більш ресурсоемних лише після формування суспільного запиту. Загальне стратегічне бачення, що реалізується через три напрями, полягає у становленні нової парадигми регіонального врядування, де самоорганізаційний потенціал населення є не периферійним елементом системи соціальної підтримки, а центральним ресурсом регіональної стійкості і розвитку.

ВИСНОВКИ

За результатами дисертаційного дослідження вирішено конкретне науково-прикладне завдання – теоретично обґрунтовано самоорганізацію населення як механізм забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз та розроблено систему практичних рекомендацій щодо вдосконалення публічного управління розвитком самоорганізаційного потенціалу регіонів. Отримані результати дозволяють сформулювати такі висновки.

1. З'ясовано, що жоден з наявних теоретичних підходів до розуміння самоорганізації населення – синергетичного, теорії соціального капіталу, інституційного, теорії складних адаптивних систем, мобілізації ресурсів та адаптивного управління – окремо не забезпечує повноти її осмислення у контексті публічного управління регіональним розвитком: синергетичний підхід розкриває механізми виникнення, але ігнорує управлінський вимір; інституційний фіксує організаційні форми, але не охоплює неформальних процесів; теорія соціального капіталу пояснює ресурсний потенціал, але не динаміку мобілізації. Запропонований синтез цих підходів в єдину аналітичну рамку, що розглядає самоорганізацію одночасно як процес, ресурс і рівноправного партнера органів влади, формує теоретичне підґрунтя для переходу від патерналістської до партнерської логіки взаємодії у публічному управлінні регіональним розвитком.

2. Визначено, що кризова уразливість регіонів є структурною, а не ситуативною характеристикою і не може бути зведена лише до соціально-економічних показників – вона безпосередньо залежить від рівня та структури самоорганізаційного потенціалу, що принципово змінює підходи до її оцінювання. Встановлено, що для регіонів, які переживають масштабні кризи, орієнтир на відновлення докризового стану є недостатнім, оскільки повернення до попередніх умов функціонування може бути неможливим або недоцільним. З огляду на це запропоновано розглядати трансформативну резилієнтність як операційний орієнтир публічного управління в умовах криз

різної природи та включити самоорганізаційний потенціал як обов'язковий вимір системи моніторингу кризової уразливості регіонів.

3. Виявлено, що активізація самоорганізації населення є закономірною відповіддю на інституційні розриви, які виникають у кризових умовах, і залежить від передумов, що формуються задовго до настання кризи – у міжкризовий час. Встановлено, що регіони з вищим рівнем попереднього досвіду колективної дії, міжособистісної довіри та налагоджених відносин між владою і населенням демонструють якісно іншу самоорганізаційну відповідь, ніж регіони з аналогічними соціально-економічними показниками, але без цих передумов. Це означає, що ефективність публічного управління у кризових умовах значною мірою визначається рішеннями, прийнятими задовго до кризи, – тому запропоновано переорієнтувати його з реактивної підтримки самоорганізації у гострій фазі на проактивне формування її передумов у міжкризовий час.

4. Узагальнено вітчизняний та зарубіжний досвід залучення потенціалу самоорганізації населення до забезпечення стійкості регіонального розвитку і встановлено, що у країнах з найвищою ефективністю цього процесу держава виступає не керівником, а організатором умов для розвитку самоорганізації. Виявлено, що ефективність залучення самоорганізаційного потенціалу визначається не рівнем соціально-економічного розвитку регіону, а структурою його самоорганізаційного потенціалу, що робить диференційований підхід до публічного управління не просто бажаним, а необхідним. Оскільки Україна має унікальний потенціал волонтерського руху, сформованого починаючи з 2014 року, запропоновано розглядати його як готову інституційну основу для розбудови системи взаємодії органів влади та самоорганізованих спільнот, а виявлені закономірності адаптувати до українського контексту через диференціацію публічно-управлінських підходів відповідно до структури самоорганізаційного потенціалу кожного регіону.

5. Розроблено концептуальну модель взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот у кризових умовах, що будується на мережевій

логіці рівноправного взаємодоповнення суб'єктів і охоплює три взаємозалежні рівні координаційних механізмів – взаємного визнання, операційної координації та спільного навчання. Встановлено, що відсутність будь-якого з цих рівнів унеможлиблює перехід взаємодії на якісно вищий рівень – зокрема, без взаємного визнання неможлива операційна координація, а без операційної координації – спільне навчання як основа довгострокової інституційної пам'яті. Доведено, що дієвість моделі забезпечується не формальним визнанням самоорганізації як партнера, а реальною відмовою від ієрархічної логіки управління на користь логіки уможливлення, коли держава реалізує свою роль через створення умов, а не через контроль. Оскільки в українському контексті між органами влади та самоорганізованими спільнотами існує значна інституційна асиметрія, запропоновано інститут посередницьких організацій як необхідний третій суб'єкт моделі, а механізм гнучкого управління – як інструмент динамічного перерозподілу функцій між суб'єктами відповідно до фази кризового циклу.

6. Обґрунтовано систему інструментів публічного управління, спрямованих на стимулювання самоорганізації населення на регіональному рівні, що охоплює п'ять взаємопов'язаних груп – правові і нормативні, фінансові і ресурсні, організаційні і структурні, кадрові і навчальні, інформаційно-комунікаційні і цифрові. Встановлено, що наявна практика публічного управління характеризується переважно фрагментарним застосуванням окремих інструментів без урахування структури самоорганізаційного потенціалу регіону та фази кризового циклу, що суттєво знижує їх ефективність і призводить до нераціонального використання публічних ресурсів. Оскільки регіони України мають різні профілі самоорганізаційного потенціалу, запропоновано диференційоване застосування системи інструментів відповідно до цих профілів, що дозволяє забезпечити адресний і системний вплив на всі компоненти потенціалу одночасно.

7. Визначено стратегічні напрями розбудови системи самоорганізації

населення як чинника регіонального розвитку, що охоплюють три взаємопов'язані вектори – інституціоналізацію самоорганізації як стійкого елемента регіонального врядування, розбудову системи стратегічного інвестування у самоорганізаційний потенціал у міжкризовий час та інтеграцію самоорганізаційного виміру у стратегічне планування регіонального розвитку. Встановлено, що ці вектори є не послідовними етапами, а паралельними і взаємопідсилюючими напрямками – реалізація лише одного або двох з них не забезпечує системного ефекту, оскільки інституціоналізація без стратегічного інвестування залишається формальною, а інтеграція у стратегічне планування без інституційної основи – декларативною. Оскільки розбудова самоорганізаційного потенціалу є довгостроковим процесом, результати якого проявляються не в гострій фазі кризи, а у здатності регіону до стійкого розвитку в перспективі, запропоновано розглядати її як стратегічний пріоритет публічного управління регіональним розвитком в умовах криз, реалізація якого має забезпечуватись на всіх рівнях публічного управління – від загальнодержавного до місцевого.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонов А., Приходько І., Антонова Л. Впровадження принципів належного врядування як інструмент зміцнення демократії в Україні. *Державне управління та регіональний розвиток*. 2023. №20. С 285-302.
2. Антонова Л., Івашова Л., Антонов А., Проблеми децентралізації та розвитку територіальних громад в Україні: соціальні аспекти. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 17. С. 87-95
3. Бабич О. Б. Участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики. *Держава та регіони. Серія : Державне управління*. 2014. № 2. С. 78 - 84.
4. Байрак С. О. Основи громадянського суспільства та політичних знань: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2023. 644 с.
5. Батанов О. В. Децентралізація публічної влади в Україні у контексті зарубіжного досвіду та євроінтеграційних процесів. Львів: СПОЛОМ, 2021. 388 с.
6. Бевзенко Л., Злобіна О. Волонтерство в умовах інституційних та структурних змін: генеза та агентні впливи. *Український соціологічний журнал*. 2021. Вип. 26. С. 27 - 38.
7. Бездетко К. С., Серьогіна Д. О. Сталий розвиток: еволюція підходів до визначення та сучасні інтерпретації. *Економіка та суспільство*. 2025. Вип. 76. С. 1 - 14.
8. Бень Я. В. Методологія дослідження механізмів реалізації демократії участі в умовах воєнного стану в Україні. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 3 (21). С. 143 - 153.
9. Белай С. В. Підходи до оцінювання соціально-економічної безпеки регіонів України. *Державне управління та місцеве самоврядування : тези XI Міжнар. наук. конгресу (Харків, 24 берез. 2011 р.)*. Харків : Магістр, 2011. С. 232–234.
10. Бідак В. Я. Соціальна вразливість населення України у фокусі

зміцнення національної безпеки. *Регіональна економіка*. 2023. № 3. С. 70 - 85.

11. Білоконь М. В. Ентропія як виклик інституційній стійкості публічного управління в умовах гібридних загроз. *Актуальні проблеми державного управління*. 2025. Том.1. № 66. С. 179–195.

12. Бобровська О. Ю. Інноваційно орієнтоване управління економічним зростанням регіонів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 9 - 10. С. 5 - 10.

13. Бобровська О. Ю. Формування механізму системного управління процесами інвестування відбудови регіонів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 15.

14. Бобровська О. Ю. Удосконалення управління процесами відбудови і розвитку регіонів України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2023. № 8.

15. Бородін Є., Шумляєва І. Інституційно-правове забезпечення функціонування суб'єктів місцевого самоврядування в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2021. Т. 9, № 3. С. 13 - 21.

16. Буряк А. А., Маховка В. М., Сторожук Л. М. Стратегія і механізми запровадження цифрової економіки в країнах ЄС та Україні як умова подолання кризових явищ. *Економіка і регіон*. 2023. № 2(89). С. 53-59.

17. Васильєв Г. Ю., Воднік В. Д., Волянська О. В. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія. Харків: Право, 2013. 536 с.

18. Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 25-й річниці Конституції України (м. Київ, 22 червня 2021 р.). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. 240 с.

19. Вимірювання досягнення цілей сталого розвитку регіонами України: вибір індикаторів та визначення базових рівнів: аналітичне дослідження. Київ: UNDP Ukraine, 2019. 276 с.

20. Високий М., Нагорняк Т. Взаємодія органів місцевого самоврядування з громадськістю в Україні. *Прикладні аспекти сучасних*

міждисциплінарних досліджень. 2021. № 12. С. 160 - 162.

21. Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 лютого 2024 року). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 1084 с.

22. Возняк Г. В. Регіональний розвиток: сутність та методологічна основа. *Регіональна економіка*. 2015. № 3. С. 34 - 43.

23. Войціцька К. М. Комплексний механізм публічного управління економічним розвитком урбанізованих територій в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. № 3 (105). С. 110 - 123.

24. Гагін А. О. Принципи партисипативного підходу щодо управління урбанізованими територіями. *Економіка, управління та адміністрування*. 2024. № 2 (108). С. 123 - 128.

25. Ганжук О. Демократія участі в Україні: стан та умови реалізації. *Український часопис Конституційного права*. 2024. № 1. С. 32 - 41.

26. Герасіна Л. М., Клімова Г. П., Погрібна В. Л. Громадянське суспільство України: стан і перспективи розвитку в умовах російсько-української війни: монографія. Харків: Право, 2025. 394 с.

27. Гібадуллін О.В., Дунаєв І.В., Громов С.О. Складові системи промислового відновлення регіонів в умовах воєнного стану в Україні. *Вісник післядипломної освіти: Серія «Соціальні та поведінкові науки; Управління та адміністрування»*. 2024. Вип. 28 (57). С. 174-205.

28. Гонюкова Л. В. Базові принципи взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів державної влади у здійсненні нормотворчої діяльності. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2013. Вип. 2. С. 31 - 36.

29. Горохова Л. В. Реформування місцевого самоврядування в Україні. *Регіональні студії*. 2023. № 33. С. 51-57.

30. Громадянське суспільство України в умовах повномасштабної війни: дослідження. *Аргумент: веб-сайт*. URL:

<https://argumentua.com/stati/gromadyanske-susp-lstvo-ukra-ni-v-umovakh-povnomasshtabno-v-ini-dosl-dzhennya> (дата звернення: 17.05.2025).

31. Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2013 р., м. Київ). Київ: НІСД, 2014. 192 с.

32. Гуненко О. В. Фінансова децентралізація та її вплив на систему місцевих фінансів України. *Демократичне врядування*. 2019. Вип. 2 (24). С. 25 - 36.

33. Дегтярьова І. О. Конкуренстоспроможність регіону: стратегічні пріоритети та механізми державного управління. Київ : НАДУ, 2018. 368 с.

34. Дембіцький С. «Українське суспільство» після 16 місяців війни: соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 40 с.

35. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу: аналіт. доп. / за ред. Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2019. 192 с.

36. Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні : наук. доп. / за наук. ред. Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2020. 153 с.

37. Децентралізація, місцеве самоврядування і регіональний розвиток: стратегічний вимір. Урядовий портал. Єдиний вебпортал органів виконавчої влади України: веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/detsentralizatsiia-mistseve-samovriaduvannia-i-rehionalnyi-rozvytok-stratehichniy-vymir> (дата звернення: 05.02.2025).

38. Дегтяр А. О., Заблоцький В. В. Сучасні тенденції формування системи комунікації між публічною владою та громадськістю на регіональному рівні. *Наукові інновації та передові технології. Серія «Державне управління»*. Вип. 6 (8). 2022. С. 482 - 494.

39. Дегтяр А. О., Татауров І. М. Розвиток публічного управління в кризових умовах воєнного стану. *Суспільство та національні інтереси*. 2026. № 2 (22). С. 1063 - 1080.

40. Дегтяр А. О., Тесаловський О. Б. Особливості зв'язків з

громадськістю в органах місцевого самоврядування. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2022. № 1.

41. Дзюндзюк В. Публічне управління надзвичайними ситуаціями як складова забезпечення сталого регіонального розвитку. *Теорія та практика державного управління*. 2024. 2(79). С. 465–477.

42. Дзюндзюк В.Б., Хольченков М.О. Удосконалення інструментів політики регіонального розвитку в умовах децентралізації влади: проблеми та перспективи. *Успіхи і досягнення у науці*. 2025. № 3(13). С. 348-360.

43. Дзяна Г. О., Дзяний Р. Б. Управління комунікаціями в умовах криз. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 2. С. 13-21.

44. Домбровський О. І., Багір'янц Д. П. Участь громадськості у здійсненні публічного адміністрування на місцевому рівні: поняття та механізми забезпечення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 610 - 613.

45. Дробот І. О. Якість адміністративних послуг як ресурс гарантування місцевого самоврядування в Україні: понятійно-термінологічний аспект. *Державне будівництво*. 2011. № 2. С. 45 - 54.

46. Дунаєв І. В., Гібадуллін О. В. На шляху до сталого промислового відновлення і розвитку України: дослідження регіональних систем у воєнний період. *Державне будівництво*. 2023. Т. 2, № 34.

47. Дунаєв І.В., Кокорєв В.В. Інституційні механізми залучення малого та середнього підприємництва до забезпечення економічної стійкості в умовах триваючої та гібридної війни. *Актуальні питання у сучасній науці (Серія Публічне управління)*. 2026. №1/43. С. 349-361.

48. Євтушенко О. Н. Громадянське суспільство та інститути публічної влади в політичній системі України. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія*. 2011. Т. 155, Вип. 143. С. 56 - 61.

49. Ємельяненко Л. М. Розвиток людського капіталу в системі

стратегування післявоєнної відбудови України. *Трансформаційна економіка*. 2025. № 2 (11). С. 48 - 57.

50. Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Сучасна економіка: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2005. 326 с.

51. Іванов Є. Механізми взаємодії в системі публічного управління. *Публічне управління і політика*. 2025. № 4 (8). С. 1 - 10.

52. Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.). Разумков центр: веб-сайт. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r> (дата звернення: 02.03.2025).

53. Інструменти е-демократії у містах України. Інформаційно-аналітичний довідник / за ред. С. Лобойка, М. Находа, Д. Хуткого. Київ, 2017. 58 с.

54. Казюк Я. Формування критеріїв та методики оцінювання спроможності територіальних громад: аналітичне дослідження. Київ: Центр політико-правових реформ, 2023. 123 с.

55. Каплан Ю., Скворцова В., Валевський О. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023-2024 роках: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2024. 47 с.

56. Карамішев Д. В, Суворов В. П. Глобальне врядування та комплексна безпека: інтеграційні аспекти формування глобальної екосистеми стійкості в умовах гібридних загроз. *Теорія та практика державного управління*. 2024. Вип. 1 (78). С. 7–19.

57. Карамішев Д. В. Механізми громадської участі у забезпеченні кризового управління процесами повоєнної відбудови на основі цифрових технологій. *Актуальні проблеми державного управління*. 2024. № 2 (65). С. 8–30.

58. Карамішев Д., Суворов В. Стійкість як визначальна характеристика кризового управління у подоланні вразливостей соціально-економічних систем. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток*,

удосконалення. 2025. № 12. С. 84–92.

59. Кашенко Д. В. Зарубіжний досвід публічного управління в умовах надзвичайних ситуацій. *Актуальні проблеми державного управління*. 2024. № 2 (65). С. 370 - 382.

60. Квітка С., Новіченко Н., Перспективні напрямки цифрової трансформації публічного управління. *Аспекти публічного управління*. 2020. Том 8, № 4. С. 129 - 146.

61. Кіш Г. В. Чинники регіонального розвитку та їх стратегічне управління. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2022. № 1 (124). С. 112 - 115.

62. Коваленко, М. М., Соболев, Р. Г., Ваніна, Я. А., Берлізова, В. А., Соболев, М. Р. Цифровізація регіональної економіки як підхід публічного управління в стимулюванні соціально-економічного розвитку регіонів України. *Теорія та практика державного управління*. 2024. № 1 (78). С. 70- 99.

63. Колодій О. М. Основні засади державної регіональної політики в умовах децентралізації. *Право та державне управління*. 2019. № 3 (36), Том 2. С. 145 - 153.

64. Кондратинський О. С. Термінологічний аналіз понять «громадянське суспільство» та «територіальна громада». *Теорія та історія публічного управління*. 2015. № 11-12 (25-26). С. 14 - 20.

65. Корж І. Ф. Європейські принципи партисипативної демократії та їх впровадження в Україні. *Інформація і право*. 2022. № 1 (40). С. 35 - 45.

66. Корж І. Ф., Бірюк Л. І. Доступ до правової інформації в Україні в контексті європейських принципів партисипативної демократії. *Право України*. 2022. № 9. С. 43 - 60.

67. Костенко А. М. Сучасні механізми впливу інститутів громадянського суспільства на органи державної влади. *Регіональні студії*. 2018. № 15. С. 23 - 27.

68. Косухіна К. В. Громадські ініціативи як чинник самоорганізації суспільства та суттєвий механізм забезпечення соціальних послуг. *Теорія та*

практика державного управління. 2021. № 2 (73). С. 33 - 39.

69. Котуков О. А., Котукова Т. В. Стратегічне планування як інструмент узгодження регіонального і місцевого розвитку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2026. Том 37 (76). № 1.

70. Котуков О., Котукова Т. Інституційні механізми взаємодії регіонального та місцевого рівнів публічного управління. *Економічний простір*. 2026. Вип. 210. С. 401 - 410.

71. Кравців В. С., Жук П. В. Концептуальні засади реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування в Україні. *Регіональна економіка*. 2010. № 4. С. 7 - 16.

72. Криворучко І. В. Ключові тренди цифровізації публічного управління в контексті євроінтеграції України. *Теорія та практика державного управління*. 2024. № 2 (79). С. 115 - 135.

73. Кріпак А. П. Партиципативна модель стратегічного розвитку територіальної громади як інструмент забезпечення її спроможності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 5. URL: <http://www.investplan.com.ua/?op=1&z=6568&i=20> (дата звернення: 07.01.2025)

74. Кучук А. М. Співвідношення партиципативної демократії та правдивої демократії: пропедевтичний аспект. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2025. № 16.

75. Лациба М., Хмара О., Андрусів В. Транспарентність влади: українські реалії та міжнародні стандарти. *Громадянське суспільство*. 2015. № 10. С. 11 - 14.

76. Лібанова Е. М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність. *Економіка України*. 2014. № 3. С. 4 - 19.

77. Маматова, Т., Чикаренко, І., & Бородін, Є. Цифрові платформи Smart Specialisation Platform та Espon: структура та можливості для регіонів і

громад ЄС. *Аспекти публічного управління*. 2022. 10(6). С. 37-45.

78. Мамонова В. В. Організаційний плюралізм співробітництва в місцевому самоврядуванні як віддзеркалення інтеграційних процесів на території. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 3. С. 60 - 65.

79. Мамонова В. В. Роль прогнозування в плануванні економічного і соціального розвитку територій. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. № 1. С. 18 - 25.

80. Мануйлов Ю. Інтегровані стратегії публічного управління соціально-економічним розвитком регіонів в умовах відновлення України. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення*. 2025. № 14. С. 75 - 85.

81. Мартинович Н. О., Лещенко П. А. Розбудова територій пріоритетного розвитку: методичний концепт. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 36.

82. Матійчик А. В. Самоорганізація громадянського суспільства як чинник демократичної модернізації політичної системи України: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Львів, 2016. 22 с.

83. Мачабелі Т. М. Теоретичні основи механізмів взаємодії влади та громадськості в умовах гібридних загроз. *Державне будівництво*. 2024. № 1 (35). С. 64 - 75.

84. Міжрегіональне співробітництво у системі нової регіональної політики України : аналіт. доп. / за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2011. 32 с.

85. Мінрозвитку переймає досвід Польщі у питаннях посилення спроможності регіональної політики. Вебсайт Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <https://mindev.gov.ua/news/36157-minrozvitku-pereimaje-dosvid-polshhi-u-pitanniah-posilennia-spromozhnosti-regionalnoyi-politiki> (дата звернення 11.12.2025).

86. Могилевська О., Ціпоренко С., Поворозник М., Шамрай Н. Побудова прогностичних моделей механізму участі громадськості в управлінні

розвитком об'єднаних територіальних громад. *Київський економічний науковий журнал*. 2023. № 3. С. 91 - 100.

87. Моніторинг регіонального розвитку. Міністерство розвитку громад та територій: веб-сайт. URL: <https://mindev.gov.ua/diialnist/polityka-rehionalnoho-rozvytku/monitorynh-rehionalnoho-rozvytku> (дата звернення: 27.05.2025).

88. Нагаєв В. М., Булава М. В. Цифровізація волонтерського менеджменту в умовах воєнного стану в Україні. *Інформаційні технології в сучасному світі*: матеріали між нар. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти і молодих учених (м. Харків, 29 квіт. 2025 р.). Харків: ДБТУ, 2025. С. 299 - 301.

89. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2022. 552 с.

90. Неофіта Д. Б. Міжнародно-правові акти з питань партисипативної демократії (демократії участі). *Право і суспільство*. 2024. Т. 2, № 1. С. 3 - 8.

91. Неофіта Д. Теоретико-правовий дискурс поняття «Партисипативна демократія». *Молодий вчений*. 2024. № 3 (127). С. 67 - 72.

92. Нечай О. В. Партисипативна демократія в умовах політичних змін. *Політикус. Політичні інститути та процеси*. 2024. Вип. 3. С. 84 - 89.

93. Нікітенко Л. О. Еволюція ідеї партисипативної демократії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 346 - 350.

94. Новікова М. М. Манойленко О. В., Соболев Р. Г., Соболев М. Р. Концептуальні підходи нерівномірності регіонального розвитку: управлінський аспект. *Державне будівництво*. 2024. Том 2, № 36. С. 160 - 171.

95. Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп. Київ: Лібра, 2004. 272 с.

96. Органи самоорганізації населення та їх взаємодія з місцевими

органами влади. Громадський простір : веб-сайт. URL: <https://www.prostir.ua/?library=orhany-samoorganizatsiji-naselennya-ta-jih-vzajemodiya-z-mistsevymy-orhanamy-vlady> (дата звернення: 26 листопада 2025).

97. Організація місцевого самоврядування Республіки Польща. Вебсайт UPLAN. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/orhanizatsiia-mistsevoho-samovriaduvannia-respubliky-polshcha/> (дата звернення: 10.06.2025).

98. Остром Е. Керування спільним: еволюція інституцій колективної дії. Київ: Наш час, 2012. 400 с.

99. Павліха Н. В., Кицюк І. В., Управління конкурентоспроможністю регіону в умовах трансформації національного господарства. *Регіональний розвиток - основа розбудови української держави : зб. матеріалів міжнар. наук.- практ. конф., м. Донецьк, 9 квіт. 2013 р.* Донецьк : ДДУУ. 2013. С. 306–315.

100. Палагнюк Ю. Інформування молоді щодо розширень ЄС в умовах євроінтеграції та розвитку громадянського суспільства. Миколаїв: Вид-во Смельянова Т. В., 2021. 165 с.

101. Панькова О. В., Касперович О. Ю., Іщенко О. В. Ресурсний потенціал волонтерського руху українського суспільства: дослідницька розвідка. *Український соціум.* 2016. № 1 (56). С. 65 - 74.

102. Панькова О. В., Касперович О. Ю., Іщенко О. В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум.* 2016. № 2 (57). С. 25 - 40.

103. Пеліванова Н. «Місцева самоорганізація населення: зарубіжний досвід для України». Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень : веб-сайт. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/misceva-samoorganizaciya-naselennya-zarubizhniy-dosvid-dlya> (дата звернення: 27.05.2025).

104. Петрівський О. О. Демографічна ситуація в Україні: перспективи

виходу з кризи та мінімізація її впливу на розвиток економіки країни.
Економіка та суспільство. 2025. Вип. 77.

105. Побережник Г. В. Міжмуніципальне співробітництво як інструмент розвитку депресивних територіальних громад регіону.
Економічний вісник. 2023. № 2 (62). С. 85 - 89.

106. Про внесення змін до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : Постанова Кабінету Міністрів України № 1686 від 12.12.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1686-2025-п> (дата звернення 02.03.2025).

107. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 25.01.2025).

108. Про забезпечення готовності закладів охорони здоров'я до реагування на надзвичайну ситуацію державного рівня природного характеру, пов'язану із спалахом коронавірусної хвороби COVID-19: Наказ МОЗ України від 13.03.2020 р. № 663. URL: <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-13032020--663-pro-zabezpechennja-gotovnosti-zakladiv-ohoroni-zdorov%e2%80%99ja-do-reaguvannja-na-nadzvichajnu-situaciju-derzhavnogo-rivnja-prirodnogo-harakteru-pov%e2%80%99jazanu-iz-spalahom-koronavirusnoi-hvorobi-covid-19> (дата звернення: 15.08.2025).

109. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України № 996 від 03.11.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п> (дата звернення: 27.06.2025).

110. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: постанова Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.08.2025).

111. Про затвердження Інструкції про порядок взаємодії між Державною службою України з надзвичайних ситуацій, Національною

поліцією України та Національною гвардією України у сфері запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, пожежі та небезпечні події: Наказ МВС України від 22.08.2016 № 859. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1254-16#Text> (дата звернення: 15.08.2025).

112. Про затвердження Положення про організацію оповіщення про загрозу виникнення надзвичайних ситуацій та організації зв'язку у сфері цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.09.2017 № 733. Дата оновлення: 08.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/733-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.08.2025).

113. Про затвердження Порядку створення та використання матеріальних резервів для запобігання і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2015 р. № 775. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/775-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.08.2025).

114. Про затвердження Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та Статуту дій органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту під час гасіння пожеж: Наказ МВС України від 26.04.2018 р. № 340. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0801-18#Text> (дата звернення: 15.08.2025).

115. Про затвердження типового положення про регіональну та місцеву комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 р. № 409. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.08.2025).

116. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13.07.2000 р. № 1908-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text> (дата звернення: 15.08.2025).

117. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>

(дата звернення: 18.11.2025).

118. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 № 2625-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14> (дата звернення: 15.01.2025).

119. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення: 15.08.2025).

120. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17 червня 2014 р. № 1508-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> (дата звернення: 27.10.2025).

121. Пупяліс Є.В. Розвиток інституційної спроможності публічного управління у протидії гібридним загрозам національній безпеці. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. № 6(46). С. 253-264.

122. Ревко А. М. Соціальний капітал як детермінанта розвитку громади та соціального підприємництва в умовах сучасних викликів. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 43.

123. Регіони України у післякризовий період: ризики та перспективи розвитку : аналіт. доп. / за ред. А. П. Павлюк. Київ : НІСД, 2011. 104 с.

124. Регулювання регіонального розвитку у фокусі сучасних реформ : наукова доповідь / за наук. ред. С. Л. Шульц. Львів, 2025. 87 с.

125. Резнікова О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища. Київ : НІСД, 2022. 456 с.

126. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ: НІСД, 2016. 196 с.

127. Роль громадянського суспільства у відновленні країни: чи можлива співпраця з урядом? Вебсайт CASE Україна. Центр соціально-економічних досліджень. URL: <https://case-ukraine.com.ua/publications/rol-gromadyanskogo-suspilstva-u-vidnovlenni-krayiny-chy-mozhlyva-spivpratsya-z-uryadom/> (дата звернення 11.09.2025).

128. Романюк С. А. Регіональний розвиток і децентралізація:

теоретичні та практичні аспекти. Київ : НАДУ, 2018. 344 с.

129. Рущенко Р. Є. Теоретичні засади децентралізації в реформуванні місцевого самоврядування. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1508> (дата звернення: 13.05.2025).

130. Савчин І. З., Переплюкова О. В. Міжнародний досвід регулювання конвергенції регіонального розвитку. *Бізнес Інформ*. 2024. № 5. С. 43-49.

131. Саєнко П. О. Теоретичні засади формування стратегії розвитку об'єднаної територіальної громади. *Економіка і суспільство*. 2016. Вип. 7. С. 594 - 598.

132. Самчинська О. А. Правова культура громадян як складова системи протидії дезінформації. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови з метою забезпечення сталого розвитку: матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 9 грудня 2022 р.)*. Упоряд: Бевз С. І., Бирса Н. О., Серебрякова Ю. О. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського. 2022. С. 35-38.

133. Сидоренко С. В. Проблематика функціонування механізму державного управління регіональним розвитком на засадах фінансової децентралізації. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 18. С. 147 - 154.

134. Слукін Г. І. Гібридний підхід до оцінки соціальної згуртованості як фактора випереджаючого економічного розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Економічна»*. 2025. Вип. 109. С. 49 - 61.

135. Соболев Р. Г., Бублій М. П., Крамської Д. Ю., Соболев М. Р. Тенденції управління регіональним розвитком в Україні. *Державне будівництво*. 2024. № 1 (35).

136. Солових В. П. Механізм забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз: європейський досвід для України. *Наукові перспективи*. № 3 (69). 2026. С. 588 - 597.

137. Солових В. П. Реформування публічного управління

інфраструктурою великих міст як пріоритет сталого регіонального розвитку в умовах наближення до стандартів ЄС. *Суспільство та національні інтереси*. 2026. № 4 (24). 2026. С. 1746 - 1753.

138. Солових В. П. Системні чинники сталого регіонального розвитку в координатах сучасного публічного управління. *Суспільство та національні інтереси*. 2026. № 5 (25). С. 2054 - 2065.

139. Сорокіна Н., Філатов В. Цифровізація публічного управління в Україні: теоретичний аспект. *Аспекти публічного управління*. 2025. № 13 (1). С. 77 - 81.

140. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.

141. Статистичний збірник: «Бюджет України 2023». Київ: Міністерство фінансів України, 2024. 303 с.

142. Стеченко Д. М. Управління регулювання економіки: навч. посіб. Київ: Міжрегіон. акад. упр. персоналом, 2000. 172 с.

143. Стешенко Т. В. Проблеми правового статусу та організації роботи органів самоорганізації населення як особливої форми участі членів територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 108 - 111.

144. Сторонянська І. З., Беновська Л. Я. Розвиток соціальної сфери територіальних громад в умовах адміністративно-фінансової децентралізації. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2018. 140 с.

145. Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні: актуальні проблеми, ризики та перспективи адміністративно-фінансової децентралізації: наук. доповідь. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2017. 120 с.

146. Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку : монографія / за ред. В. С. Кравців, І. З. Стронянської. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН

України, 2020. 531 с.

147. Требін М. П. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи. *Український соціум*. 2013. № 4 (47). С. 161 - 174.

148. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво та взаємну допомогу в галузі попередження катастроф, стихійних лих, інших надзвичайних ситуацій і ліквідації їх наслідків від 19.07.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_138#Text (дата звернення: 15.08.2025).

149. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорщини про співробітництво і взаємну допомогу в області попередження надзвичайних ситуацій і ліквідації їх наслідків від 27.10.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_042#Text (дата звернення: 15.08.2025).

150. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво від 04.07.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_194#Text (дата звернення: 15.08.2025).

151. Угода про співробітництво у сфері підтримки між Кабінетом Міністрів України та Організацією НАТО з підтримки та постачання (ОНПП) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_029#Text (дата звернення: 07.02.2025).

152. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України*. 2020. Вип. 7 (21).

153. Фросіняк Р. В. Теоретичні основи формування та реалізації системи партисипативної демократії в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. Т 33 (72), № 5. С. 95 - 100.

154. Хилько М. І., Матвійчук А. В. Роль самоорганізації українського громадянського суспільства в умовах протистояння російській агресії. *Держава і право*. 2023. Вип. 94. С. 165 - 178.

155. Хлопов А. В. Конституційно-правові моделі партисипативної

демократії: досвід України та зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. С. 42 - 45.

156. Шевченко О. В., Романова В. В., Жаліло Я. А. Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні: наукова доповідь. Київ: НІСД, 2020. 153 с.

157. Шинькович А. В., Динник І. П. Самоорганізація населення як інструмент підвищення місцевої демократії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. № 14. С. 279 - 284.

158. Шульц С. Л. Регіональна політика в умовах децентралізації управління: сучасні виклики та ризики. *Регіональна економіка*. 2021. № 1. С. 121-130.

159. Ювсечко Я. В., Коваль Н. В., Гламазда П. В. Партисипативна демократія: еволюція правових підходів то громадської участі. *Національні інтереси України*. 2025. № 8 (13). С. 522 - 536.

160. Яблонський В. М., Вознюк П. Ф., Горєлов Д. М. Розвиток громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2015. 60 с.

161. Яцковський С., Брик Я. Індикатори успішності та їх інструменти в системі управління місцевими громадами. Київ: Ukrainian Institute for the Future, 2019. 116 с.

162. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J. Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth. *Handbook of Economic Growth*. 2005. Vol. 1A. P. 385 - 472.

163. Agrawal A., Gibson C. C. Enchantment and Disenchantment: The Role of Community in Natural Resource Conservation. *World Development*. 1999. Vol. 27, № 4. P. 629 - 649.

164. Ahrend R., Gamper C., Schumann A. The OECD Metropolitan Governance Survey: A Quantitative Description of Governance Structures in Large Urban Agglomerations. OECD Regional Development Working Papers, 2014. 81 p.

165. Aldrich D. P. Building Resilience: Social Capital in Post-Disaster

Recovery. Chicago: University of Chicago Press, 2012. 232 p.

166. Aldrich D. P., Meyer M. A. Social Capital and Community Resilience. *American Behavioral Scientist*. 2015. Vol. 59, № 2. P. 254 - 269.

167. Altay C., Ates B. Crisis communication and disaster management in public administration / In Handbook of Research on Global Challenges for Improving Public Services and Government Operations. IGI Global, 2020. P. 103-121.

168. Ansell C., Boin A., Keller A. Managing Transboundary Crises: Identifying the Building Blocks of an Effective Response System. *Journal of Contingencies and Crisis Management*. 2010. Vol. 18 (4). P. 195-207.

169. Ansell C., Gash A. Collaborative Governance in Theory and Practice. *Journal of Public Administration Research and Theory*. 2008. Vol. 18, № 4. P. 543 - 571.

170. Arnstein S. A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Institute of Planners*. 1969. Vol. 35, № 4. P. 216 - 224.

171. Arribas-Bel D., Kourtit K., Nijkamp P. Big Data in Regional Science. *Annals of Regional Science*. 2013. Vol. 50, № 1. P. 1 - 14.

172. Bankoff G. Cultures of Disaster: Society and Natural Hazard in the Philippines. London: Routledge, 2003. 228 p.

173. Barca F. An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations. Brussels: European Commission, 2009. 218 p.

174. Barlow M. Metropolitan Governance and Economic Competitiveness. Paris: OECD, 2006. 54 p.

175. Belloni R. Civil Society and Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Peace Research*. 2001. Vol. 38, № 2. P. 163 - 180.

176. Bertelsmann Stiftung. Sustainable Governance Indicators 2023: Methodology Report. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2023. 64 p.

177. Boin A. The New World of Crises and Crisis Management: Implications for Policymaking and Research. *Review of Policy Research*. 2009. Vol. 26 (4). P.

367-377.

178. Boin A., Ekengren M., Rhinard M. Hiding in Plain Sight: Conceptualizing the Creeping Crisis. *Risk, Hazards & Crisis in Public Policy*. 2020. Vol. 11 (2). P. 116-138.

179. Boin A., Lodge M. Designing resilient institutions for transboundary crisis management: A time for public administration. *Public Administration*. 2016. Vol. 94(2). P. 289-298. DOI: 10.1111/padm.12264

180. Boin A., 't Hart P. Public Leadership in Times of Crisis: Mission Impossible? *Public Administration Review*. 2003. Vol. 63 (5). P. 544-553.

181. Bonanomi A., Lusardi M. Community Self-Organization in Crisis Situations: Institutional Gaps and Social Capital. *Journal of Civil Society*. 2021. Vol. 17, № 2. P. 145 - 162.

182. Bossong R., Hegemann H. European civil security governance: Diversity and cooperation in crisis and disaster management. Cham: Springer, 2015. 245 p.

183. Bouckaert G., Loretan R., Troupin S. Public Administration and the Sustainable Development Goals. *Sustainability*. 2020. Vol. 12, № 15.

184. Bovaird T. Beyond Engagement and Participation: User and Community Coproduction of Public Services. *Public Administration Review*. 2007. Vol. 67, № 5. P. 846 - 860.

185. Brundtland G. H. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. Oxford: Oxford University Press, 1987. 400 p.

186. Bryson J. M. Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations. 5th ed. San Francisco: Jossey-Bass, 2018. 576 p.

187. Calavita N., Mallach A. Inclusionary Housing in International Perspective: Affordable Housing, Social Inclusion, and Land Value Recapture. Cambridge: Lincoln Institute of Land Policy, 2010. 384 p.

188. CEMR. Cities and Regions for the European Green Deal. Brussels: Council of European Municipalities and Regions, 2020. 156 p.

189. Climate-resilient infrastructure: international practices. OECD, 2024. 178 p.

190. Cole A., Payre R. Cities as Political Objects: Historical Evolution, Analytical Categorisations and Institutional Challenges of Metropolitanisation. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2016. 320 p.
191. Collaborative governance in the Netherlands: practices and principles. *Public Management Review*. 2013. Vol. 15, Issue 7. P. 1040 - 1059.
192. Contractualisation in French territorial governance. *European Urban and Regional Studies*. 2014. Vol. 21, Issue 3. P. 278 - 293.
193. Council of Europe. Monitoring Committee on the European Charter of Local Self-Government in Ukraine. Strasbourg: Council of Europe, 2018. 34 p.
194. Crowe C., Dell'Araccia G., Igan D., Rabanal P. How to Deal with Real Estate Booms: Lessons from Country Experiences. *Journal of Financial Stability*. 2013. Vol. 9, № 3. P. 300 - 319.
195. Cutter S. L. A Place-Based Model for Understanding Community Resilience to Natural Disasters. *Global Environmental Change*. 2008. Vol. 18, № 4. P. 598 - 606.
196. Davies R. Three Provocations for Civic Crowdfunding. *Information, Communication & Society*. 2015. Vol. 18. No. 3. P. 342-355.
197. Digital Infrastructure Asset Management Tools for Resilient Linear Infrastructure. *Sustainability*. 2021. Vol. 13, № 21. P. 119 - 135.
198. European Commission. Overview of Natural and Man-made Disaster Risks the European Union may face. Commission Staff Working Document. Brussels, 2017. URL: https://ec.europa.eu/echo/sites/default/files/swd_2017_176_overview_of_risks_2.pdf (дата звернення: 10.02.2025).
199. Fiscal Federalism in Germany: coordination mechanisms. OECD: Working Papers on Fiscal Federalism, 2016. № 20. 38 p.
200. Folke C. Resilience: The Emergence of a Perspective for Social-Ecological Systems Analyses. *Global Environmental Change*. 2006. Vol. 16, № 3. P. 253 - 267.
201. Folke C., Carpenter S. R., Walker B. Resilience Thinking: Integrating

Resilience, Adaptability and Transformability. *Ecology and Society*. 2010. Vol. 15, № 4.

202. Fung A. *Empowered Participation: Reinventing Urban Democracy*. Princeton: Princeton University Press, 2004. 248 p.

203. Giannopoulos G., Theocharidou M., Theodoridis G., Gattinesi P. *Developing Vulnerability and Detection Indicators for Hybrid Threats*. JRC Technical Report, JRC109791, 2018. 156 p.

204. Gillespie D. F., Colignon R. A. *Structural Change in Disaster Preparedness Networks*. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*. 1993. Vol. 11(2). P. 143-162.

205. Harpham T. *The Measurement of Community Social Capital Through Surveys*. New York: Springer, 2008. 385 p.

206. Harrald J. R. *Agility and Discipline: Critical Success Factors for Disaster Response*. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 2006. Vol. 604 (1). P. 256-272.

207. Henstra D. *Evaluating Local Government Emergency Management Programs: What Framework Should Public Managers Adopt?* *Public Administration Review*. 2010. Vol. 70 (2). P. 236-246.

208. Holland J. H. *Complex Adaptive Systems*. *Daedalus*. 1992. Vol. 121, № 1. P. 17 - 30.

209. Hollnagel E., Woods D. D., Leveson N. *Resilience Engineering: Concepts and Precepts*. Aldershot: Ashgate, 2006. 397 p.

210. Howitt A., Leonard H. (Eds.). *Managing Crisis: Responses to Large-Scale Emergencies*. Thousand Oaks: CQ Press, 2009. 672 p.

211. Kapucu N. *Collaborative emergency management: better community organising, better public preparedness and response*. *Disasters*. 2012. Vol. 36(2). P. 239-262.

212. Kapucu N., Augustin M.-E., Garayev V. *Interstate Partnerships in Emergency Management: Emergency Management Assistance Compact in Response to Catastrophic Disasters*. *Public Administration Review*. 2009. Vol. 69

(2). P. 297-313.

213. Karagiannis G. M., Chondrogiannis S., Krausmann E., Turksezer Z. I. Power Grid Recovery after Natural Hazard Impact. Publications Office of the EU, 2017. URL: <https://doi.org/10.2760/87402>

214. Kauffman S. A. The Origins of Order: Self-Organization and Selection in Evolution. Oxford: Oxford University Press, 1993. 734 p.

215. Keating M. The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1998. 242 p.

216. Knio K. Lebanon: Cedar Revolution or Neo-Sectarian Partition? *Mediterranean Politics*. 2005. Vol. 10, № 2. P. 225 - 231.

217. Koliba C., Meek J. W., Zia A. Governance Networks in Public Administration and Public Policy. Boca Raton: CRC Press, 2011. 360 p.

218. Kotukov Oleksandr, Gryshchenko Iryna, Kotukova Tetiana, Marukhlenko Oksana, Mostovenko Oleksii. The impact of social capital on social cohesion in the restoration of territorial communities. *RISUS - Journal on Innovation and Sustainability (Web of Science)*. 2026. Vol. 16, № 4.

219. Kuzio T. Civil Society, Youth and Societal Democratization in Ukraine. *Communist and Post-Communist Studies*. 2006. Vol. 39, № 3. P. 365 - 386.

220. Lee M., Han X., Quising P., Villaruel M. L. Hazard Analysis on Public-Private Partnership Projects in Developing Asia. *ADB Economics Working Paper Series*. 2018. № 548. P. 36 - 42

221. Lefèvre C. Metropolitan Government and Governance in Western Countries. *International Journal of Urban and Regional Research*. 1998. Vol. 22, № 1. P. 9 - 25.

222. Lehmann S. Low Carbon Construction Systems Using Renewable Energies. *Renewable Energy*. 2013. Vol. 49. P. 334 - 338.

223. Linders D. From e-government to we-government: Defining a typology for citizen coproduction in the age of social media. *Government Information Quarterly*. 2012. Vol. 29. No. 4. P. 446-454.

224. Loeffler E., Bovaird T. User and Community Co-Production of Public Services. *International Journal of Public Administration*. 2016. Vol. 39, № 13. P. 1006 - 1019.

225. Lowndes V., Pratchett L. Local Governance under the Coalition Government: Austerity, Localism and the 'Big Society'. *Local Government Studies*. 2012. Vol. 38, № 1. P. 21 - 40.

226. Majchrzak A., Jarvenpaa S. L., Hollingshead A. B. Coordinating Expertise Among Emergent Groups Responding to Disasters. *Organization Science*. 2007. Vol. 18 (1). P. 147-161.

227. Making Decentralisation Work: A Handbook for Policy-Makers. Paris: OECD Publishing, 2019. 156 p.

228. Manca A. R., Benczur P., Giovannini E. Building a Scientific Narrative Towards a More Resilient EU Society Part 1: A Conceptual Framework. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. URL: <https://doi.org/10.2760/635528>.

229. Margetts H., John P., Hale S., Yasseri T. Political turbulence: How social media shape collective action. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015. 304 p.

230. Marks G., Hooghe L., Blank K. European Integration from the 1980s: State-Centric v. Multi-level Governance. *Journal of Common Market Studies*. 1996. Vol. 34. No. 3. P. 341-378.

231. Martin R. Regional Economic Resilience, Hysteresis and Recessionary Shocks. *Journal of Economic Geography*. 2012. Vol. 12, № 1. P. 1 - 32.

232. Martin R., Sunley P. On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation. *Journal of Economic Geography*. 2015. Vol. 15, № 1. P. 1 - 42.

233. Metropolitan governance matters: OECD evidence. CEPR Policy Portal. 2015. URL: <https://cepr.org/voxeu/columns/why-metropolitan-governance-matters-lot-more-you-think> (дата звернення: 27.10.2025).

234. Metropolitan Management. UN-Habitat, 2024. URL:

<https://unhabitat.org/topic/metropolitan-management> (дата
звернення:
23.09.2025).

235. Moretti E. *The New Geography of Jobs*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2012. 304 p.

236. Murosaki Y. The lessons learned from recent natural disasters in Japan, and the problems concerning the countermeasures. *Journal of Japan Society of Civil Engineers*. 2007. Vol. 63(2). P. I 12-I 19.

237. Nakano T. Neighborhood Associations and Urban Governance in Japan. *Urban Studies*. 2004. Vol. 41, № 10. P. 1911 - 1928.

238. Navarro-Espigares J. L., Martín-Segura J. A., Hernández-Torres E. The role of the service sector in regional economic resilience. *The Service Industries Journal*. 2012. Vol. 32, № 4. P. 571 - 590.

239. Norris F. H. Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal of Community Psychology*. 2008. Vol. 41, № 1 - 2. P. 127 - 150.

240. Öberg J., Graham G., Hennelly P. (Eds.). *Measuring the Resilience of Cities: The Role of Big Data*. Cham: Springer, 2020. 210 p.

241. *OECD Regions and Cities at a Glance 2022*. Paris: OECD Publishing, 2022. 148 p.

242. OECD. *Assessing the Response to and Recovery from Natural Disasters in OECD Countries: Emergency Management Policies and the Role of the Public Sector*. *OECD Working Papers on Public Governance*. 2018. Vol. 2. P. 1-76.

243. OECD. *Good Governance for Critical Infrastructure Resilience*. OECD Reviews of Risk Management Policies. Paris: OECD Publishing, 2019. 142 p.

244. Ogata T. Disaster management in Japan. *Journal of Disaster Research*. 2016. Vol. 11(3). P. 439-452.

245. Ostrom E. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 280 p.

246. Ostrom V., Tiebout C. M., Warren R. The Organization of Government in Metropolitan Areas: A Theoretical Inquiry. *American Political Science Review*.

1961. Vol. 55, № 4. P. 831 - 842.

247. Pawlak P., Birnbaum M. Poland's Civil Society Response to the Ukrainian Refugee Crisis. Warsaw: Polish Institute of International Affairs, 2022. 48 p.

248. Perry R. W., Lindell M. K. Preparedness for Emergency Response: Guidelines for the Emergency Planning Process. *Disasters*. 2003. Vol. 27 (4). P. 336-350.

249. Pestoff V. A Democratic Architecture for the Welfare State. London: Routledge, 2009. 272 p.

250. Pickering P. Generating Social Capital for Bridging Ethnic Divisions in the Balkans. *Ethnic and Racial Studies*. 2006. Vol. 29, № 1. P. 79 - 103.

251. Pike A., Dawley S., Tomaney J. Resilience, Adaptation and Adaptability. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*. 2010. Vol. 3, № 1. P. 59 - 70.

252. Pratchett L. New Fashions in Public Participation: Towards Greater Democracy? *Parliamentary Affairs*. 1999. Vol. 52, №. 4. P. 616 - 633.

253. Pretty J. Social Capital and the Collective Management of Resources. *Science*. 2003. Vol. 302, № 5652. P. 1912 - 1914.

254. Prigogine I., Stengers I. Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature. New York: Bantam Books, 1984. 349 p.

255. Public-Private Partnerships in the UK: experience and future prospects. House of Commons Treasury Committee, 2011. 88 p.

256. Pugalis L., Gray N. New regional development paradigms: an exposition of place-based modalities. *Australasian Journal of Regional Studies*. 2016. Vol. 22, № 1. P. 181 - 203.

257. Puistola J.-A., Sirén T. Finland's Comprehensive Security Model. Washington: Center for Strategic and International Studies, 2023. 34 p.

258. Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster, 2000. 541 p.

259. Putnam R. D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press, 1993. 258 p.

260. Putnam R. D. Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America. *Political Science & Politics*. 1995. Vol. 28, № 4. P. 664 - 683.
261. Quarantelli E. L., Dynes R. R. Community Conflict: Its Absence and Its Presence in Natural Disasters. *Mass Emergencies*. 1976. Vol. 1, № 2. P. 139 - 152.
262. Ranghieri F., Ishiwatari M. (Eds.). Learning from megadisasters: lessons from the Great East Japan Earthquake. Washington, DC: The World Bank, 2014. 392 p.
263. Regional development agencies. Tools for economic development / United Nations Human Settlements Programme. Nairobi, 2022. 28 p.
264. Rodden J. Comparative Federalism and Decentralization: On Meaning and Measurement. *Comparative Politics*. 2004. Vol. 36, № 4. P. 481 - 500.
265. Sabatini F. Social Capital as Social Networks: A New Framework for Measurement and an Empirical Analysis of its Determinants and Consequences. *Journal of Socio-Economics*. 2009. Vol. 38, № 3. P. 429 - 442.
266. Salamon L. M. The New Governance and the Tools of Public Action: An Introduction. *Fordham Urban Law Journal*. 2001. Vol. 28, № 5. P. 1611 - 1674.
267. Schiller H. I. Information inequality: The deepening social crisis in America. New York: Routledge, 2007. 149 p.
268. Schilling J., Logan J. Greening the Rust Belt: A Green Infrastructure Model for Right Sizing America's Shrinking Cities. *Journal of the American Planning Association*. 2008. Vol. 74, № 4. P. 451 - 466.
269. Schönwandt W. Planning in Crisis? Theoretical Orientations for Architecture and Planning. Farnham: Ashgate, 2008. 304 p.
270. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. Geneva: World Economic Forum, 2016. 192 p.
271. Shaw R. Community Practices for Disaster Risk Reduction in Japan. Tokyo: Springer Japan, 2014. 286 p.
272. Shoji M., Nakamura T. Effectiveness of disaster management system in Japan. *Journal of Disaster Research*. 2017. Vol. 12(6). P. 1082-1089.

273. Simmie J., Martin R. The Economic Resilience of Regions: Towards an Evolutionary Approach. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*. 2010. Vol. 3, № 1. P. 27 - 43.
274. Sintomer Y., Herzberg C., Röcke A. Participatory Budgeting in Europe: Potentials and Challenges. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2008. Vol. 32, № 1. P. 164 - 178.
275. Solnit R. A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities That Arise in Disaster. New York: Viking, 2009. 353 p.
276. Staber U., Sydow J. Organizational adaptive capacity: a structuration perspective. *Journal of Management Inquiry*. 2002. Vol. 11. No. 4. Pp. 408–424.
277. Territorial Reviews: Ukraine. Paris: OECD Publishing, 2022. 312 p.
278. The National Infrastructure Advisory Council. Critical Infrastructure Resilience: Final Report and Recommendations. Washington: NIAC, 2020. 54 p.
279. The Sydney Metropolitan Strategy: Implementation Challenges. *Springer*. 2015. Vol. 2. P. 45 - 68.
280. Tierney K. Disaster Governance: Social, Political, and Economic Dimensions. *Annual Review of Environment and Resources*. 2012. Vol. 37. P. 341-363.
281. Tierney K. Disasters: A Sociological Approach. Cambridge: Polity Press, 2019. 296 p.
282. Townsend A. Smart Cities: Big Data, Civic Hackers, and the Quest for a New Utopia. New York: W. W. Norton & Company, 2013. 400 p.
283. Turok I., Mykhnenko V. The Trajectories of European Cities, 1960-2005. *Cities*. 2007. Vol. 24, № 3. P. 165 - 182.
284. Unpacking Metropolitan Governance for Sustainable Development. UN-Habitat and GIZ, 2015. 76 p.
285. Voorberg W., Bekkers V., Tummers L. A Systematic Review of Co-Creation and Co-Production: Embarking on the social innovation journey. *Public Management Review*. 2015. Vol. 17. No. 9. P. 1333-1357.
286. Walker B., Salt D. Resilience Practice: Building Capacity to Absorb

Disturbance and Maintain Function. Washington: Island Press, 2012. 248 p.

287. Williams B. K., Brown E. D. Adaptive Management: The U.S. Department of the Interior Applications Guide. Washington, DC: U.S. Department of the Interior, 2012. 136 p.

288. Wisner B. At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters. London: Routledge, 2004. 471 p.

289. Woolcock M., Narayan D. Social Capital: Implications for Development Theory, Research and Policy. *The World Bank Research Observer*. 2000. Vol. 15, № 2. P. 225 - 249.

290. World Bank. Monitoring and Evaluating Stakeholder Engagement Strategies in Disaster and Climate Risk Management Programs. Washington, DC: World Bank, 2020. 112 p.

291. World Commission on Environment and Development. Our Common Future. Oxford: Oxford University Press, 1987. 383 p.

292. World Health Organization. Toolkit for Assessing Health-system Capacity for Crisis Management. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2012. 92 p.

293. World Meteorological Organization. Multi-hazard Early Warning Systems: A Checklist. Geneva: WMO, 2018. 20 p.

294. Yamazaki M., Dewit A. Building Holistic Resilience: Tokyo's 2050 Strategy. *Asia-Pacific Journal: Japan Focus*. 2020. Vol. 18, Issue 7. Article 1.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Миргородський С.С. Самоорганізація населення: передумови формування та виклики. *Наукові перспективи*. 2024. № 7(49). С. 441-450. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7\(49\)-441-450](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7(49)-441-450)
2. Миргородський С.С. Демократія участі як фундамент становлення самоорганізації населення в Україні. *Суспільство та національні інтереси*. 2025. № 6(14). С. 844-854. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-6\(14\)-844-854](https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-6(14)-844-854)
3. Миргородський С.С. Розробка концептуальної моделі взаємодії органів публічної влади та самоорганізованих спільнот як механізму забезпечення стійкості регіонального розвитку в умовах криз. *Наукові інновації та передові технології. Державне управління, економіка, право, педагогіка, психологія*. 2026. № 4(56). С. 209-222. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4\(56\)-209-222](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-4(56)-209-222)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Миргородський С.С. Органи самоорганізації населення в Україні: інституційний аспект. *Perspectives of contemporary science: theory and practice. Proceedings of the 6th International scientific and practical conference. SPC "Sci-conf.com.ua"*. Lviv, Ukraine. 2024. Pp. 572-579. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/PERSPECTIVES-OF-CONTEMPORARY-SCIENCE-THEORY-AND-PRACTICE-22-24.7.24.pdf>
5. Миргородський С.С. Вплив цифровізації на самоорганізацію населення. *IV Міжнародна наукова конференція «Інноваційна наука: пошук відповідей на виклики сучасності»*. 30 травня 2025. Київ, Україна. С. 135-140. URL: <https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/30.05.2025/48>

6. Миргородський С.С. Самоорганізація населення як інструмент публічного управління в кризових ситуаціях. *Публічне управління XXI століття: основні виклики післявоєнної відбудови: зб. наук. матер. XXV Міжнар. наук. конгресу*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 191-194.
URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/22470>

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 15:57:16 05.06.2026

Назва файлу з підписом: Дисертація_Миргородський.pdf.p7s
Розмір файлу з підписом: 1.8 МБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: Дисертація_Миргородський.pdf
Розмір файлу без підпису: 1.7 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: МИРГОРОДСЬКИЙ СТАНІСЛАВ СЕРГІЙОВИЧ
П.І.Б.: МИРГОРОДСЬКИЙ СТАНІСЛАВ СЕРГІЙОВИЧ
Країна: Україна
РНОКПП: 3075207934
Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА
Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 15:57:16 05.06.2026
Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"
Серійний номер: 5E984D526F82F38F04000000EBBD900157C6D006
Алгоритм підпису: ДСТУ 4145
Тип підпису: Удосконалений
Тип контейнера: Підпис та дані в одному файлі (CAAdES enveloped)
Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAAdES-X Long)
Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2026.04.06 13:00